

HOLMI

XXVI. évfolyam 8. szám

2014. augusztus

Alapító főszerkesztő: Réz Pál,
szerkeszti: Várady Szabolcs (megbízott főszerkesztő, vers), Radnóti Sándor (bírálat,
értekező próza), Závada Pál (széppróza), Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni* naplójából (I)
(Közéletesi Ferencz Győző) • 871
- Marno János*: Egy ütődött órán • 890
A bosszú álom • 891
Bronzkor • 891
Addikció • 892
Pókhasúak • 892
Lakoma • 893
A gyönyör magva • 893
- Nádas Péter*: Világító részletek (II). Emléklapok
egy elbeszélő életéből • 894
- Balaskó Ákos*: Csak a fákra • 916
A raktár • 917
Borzas • 918
- Petrik Iván*: Légy és ragtapasz • 919
A legdélutánabb délután • 920
- Imre Flóra*: Santa Prassede • 921
Sant'Andrea della Valle • 922
- Tillmann J. A.*: A tengeren túl • 922
- Lengyel András*: A testté vált paradoxia. Ignotus,
Lukács és „az élet zavaros kuszaságának
disszonanciává finomítása” • 925
- Kicsi Sándor András*: A nyársvita új perspektívái • 938
- Billy Collins*: A költészet (Kőríz Imre fordítása) • 941
- Kőríz Imre*: Költők • 942

- Karafiáth Orsolya*: Bestiárium: Egymás • 943
Gellén-Miklós Gábor: Jó mulatság, férfi munka • 943
Kozma Tamás: Vue provençale, levendulával • 944
Szilasi László: A nyolcadik gyermek • 945
Potozky László: Tigriscsíkok (*Regényrészlet*) • 949
Gergely Borbála: Ismeretlen vihar • 953
Idegen égőv • 954
Samuel Beckett tíz levele (*Válogatta és fordította Cseke Ákos*) • 954

FIGYELŐ

- Lócsei Péter*: Keserédes számvetés (Weöres Sándor: Elhagyott versek) • 966
Ujvárosi Emese: Idegen testek (Péterfy Gergely: Kitömött barbár) • 972

VITA

- Rauschenberger Péter*: Válasz Bagi Zsolt liberalizmuskritikájára • 977
Jankovics Márton: A szavak súlya – reflexiók „Az összetorlódott idő” recenziói kapcsán • 985

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 4980, egy évre 9960 forint, külföldön 60, illetve 120 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADU PRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI FANNI NAPLÓJÁBÓL (I)

Közzéteszi Ferencz Győző*

Részlet az 1944-es bejegyzésekből

Március 19.

Miklós a Vajdába ment. Szalai Sanyi előadása volt *A költő és a teste* címen. Nem nagyon érdekelt, megtudtam, hogy rólam szóló verseket is fog idézni, zavart volna, ha ott vagyok. Anyuskával akartam inkább sétálni. Csúf volt az idő, mikor elindultam, kis „Olimpuszunk”, a János-hegy füstölgött. A villamosnál [Tolnai] Gábor szólít meg, felénk tartott. Meséli, hogy a németek bejöttek ma hajnalban. A Kelenföldön állnak tankokkal, és körülzárták a várat. Bajcsy-Zsilinszkyt el akarták vinni, rájuk lőtt, talán megsebesítették, elvitték. Aztán Rassayt, Peyert, Baranyai Lipótot. A kormányzó két napig Hitlernél volt, ma reggel jött haza. A kormány lemondott, Imrédynek akarták adni a miniszterelnökséget, de visszautasította. A kormányzó koronatanácsot hívott össze a Várban, ahonnan a német követ Bethlent kihívatta, de az visszaüzent, hogy ha beszélni akar vele, jöjjön ő hozzá. Később Bethlent is elfogták. Hazasietek, félig ájultan előadom Anyuskának, meglepő szilárdsággal hallgatja, csak rögtön az a kérdése: mit teszünk? Persze, tennivaló jó ilyenkor. Hermi nincs itthon, [Milch] Tiboréknál van. Közben zúgnak egészen a kémények felett a német bombavető. Légójelzés. Érzésem szerint az elmúlt napok sűrű légózásai emiatt voltak már, vagyis őmiattuk. Aztán kisütjük, hogy az ismerős banktisztviselőt megkérjük, hogy holnap vegye ki Anyuska pár ezer pengő bankbetétjét, és hozza vagy küldje el. Elmegy hozzá. Az utcán semmi jele nincs a változásnak, talán még sokan nem is tudják. Zsuzsa telefonál, hogy [Ortutay] Gyula várja délre a fiúkat. Mik a Vajdában, de aztán délben jövet már ő is mindent tud, szalad Gyulához. Telefonálgatás sokfelé, lesz-e keresztelő, mert Heimlich [Hernádi] Lajos kisfiát ma kellene keresztelni. A Lehel téri templomba megyünk, várunk, várunk, fúj a szél, és alacsony, szörnyű repülőgépzúgás, meg néha-néha egy-egy rohamfelszerelésű német motorbiciklis az eléggé néptelen vasárnapi utcán. Előzőleg a Mokka eszpresszóban Hont Ferivel, Ilivel találkozom, Miklóst odavárták, de ő egyenesen a templomhoz ment. Feri keresztül-kasul beteg, de azt mondja, este még „nemzetmentéssel” fog foglalkozni. Ő változatlan. A templomi sekrestyében, mikor belépek, csak ezt a pár szót hallok még a papok közt: „Jól tették a németek, hogy bejöttek.” – Ez a mi egyházunk. Aztán felmegyünk Lajosékhöz kétségbeesésben, Zsuzsa szoptatja szegény kis Miklóst, keresztfiunkat, sírdogál közben. Azt kérdezi, Duna jön-e, vagy mi Újvidék módjára leszünk. [Grosz] Dezső bácsi odatelefonál, kérdezősködik. Fáj, hogy nem hívtam fel rögtön, érdeklődni felőlük. – Aztán este különböző látogatók jönnek: [Vas] Pista, a két Vera [Péter Vera és Csillag Vera], Aczélék, Szécsy Jancsi stb. Mi fent jártunk [Kovács] Margitéknál, de nem mentünk fel vacsorázni megbeszélés szerint, más vendégük volt. – Aztán jön egy éjszaka, az első talán életemben, amikor végig nem hunytam le a szemem, vagy talán a második, hisz akkor is így volt, mikor tavaly Miklóst megverték, megkí-

* A napló gondozott, teljes szövege a Jaffa Kiadónál jelenik meg 2014-ben.

nozták. De ez mégis más. Minden neszt élesen hallok, folyton azt hiszem, most jönnek. Este elbúcsúztunk, és nagyon megköszöntük egymásnak ezt az elmúlt gyönyörűt, amit az együttélésünk jelentett. Mik nagyon influenzás még mindig, és tudott aludni. – Már hajnalban mindenütt felhúzták a redőnyöket. Soha ilyen korán nem ébredt ez az elkényeztetett ház. Aztán kinéztem, csönd volt, és néptelen utcák. Aztán próbáltam reggelit diktálni Mikbe, nem eszik tegnap óta. A hírek estig csak letartóztatott politikusokkal szaporodtak, meg hogy megszállták a rendőrséget, az idegen-ellenőrzőt, a *Népszavát* stb. stb., a jól begyakorolt recept szerint. Reggel bementem tanítani, Mik meg be a múzeumba, Halász Gábor íróasztalába akarta tétetni a naplóját. Igaz, már majd egy éve nem nyúlt hozzá, meg főleg a kéziratban lévő verseit. A Shakespeare-fordítást be tudja-e még fejezni? Anyuska olyan nagy, olyan szelíd és nyugodt, csak nagyon fáradt szegényke. Hermi tele van a [Holló] Jani körüli dolgokkal, de nagyon megnyugodott abban, hogy most szakács lesz a századnál. Úgy örülök, hogy nem tapasztalok nála szemrehányást. Ez a legsúlyosabb fájdalmam, hogy felelős vagyok az életéért. Ha akkor nem szegülök ellene, hogy Londonba vigyék, most nincs itt. – Mik délután Gyulához megy, ott van találkozó. Órák után érte megyek. Sokkal nyugodtabban valahogy, ok nélkül ugyan. Zsuzsa olyan fehér, mint az ágynemű. Hallgatjuk az új híreket. [Major] Tomi, [Beck] Judit eltűntek, de a Barcsot [Barcs Sándort] bevitték. A miniszterelnök letartóztatva, Bethlen Horthynál házi őrizetben. Gyula még bent van a Rádiónál, de a délutáni előadás Kossuthról már nem volt megtartva, bent van a Gestapo tegnap délután óta. Mik rettenetesen rosszul van, tüszős mandulagyulladásal és tönkrement idegekkel. Menekülni? Hogyan és hová? A pályaudvarokat lezárták, az utcákon igazolatlanok. Egyik helyről a másikra bujdosni, mit segít az, ha „átfésülést” csinálnak? – Este Kun Miklós jön fel, nagyon erősen akar élni, és nyugodtabb is lehet sokkal mint orvos. Akit helyettesített, visszajött, ezért került ő haza. Beszél arról, milyen horthysta a nép, nyoma sincs a nácizmusnak, még a sváb falvak is kedvetlenek és félnek.

Március 21.

Kora reggel Gerhauser csönget fel, mikor végre teljesen kimerülten aludni tudtam ezen az éjszakán. Felajánlja az arcképes igazolványát, mindenféle romantikus tervekkel körítve Titóval kapcsolatban. Aztán itthagya kolbászt, és elmegy, mondván, este visszajön. Megyek rendesen Kornfeldékhez. Feldúlt arcú szakácsnő fogad, mondja: elmene-kültek, még vasárnap reggel, és utána már keresték őket, feldúlták a lakást. Majd az egész környék ott a Lendvay utcában így járt: Chorinék, Goldberger Leóék, Aschnerék stb. A fejeseket szedték össze először. Hazajövet bemegyek a kórházba [Gyarmati] Lacihoz. Ő mondja, hogy Ádám Lajost, a sebészt tartóztatták le ma reggel, vajon miért? Üres az ambulancia, aki betéved, azt is elküldik, ha nem sürgős a műtét. – Mik szavai: a jeleseknak megadatik, hogy erejükön felül tudnak dolgozni. Nem véletlen, vagy egy Petőfinél megvolt, a 27. évébe belefért. A magaménál is, és biztosan még nagyon soknál [sic!]. Ki tűnődik ezen ma este, nem látom, ezért nem tudok belenyugodni. Aztán találkozás Szécsy Jancsival, Gáborral, [Csillag] Verával Frankléknál. Frissen, jókedvűen, majdnem nyugodtan. – Mik ágyban marad, mert lázas. Délben Aczél jön fantasztikus (svájci?) útlevelettervvel. Aztán Vas Pista meg Gerhauser. Ez a szörnyeteg megint lehetetlen elképzelésekkel jön, [Erdélyi] Ágit illetően is, aztán meséli, hogy városparancsnokunk a kelet-európai szakember a „kiirtásban”, hogy a lengyelországi krematóriumnak meg se kottyan háromszázezer zsidó, amennyi kb. itt lehet, és hogy ezek a lehetőségek vannak a menekülésre. Gyűlöletes fickó, tökéletesen elvesztettem az erőmet utána, bár

semmit sem mutattam neki belőle, csak fagyasztottam. Aztán telefonáltam [Stadler] Frieda nénihez. Ott volt a prof és Gyula. Mondtam, Mik szeretne beszélni velem. Salamon Andris jött közben, Mik könyörög méregért, de nincs neki, csak amennyi saját magának kell. Aztán utána jön a prof és a Bernát Pali, aki felmegy Margithoz. Sík [Sándor] átázva érkezik, nagyon szeretetteljesen, de teljesen remény nélkül, csak papi szavai vannak, és arról, amit elképzeltünk az egyedüli számunkra, azaz Mik számára lehetséges módról, hogy valamelyik rendbe bemelegy, teljesen kiábrándít ebből, mondván, hogy ezt nem teheti, pápai tilalom van rá, mert ilyen esetekért százával gyűjtötták fel a papokkal együtt a kolostorokat. – Hát ez sincs, csak szerető vigasza, ami nagyon jólesik, de hát még mélyebben süllyedünk a bizonytalanságba.

Már megvan a kormány Endre Lászlóval és a legförtelmesebb alakokkal. Ma estig volt ultimátum, hogy kormányt kell csinálni. Most majd jönnek az „intézkedések”. Ők gazda nélkül nem akarnak semmit tenni. Közben délelőtt – Anyuska mesélte telefonon – ő is átesett a tűzkeresztségen. Gépfegyverrel jöttek egy lengyelt keresni még a Tomaszevszkiéktől. Mindenkit igazoltattak, lezárták a lakást. Szegény drága, tündéri Anyám, azt mondja, egész nyugodtan ment eléjük. Tudom, hogy ő nagy, ő nagyszerű, de Hermi, Hermi szegény hogy viseli majd el? – Sík megölel, és csupa fohászkodás értünk, de semmi segítséget nem tud nyújtani. Ez a történelmi szelekció – mondja –, és már az Ótestamentum is tiszta állatok áldozatát kívánta. – Közben légó van, soká kell maradnia, nem tud elmenni, nem járnak villamosok, Mik felöltözik mindenesetre, de aztán nem-sokára lefűjják. Az utóbbi napok sűrű légózásai már mind német előkészületek és puhítások voltak. – Ölelkezünk és búcsúzzunk egymástól, és így múlt el megint egy nap. Semmihez hozzá nem nyúltunk, délben még ebédeltem, Mik alig. Este már csak ő ivott kis levest. Közben Ilka nénihez már nem tudtam elmenni. Irma vitt ki neki holmit, nem hallottam még, hogyan találta. Minden megáll: munka, üzlet stb., de nem sztrájkyszerűen, csak egyszerűen, mert senki sem érzi magát biztonságban. Az utcákon nem sokat látni belőlük, úgy látszik, diszkrétek, nemigen mutatkoznak lehetőleg. Korán lefekszünk összetörve, és nagyon fáj, hogy Anyuskáék távol vannak.

Március 22.

Nem jövünk haza. Folynak a lefogások, az összes veszélyes listák a kezükben vannak. Anyuskánál alszunk, mert ő is nyugodtabb így. Mik nem engedi, hogy egyedül hazajöj-jek, így én is maradok. Összevissza kapkodó tervek, elképzelések, és közben semmit nem lehet csinálni. Mik csak fekszik, és bámul maga elé. Idegfeszítő figyelés a rádió előtt, este várakozás a kormány listájára, kiknek a lelkén fogunk száradni. Egyáltalán nem megnyugtató az eredmény, és kicsit érthetetlen, miért fogadta ezt el a kormányzó.

Március 23.

Reggel hosszú álmatlanság után ébredés, csodálkozva, hogy még élünk. Vasárnap óta van valami különös fájás a jobb mellemben érintésre, de nem érzek benne semmit. Nem is akarok most ezzel törődni, igazán nem alkalmas idő erre. Eljövök a Pozsonyi útra, nem akarom, hogy lakatlannak tudják a lakásunkat. Este úgyis légó volt, alig tudtunk vacsorázni, csak úgy sebtében, felkészülve, jó kifogás, hogy ezért maradtunk el. Felmegyek pénzt kérni a Pharosékhoz. Persze lekéstek a pénzkivételről. Bankzárlat van. Igaz, ők folyószámlások, kaphattak volna, de hát biztos jól jött ez a kifogás, hisz a könyvüzletnek egyelőre nagyon befellegzett. Vegetatív szükségleteken kívül igazán szinte minden megállt. Aztán [Terebesi] Éva jön angolórára. Csak rövid, izgatott angol

dadogásra futja most. Aztán együtt jövünk el, az utcán hatalmas harci kocsikkal vonulnak, félelmes, ördögi pofák ülnek bennük. Sietek felszállni a villamosra. Délután megjelenik megint Gerhauser, minden különösebb közlendő nélkül, csak újabb indirekt rettentés céljából, és fontoskodik a kombinációjával. Aztán hamar elmegy végre. Gyula jön, és meséli, hogy állítólag Illyést csendőrök keresték a *Csillagnál*, értesítették őt a kávéházban, ahol éppen volt, és most bujdokol. Gyula teljesen értetlen a helyzetünkkel szemben, csak az tölti be, hogy őt is érhetik mindenféle veszedelmek. Persze ez nem kétségtelen, de semmi esetre sem az, ami minket, a kipusztítás a legszörnyűsegebb módokon, és mindnyájunkat, a szegény, öreg tehetetlen anyámat és a viruló, élni akaró unokahúgomat éppúgy, mint kettőnket. Oly végtelen magunkra hagyottak vagyunk. Karig Sári jön, telefonáltam neki. Csupa kemény segítségre készség van benne, de hát persze korlátozottak a lehetőségei. Mindenesetre átveszi, amire kérjük, sőt felajánl ehhez hasonlókat. Gyula nem szereti őt, mert féltékeny minden barátunkra, és leszól mindenkit. Persze ez nem tudatos féltékenység, vagyis inkább presztízféltés, hanem csak mi tudjuk, mi vesszük észre. Tulajdonképp most ő is kérni jött Lacitól valami kórházi protekciót Zsuzsa egy menekült rokona számára. Sajnos Lacinál nagyon nehéz valamit elérni. Nem érzem a szerető részvétet Gyulában, és ez nagyon fáj. Takács Laci jött még el, könnyek közt búcsúzkodva és szabadkozva: semmit sem vállal abból a csekélységből, amire kérjük. Nevetségesen gyáva, igazi köztisztviselő, de persze félelmetesen megsírat, ő bizonyára tudja, miért. Ő tudja, mi vár ránk. Laciék jönnek aztán, keserves humorizálás következik. Légő megint este, komédia ez is, hisz ebben a helyzetben már komoly veszélynél nincs előzetes figyelmeztetés úgyszemint.

Március 24.

Délelőtt eljövök hazulról, elég késői kelés után, mert megint borzalmasan éber, szorongó éjszakám volt, talán egy-két óra alvással. Csak a reggeli zörejek nyugtatnak meg az alvásra. Idejövök a Pozsonyi útra, igazolványképeket keresni, hogy személyazonossági igazolványt válthassunk, ha még nem késő, r. k. jelzéssel. Persze egy éve lehetett volna már, de akkor nem törődünk vele. Aztán hiába sietek a rendőrőrszobára, lekésstem az időhatárt. Aztán apró elintéznivalók és loholás vissza, haza. Nincsenek rohamkocsi-felvonulások, valahogy csöndesebb az utca, és „mintha semmi sem történt volna”. Otthon csak fecsegés ide-oda, apró készülgetések, csomagolások, Ilka néinek fehérneműküldés, most nem engedi Mik, hogy kimenjek, és meglátogassam. Mik egész nap fekszik a díványon, összekulcsolt kézzel, viaszos arccal, és szóltan. Semmihez sem fog vasárnap óta már. Nem érzi jól magát sohasem Anyuskánál, haza akar jönni. Meister Palinak adok csak egy órát, aztán megmagyarázom kínlódom, hogy nem maradunk tovább, mert Mik így megbolondul. Itthon mégis a megszokott közegben él, a szívéhez nőtt tárgyak között inkább tud vigasztalódni. Persze, tudom, Anyuskának ez nagyon fájdalmas, ő végtelen egyedül van nélkülem, és el is bátortalanodott, hogy mindenben a tanácsomat szokta követni. De hát mégis úgy határozunk, hogy hazajövünk hozzánk. Mik rettenetesen fél az utcán, semmi színészi képessége nincs, hogy emelt fővel, vidáman, természetesen diskuráljon, csak tekinget jobbra-balra félve, alig várva, hogy a villamosról leszálljunk. Milyen jó itthon vacsorázni. Szinte hazajáró lelkeknek érezzük magunkat. Hideg van, kegyetlen szélvihar odakint. – Jolán néivel beszéltem, megmondtam, nem engednek a látogatásra, mert biztos minden emberhez csak egy látogató mehet, a legközelebbi rokon. Be is látja, és meséli, hogy csomagot már nem szabad bevinni, de elég jó a kosztjuk, mert a Zsidókórházból küldik. Ő persze mindig saját

magát sajnáltatja, legelőször ágyban „heveri ki az izgalmakat”. Itthon este Pista jön fel rövid időre, aztán Désiré [Baróti Dezső] Gyulától, ahol mint két védett, egy üveg szünetes napi pezsgőbe öntötték keservüket, és honfibútól süppedt a keblük. Gyula nagyon hangoztatja, hogy ő éppen olyan üldözött vad, és el akartak jönni a Cs. Szabóval a Rádiótól, de hát az igazgatójuk felvilágosította, hogy nem tehetik, mert hadiüzem-alkalmazottak, nem hagyhatják el a helyüket. Hogy aztán ez valóban így van-e, vagy csak Gyula húzza alá közszájon való elterjesztés végett – nem tudom. Dezső bizonygatja, hogy ők bizony „Bach-huszárok”. Átveszi tőlünk a két, könyvtáreladásról és lakás-alkalmazásról szóló írást. Aztán Margitékhoz megyünk fel. Likórt iszunk és kávét, „úgyis mindegy” alapon a jó meleg kis konyhában, mert bent éktelen hideg van a széltől. Kovácsék angyalok, mint mindig, csak Margit kacagása fáradtabb egy árnyalattal. Aztán jön a lefekvés, a levetkőzve ágyba fekvés mindig úgy fokozza ezt az állati kiszolgáltatottságérzést, ami úgy gyilkol bennünk.

Március 25.

Végre az első végigaludt éjszaka vasárnap óta. Talán csak azért, mert későn feküdtünk le, 1 felé járt már, meg nagyon fáradt is voltam, meg nagyon jó is volt az itthoni ágyban lenni. 9 felé a rádió kellemes szpíkerhangjára ébredtem, amint az amerikai antiszemizmus terjedését fejtegette, a napról napra hevesebbé váló modorban, de egyre szellemtelenebbül. Aztán jött a posta, két lap: egy aggódó Nagyváradról, Ágítól és Miklós mamájától, és egy segélykiáltás Dezső bácsitól, azzal, hogy *itt* vagyok, a szanatóriumból hoztak ide, szombaton délelőtt lehet látogatni, szóljatok Gyulának, hogy látogasson meg. – Rettenetesen megrázott, és gyorsan felkeltünk, hogy bár a biztos hiábavalóság tudatával, de Mik felmenjen Gyulához telefonálni. Én meg elmentem Cinihez [Zinner Erzsébet] az igazolványképekért, és utána az őrszobára arcképes igazolványt váltani. Ott egy rendőr kikérdezett, aztán nagyon csóválta a fejét, hogy micsoda hanyagság volt nem bejelenteni a lakásváltozást, aztán azt mondta, várjak. Vártam, míg a sok ki- és bejelentővel végzett, aztán bediktáltam az adatokat, amik az ilyen fényképek hátán szerepelni szoktak, és azt mondta, majd holnap eljön. Ezt merő jóakaratra láttam, nagyon megörültem, és most várom tépelődve, hogy mit kell adnom ilyenféle szíveségért. [Csillag] Verukával találkoztam Sándoréknál a műhelyben. Valahogy enyhültebb a hangulat, állítólag kieresztették a Mosonyi utcában fogva tartottakat, akiket utcai igazoltatások során szedtek össze, kiengedték az orvosprofesszorokat is. Után nemigen látni németet már úgy rohamállapotban felszerelve, csak ünneplő katonacsoportok lézengenek, nézelődnek a kirakatok előtt. Hazajöttem Mikhez, és ő mesélte, hogy Gyula persze azt mondta, szó sem lehet arról, hogy elmenjen, de én sem, mert csak egy újabb befogási trükk lehet az egész. (Ez nevetséges elképzelés, hiszen annyi más módjuk van erre.) Szóval szegény Dezső bácsi hiába vár erre az utolsó szalmaszállra. Nagyon fáj ez a tehetetlenség. Hazamentem ebédelni. Karig Sári jött, kiváltotta pénzünket a bankból, ami a Franklintól egy betétkönyvön szerepelt: 1200 pengő, de csak az ezret adták ki. Ez előleg lett volna a jövőre elkészítendő hatalmas műfordítás-antológiára, amit Mik Cs. Szabóval szerkesztene. Igaz, ez nem számít sikkasztásnak, hiszen ott van nekik fedezetül a La Fontaine következő kiadása, illetve ennek a második fele. Sári jó híreket hoz: Szent-Györgyi ellógott, Nelli is a Libával (Libik György), bementünk Dél-Erdélybe, Józsi bácsiék egész közel vannak, talán Titóékkal is készül valami közös program. De hát annyi a mese, a fecsegés, hogy szédülni kell tőle. Hazajövet ünnepi üresség az utcákon. Ebéd után Pista jön fel Mikhez, új verseit mutatja. Furcsa, erősen gondolati líra

ez, mindig egy árnyalat ízléstelenség zavar benne. Aztán Kun Miklós és Aczél jönnek. Kun Miklós problémái a bujdosás különböző formáiról. Figyelmeztet, hogy nem szabad beugrani egy viszonylagos csendnek, így szokták kezdetben. Hej, ki tudja, mi a helyes. Egy biztos: itt ülünk az édes szobánkban együtt, Mik végre ceruzát vett elő és papirozt, és próbálkozik írni valamit. Nagy, szomorú őzikeszemekkel bámul rám, és nem akar hinni a nyugalomnak. „Láthatóvá lett a gyűrű”.

Március 26. Vasárnap

Mik ágyban maradt, vártuk a rendőrt, aki megígérte, hogy az igazolt képeket hozza. De csak délben jött, és hülyemód 30 pengőt adtam neki. Azt hittem, többet ér ez, de kiderült, hogy csak nyolc napig érvényes. A Vadász utcában a kerületi kapitányságra kell még menni igazolványért. – Majd egész délelőtt itt ült a Petrényi, Mik volt őrmestere. Teljesen tönkrementünk idegileg, és akkor még meghallgatni ezt a gyanús dögöt, aki egyrészt azért jött, hogy Miklóst megkérje, protezsálja a keresztfiát a református gimnáziumban továbbra is, másrészt azt fejtegette, hogy ő milyen jó volt a századnál. Mik szerint ez már óvatosan arra készül, ha az oroszok bejönnek, és őt előveszik az ellenségei, legyenek tanúi az emberséges voltáról. Gyalázatos fickó, és bájologni kellett vele persze, ha mérsékelten is, és időt tölteni. Délben későn hazamentem ebédelni, hogy Miknek is hozhassak. Mikor visszajöttem, Mik [mindent] megevett, újra visszafordultam, mert Anyuska egész egyedül volt otthon. Irma sem volt, Hermi sem. De hiába csöngettem, nem hallotta, és elmentem Gyuláékhoz. Nagyon rosszul éreztem magam: Gyula igazán deplaszírt megjegyzéseket tesz folyton a zsidók hülyeségéről, akik ahelyett, hogy átadnák megbízható keresztény barátaiknak idejekorán a dolgaikat, hagyják, hogy a németek kezére jusson. Ez rendben is van, ha gondolja csak, de kimondani nem kellene. De gondolni sem kellene, hanem megérteni a kétségbeesett gesztust, mikor egy gazdag emberért jönnek, és a felesége nyújtogatni próbálja az ékszereit meg a pénzét, ami van, hogy csak elengedjék. – Gyuláék után hazajöttem Mikhez. Hosszan beszélgettünk reménytelenül. Mik írt egy kis verset, kis angol szonett, és ezeknek a lidérces napoknak kongó visszhangja. Isten tudja, megérhetünk-e még egy más világot. Kapkodás hírekhez, ehhez-ahhoz, minden alap nélkül.

Március 27.

Reggel elmentem az őrszobára megkérdezni, nem vállalná-e az igazolványkiváltást, meg rossz dátumot írt a fénykép hátára a bejelentettségünkről. A rendőr nem vállalta, mert az már nem az ő hatásköre. Visszajöttem, aztán el a Vadász utcai kapitányságra. Azt a választ kaptam, hogy zsidó származású nem kaphat személyazonossági igazolványt. Ez nagyon megdöbentett, mert bár mindenre el van készülve az ember, mégis a szem-betalálkozás a valósággal mindig újra elrémít. Aztán haza. Anyuska megint csupa idegesség az eddigi, szép nyugodtan viselt napok után. Fél az egyedüllétől. Irma, a háztartási alkalmazottja ma elutazik végre, és a „kis” Mariska csak délelőtt jön el pár órára dolgozni. Addig nem költöznek ide, míg a rendeletek ki nem jönnek, lakhatnak-e egyáltalán zsidónál. Most ott vannak éjszakára ketten egyedül, Anyám és Hermi, rettenetes. Mit tegyek? Azt hiszem, oda fogok járni aludni, de Mik nem bírja ezt, hisz igaza van, mikor azt mondja: Isten tudja, még meddig maradhatunk együtt itt, hány napig feketünk az ágyunkban. Elvittem Zsuzsáékhoz egy csomagot, apróságot, de annyi gondja van úgyis a holmikkal, ha ki kell költözniük. Délután pár órám volt még, két tanítvány, akik még megvannak, de másodszori fizetésre már biztos nem kerül sor

náluk. Laciéktól halljuk, hogy a kormányzót azzal fenyegették meg, hogy háromnapos fosztogatás és rengeteg kivégzés lesz. Egyre-másra hallani lakásbetöréseket, elviszik, amire szükségük van. Az otthoni irodából a főnök betelefonált a rendőrségre, jelenteni a múltkori látogatást. Azt mondták, hogy semmit sem tehetnek, még az angol főpecsétőr sem tehetne semmit, ha itt volna, ellenük. Egyre otthonosabbak lesznek, tudják már, hol laknak kiszolgáltatott emberek, és mindent merészelnék. Uramisten, ezt a csapást bocsátottad erre a nyomorult világra. Hát nincs irgalom. Jaj, csak vége szakadna már az erejüknek és a hatalmuknak, és megmaradhassunk. Mindenkitől minden pillanatban búcsúzunk. Úgy nézem a kis szobánkat, a holmijainkat, hogy jól az emlékezetembe vésődjék. Igen, majdnem kilencéves boldogságban éltünk itt egymással, ezt már nem vehetik el. De hát itt van Anyuska és Hermi, akiknek még semmi jó nem jutott jóformán, és lehet az, hogy így kelljen elmenniük ebből a világból? – Délután sokan jártak Miknél: Gyula, Marcel [Jean], [Schöpflin] Gyuszi, este [Csillag] Vera. Szécsyékhez akart átcsalni, de nem akartam, nagyon fáradtan jöttem haza, Mik meg egyedül nem ment. Fájt Verának, sértődve ment el. Minden hírnél szörnyűbb a valóság: minden reggel úgy felébredni, hogy mégsem álom ez. Néha, ha nézem őket vonulni az utcákon, azt gondolom, ők is félnek. Úgy tekingetnek szét a rohamsisakok alatt, mintha legalábbis golyók sortüze fogadná őket. Pedig csak kíváncsi vagy közönyös pillantásokkal találkoznak, a félők elfordulva továbbsietnek.

Március 30.

Nem tudtunk kimenni a temetőbe Rózihoz tegnap, a születésnapján, de hát alig lehet kimozdulni. Irtózatos ítéletidők járnak kívül, belül: hóviharak március második felében, és hideg. Csak az emberek nem értik a természet jeladásait és figyelmeztetéseit, hiába.

Április 4. Kedd

Szomorúan eredménytelen és fájdalmasan értetlen vitatkozás Gyulával, Dezsővel. Hiába, teljesen egyedül vagyunk, ezt senki meg nem érti. A maguk anyagi pánikjával vannak tele, és Gyula amellettt oktató és fölényeskedő. Aztán magától értetődő természetességgel teát kér, és lefitymálja, hogy nagyon világos, gyöngé, pedig valódi teát kap. Aztán nekem támadnak, mert olyasmit mondok, hogy viselni kell minden becsületesen gondolkozó kereszténynek a sárga csillagot, hogy ezzel tüntessenek az egész rendszer ellen, és kifejezzék, hogy nem hajlandók bevenni a további rendelkezéseiket sem. Nekem támadnak, hogy ezt itt, egy ilyen országtól nem lehet várni. Ebben igazuk van. Huszonöt éves tervszerű, alapos hülyítés és rohasztás után nem lehet várni. Aztán azzal is érvelnek, hogy ezzel kompromittálnák magukat és az eszméket azok az emberek, akikre még szükség lehet. Hát igen, igen, ez reális is, de hát Hollandiában, állítólag Prágában is mégis megtették. Végtelen letörtek vagyunk. Este komoly hányingerrel küszködve varrom fel a kabátjainkra a csillagokat.

Április 5. Szerda

Réggel nagyon keserves arra ébredni, hogy mégis beköszöntött ez a nap is, „nem jött semmi közbe”. Nem halasztották el a dátumot. Itt vagyunk visszavonhatatlanul. – Felkelve leleskedem kifelé az ablakon, hát mit látok: óriási sárga plakát virít a szemközti falon: egy nagy ötágú csillag, egyenlőségjel és sarló és kalapács. – Úgy látszik, ezzel akarták a rokonszenv-csillagviselést – ha esetleg valaki megpróbálná – eleve megakadályozni, hogy ennek az azonosságának az ódiumát veszi magára, aki megtenné. Aztán

persze előtűnnek egyre-másra a sárguló járókelők, és mennek az utcán. Ameddig szemmel követni tudom őket, nem történik velük semmi. Takarítás után megyek én is hazafelé villamoson Anyuskához. Kicsit megnéznék, talán – azt gondolom – azt mérlegelek, hogy nem is látszik zsidónak, milyen furcsa, mégis csillagos. Összeszorítom a fogamat, és bizony buzgón kereszteset vetek a Bazilikánál. Kételyeim vannak, szabad-e így, ilyen mellékgondolattal emlékezni Jézusra, hogy ezzel tüntessem az egész gyalázatos rendszer ellen, de azt gondolom, ezt ő is így kívánná. Hát érdemes volt ezért a kétezer éves „keresztény” emberiségért megváltást hozni? Az eredmény ez, ami ma van, ez a mocskok és fürtelem és a gonosz igazságtalanságnak ilyen dühöngő tombolása. Hát nem sokszorosan szörnyű így a keresztre feszítés vértanúsága, hogy ezt érte el? Édes Jézusom, maradj velünk! Úgy érzem, Jézus, hogy bennünk vagy, és szinte egyedül csak bennünk érzek. Csak borzadózni tudunk, de bosszúvágy semmi sincs bennünk. Talán mi vagyunk az abnormis emberek, és ezek minden örületükkel közöttünk a természetesek, az épek?

Április 6. Csütörtök

Délben hozom Miknek az ebédet hazulról. Már mintha „megszoknám” a csillagot. Dezső nem tudja átvenni a „zsidólakást”, hosszadalmas lakáskiigénylési eljárás kell, és rengetegen várnak. Semmi valószínűség nincs rá, hogy ő kapja meg. A könyvtáreladás talán-talán érvényesíthető, de hát el kellene szállítani, hogyan, hová? Folytonosan, naponta csomagolunk. Elvittem megóvóba a bundámat, legalább egy gonddal kevesebb. Nincs egy helyen, nem vihetik el tőlem. Aztán rohanok haza, mi újság, mi vár rám? Nem költözhetünk haza, Anyuskához, így nem hagyhatjuk el önként, szabad prédaként a lakást, meg kell várni a történendőket. Anyuska ettől nagyon szomorú, szegényke magába fojtja, de tudom mégis, nem bírjuk itt hagyni ezt az egyetlen kuckónkat, és hogy repesek már estefelé, mikor hazajövök a Dalszínház utcából.

Április 7. Péntek

Csöndes „ünnepnap”. A házmesteréknél költözködőkocsik. Még a házmester is menti a bútorait. Német tankágyúk hosszú sora dübörög, fekete egyenruhában vásott kölykök ülnek benne, 14-18 évesek. Övük a világ, diadalmas kis vadállatok. Ilka néni temetési ügyében megyek le telefonálni. Frankl Sándor mamájától elvették már tegnap a lakást. Két nő lakott együtt: húga és az anyja, és mégis ezenkívül még négy pár férficipőt és két férfiöltönyt követeltek rajtuk. Azt beszélük, hogy mi nem kerülhetünk sorra, mert nem vagyunk a hitközségnél sehol számon tartva. Isten tudja. Sietek kitakarítani, és már alig várom, hogy otthon legyek Anyuskánál. Isten tudja, micsoda gyalázat történt azalatt otthon, míg távol voltam. „Csak” a rádiókat veszik most el. Minden napra egy tojás, egy-egy újabb rendelet, egy-egy újabb fejbe csapás, egy-egy szorítás a hurkon, ami a nyakunk köré fonódik. Mi a fenét kell nekik egy olyan vacak készülék, amivel úgys csak Pestet lehet hallgatni. Így most honnan tudhatják, ha légo lesz? Aztán az iroda bérlőjével megbeszéljük, hogy a harmadik szobát is feltételesen úgy tekinti, mint az ő irodájához tartozót. Igaz, így csak kétszobás lakás maradt Anyuskának, és éppen az ilyeneket keresik most, de hát árja albérlővel talán-talán mégsem. Semmit sem tudunk, csak folyton, naponta többször próbálgatunk különböző variációkat, hogy is lenne jobb, hogy lehetne megmaradni valamennyire a régi keretek közt. Már napszamoséletet él szegény Anyám úgys, hajnalban kel betegem és öregem, és takarít és főz és mosogat és

mos és vasal. Én nem tudok olyan korán érkezni, hogy mentesítsem, mert előbb itthon is ki kell takarítanom, és 8 előtt nem bírok felkelni. Iszonyú fáradtsággal, üres csontokkal ébredünk minden reggel. Hermi a vásárlásokat végzi, vagyis inkább a próbálkozásokat, mert nemigen lehet valamit is kapni. Kihallgattam őt magyarból, egy hét múlva lesz az írásbeli érettségije. Szegény gyerek, csupa idegesség, nyugtalanság, és annyifelé. A veszedelmes bizonytalanság, amiben élünk, a házassága, az érettségi, a jövő, az esetleges elutazása Jászberénybe, ha ugyan lehet lesz. És akkor Anyuska egyedül marad, mi lesz vele, akkor oda kell, hogy menjek hozzá, de hát ez három hét múlva lehet legkorábban, élünk-e addig? Most arról írnak, hogy be kell kapcsolni a termelésbe a zsidókat. Biztosan a legveszélyesebb hadiüzemekbe, tizenkét órás napi munkával. Nem bánom, csak valamennyire állandósuljon ez az állapot, és ne a kiirtás legyen a következő lépés. És hagyják otthon aludni az embert.

Április 8. Szombat

Dezső bácsi teljesen szétesett, hisztériásan sír folyton, mint egy nő, semmit sem lehet kérni tőle, semmire se lehet megkérni, hogy szóljon például a zsidó központi bizottságnál a lakásügyben. Hogy ne jöjjenek elvenni Anyuska lakását, hanem tartsák fenn arra az időre, amikor mi kényszerülünk odaköltözni. Délután szaladok Ilka néni halottasruháival a Hevrába, de már késő van, mert előtte elmentek. A rádióbejelentést írtam Anyuskának, azért késtem el, mehetek holnap korán reggel újra. – Este riadó persze.

Április 9. Vasárnap

Korán reggel telefon a Hevrába. Hát csak hétfőn, holnap lesz a temetés, elvihetem még a halottasruhákat, hogy Dezsőnek ne kelljen ezért is fizetni. Reggel, takarítás után a terézvárosi templomba megyek. Szép, zenés húsvéti mise van. Rengetegen vannak. Semerre sem nézek, erősen zavar a sárga csillag. Nem várom be a végét, nagyon fádom, és fáj a lábam az állástól. Nem találok meg az áhítatot valahogy, úgy, mint tavaly a Bazilikában. Sietek a Hevrába, beadom a csomagot, utána a postára. Persze már bezárták, csak a Keletinél lehet feladni. Rohanok oda, hát kígyózó hosszú sorban állnak a zsidó rádióbejelentők. Csupa pitypang, csupa csillag sárgállik hosszan. Beállok a sorba, és két óra után rám kerül végre a sor. Jól elrendezték, hogy éppen ünnepnap kellett ezt a bejelentést megcsinálni, gyalázat. Egy a sok közül, ami volt, és ami még jön.

Április 10. Hétfő

2 órakor eltemettük Ilka nénit. Hárman voltunk: mi ketten és a Dezső bácsi cégvezetője, a Sebestyén, aki végtelen jámbor, jó ember, és kötelességének érezte kijönni. Kicsit szemünkre hányja, és mi is érezzük, mégis kellett volna értesíteni a családot, nem szabad az embereket olyan könnyen felmenteni, hisz úgyszólván túl könnyen mentik fel saját magukat. Szegény-szegény kis Ilka néni, milyen szeretetteljes volt hozzám az utolsó, eszmélő, világos pillanataiban is, és hogy elhagytuk az utolsó három hetére. Igaz, szinte azóta agonizált már. A temetés után elmentünk abba az undorító, ürülékzsagú szanatóriumba, ahol meghalt, a holmijaiért, mert Jolán néni el akarja ajándékozni. Persze a jobb darabokat el akarom tenni Anyuska számára, ha ugyan sor kerülhet arra, hogy ruhákat alakíttassunk. Nagyon elfáradva érünk haza. Este Gyula szalad fel, kicsit lelki-furdalásosan, biztos a pénteki viselkedése miatt. Utólag gondolkozott rajta, vagy talán Dezső is szólhatott.

Április 13. Csütörtök

Beosztást kapok a Lipót körút 11.-be, a mentőállomáson. Bizonytalan, de talán ez mentesít majd egyéb kényszertermékektől. Mindennap délután 3–7 közt otthon kell tartózkodnom, és ha eközben szól a sziréna, illetve ha már egy közeli várost jeleznek, oda kell sietnem az óvóhelyre. Így legalább itthon lehetek délutánonként, jó kifogás is, és élvezem is. Két nap óta csomagolunk. A könyveket ládába tesszük, Karig Sári küld majd érte, és elviteti. Óriási jelentőségű, hogy ládákat is kaptunk a Stauertól, a Giraud-cég cégvezetőjétől, aki nagy tisztelője Miklósnak, és egy véletlen találkozás alkalmával Mik megkérte, hogy próbáljon szerezni ládát. Hát mindjárt el is küldette. Nagyon szívfájdítóak a tátongó könyvespolcok, de hát könnyebben mozgunk most majd, és könnyebb szívvel hagyjuk majd el a lakást, ha hirtelen röpítenek ki.

Április 15. Szombat

Délben Dezső bácsiéknál a teljesen lekopasztott lakás, és nagy tanakodás: mit tegyenek? Költözzenek-e le vagy sem? Egyelőre nem fenyegeti talán veszélyt sem őket. Tele vannak keresztény lakókkal, és az a villanegyed nem esik a németek körzetébe, azt magyar katonák szállták meg. Olyan sírósak és kétségbeesettek, hogy talán nemsokára ott tartunk, ők kérnek kölcsön tőlünk pénzt. Sietek előbb haza, 3-ra itt kell lennem. Jó ez, csak maradhassak mindig, mindig így, a békéig, a végéig, itt, változatlanul. Közben Szalai Sanyi és Gyula jönnek, véletlenül akadtak össze. Sanyi zilált, izzad, kapkod. Valami gépelési munkát akar adni, nem tudom az árát, mondom, kérdezze meg mástól, mit fizetnek most. Gyula persze képviseli érdekeimet, rögtön mondja: 2-3 pengőt. Aztán megkérdem: mi van veled, Sanyi? Hát ziláltan elhadarja, hogy egy szocialista barátjánál volt, akit kerestek. Őt is elvitték, vallatták, összevissza égették. Levetkőzik, mutatja karján az óriási nagy, gennyedő, égett sebeket a kötések alatt. Az egész testén leégették a szőröket, aztán elengedték. Ma meg az apósa lakását költöztette a szüleihez. Szegény, szerencsétlen gyerek, így beleesik ilyesmibe. Aztán elrohan. Gyula mondja, hogy új hullám kezdődik, Szegedy-Maszákot letartóztatták, egyetemi tanárokat is, szóval jönnek a fiatalabbak. Nem tudja, mi lesz a Rádiónál az új kormánybiztos alatt. Aztán megint idegesen kifakad, hogy Dezső is panaszkodott hasonlóra a Frankl Rózsi részéről, meg én is azt mondtam, miért nem viselik ők is a sárga csillagot, és hogy milyen esztelenység ez a követelés, hogy kompromittálni mindent, amit ők képviselnek. Egyszerű zsidóbérencséggel intéznék el őket és a rokonszenvüket stb. stb. Nem vitatkoztam. Mosolyogtam az érzékenységükön. Itt hagyott négy doboz cigit Miknek, aki csak utána jött haza. Aztán délután fürödtünk, még a riadó előtt. Jöttek is este a szokott időben, de csak rövid időre, szerencsére. Igaz, így is volt 1 óra, mire lefeküdtünk.

Április 16. Vasárnap

10 óra 10 perc, mindjárt megszólalnak a szirénák. Hetek óta tart már ez, menetrendszerű pontossággal, tizenkét órás időközben, nappal és éjjel, de éjjel többször azért. Már szinte kezdjük megszokni itt, de meg lehet-e szokni kint a külvárosokban, a gyárvidékeken, ahol a poklok világát élik az ott lakók. Uramisten, meddig fog még tartani? Ma olyan szép volt a délután. Elhoztuk Anyuskát, kint feküdt az erkélyünkön. Kb. öt hét óta nem volt kint. Ma négy hete jöttek be a nyugati vendégeink, azóta egyetlen lidércnyomásban él szegényke, és hősiesen küszködik teljesen egyedül. Két hónapja lesz lassan, hogy az Irmus hazautazott. Agyon van dolgozva, és mégis friss azért. Aztán Riza néni is eljött, rövid időre, nézte a nyüzsgő vidéket körülöttünk, édes, langyos, párás

tavaszi napfényben. A párateltség az óriási Dunától van, a késő márciusi havazások, úgy látszik, most olvadtak el a hegyekben. Megdagadt, fel a partfalakig a víz, és ijesztő kívül, de belül is, aknára futott rajta az Erzsébet hajó, a legnagyobb személyszállító, amin mi is utaztunk Bécsbe, meg még egy. Este Hermi, Jani is itt vacsoráztak, olyan jó volt. Aztán siettek el, Jani ki Vácra, Anyuska haza Hermivel, még sötétedés előtt lehetőleg. Aztán Veruka jött fel. A lakását felírták, ki tudja, mit jelent ez? Most majd jön valami végérvényes (?) lakásrendelet a mai lapok szerint úgylis. Micsoda áldás lenne ezen a nyáron, ha itt maradhatnánk, ez az erkély, ha már fel a hegyre úgyszemint Anyuska, legalább itt levegőzhetne. De hát ezt meg is kellene élni, élni. Mi következik ma éjjel megint? A ház már úgy gyűl össze le az óvóhelyre, mint egy megszokott társaságbeli randevúra. Laciék voltak fent délben. Hajnalban visszahozták Gyórból. Tegnap vitte el harmadmagával, sebészekkel egy ezredes őket autóval, hogy jöjjenek segíteni. De nem lehetett, az egész iparváros kipusztítva, csak a belváros áll. Nincs víz, gáz, villany, nem lehetett operálni. A betegek egy részét már a környező falvakba, városokba elszállították, a menthetetlenek ott maradtak, és a haslövésesek, mert rengeteg volt. Állítólag gépfegyverekkel tüzeltek a repülőgépekből. Mire való ez, Uramisten, miért engedted ezt? – Komárom táján érte őket visszafelé az éjjeli riadó, Laci kifeküdt az árokba, a többiek az autóban maradtak. Aztán majdnem otthagyták, mire vége lett, szaladt a kocsí után. Most tele van ezzel az élménnyel, semmit sem törődik megint Anyuska egészségével.

Árpilis 17. Hétfő

Erős támadás lehetett az éjszakai, nagy tüzekről beszéltek, és félelmesen ropogtak, ugattak az ágyúk itt, a Szigeten, a híd felől is. Reszketett az óvóhely bele. Nagyon rosszul viseltem belülről, csak még jó, hogy nem soká tartott. – Stadler Frieda néni jött el csak szeretetből, azért, hogy megmutassa, együtt érez, és nem tud mással segíteni, mint ezzel a megmutatással. Könnyezik, és nagyon jólesik, mert tudom, hogy mélységesen őszinte. Persze naiv is minden nagyszerű képessége mellett, és olyanokat mond, hogy hiába, az az igazi államforma, és azok voltak az igazi jó idők, mikor felkent királyok uralkodtak, és az Istentől nyert hatalom az üdvös egyedül, amit semmiféle más rendszer nem pótolhat. Aztán búcsúzóul figyelmeztet, hogy gyónjunk meg. Mondom, hogy én szándékoztam, de visszatartott az, hogy Sík professzort zavarná, ha csillagosokkal volna dolga, máshoz meg nem akarok fordulni.

Április 18. Kedd

Folytonos reszketés, napról napra újabb rendeletek, újabb megrázkódtatások, és hiába erőszakolom magamra a „nil admirari”-t, nem tudok belül nyugodt maradni, ha kifelé nem is engedem látszani a kétségbeesést, a sötéten látásomat. A lakásban maradásunk teljesen bizonytalan. Újabb és újabb nagy tömegű lakás kiürítettését követelik a Zsidóbizottságtól, és folytonosan járják a házakat, és írják össze a lakásokat, előkészületben a további bombázások esetére. Holott ez csak ürügy. Mindenfelől hallani, hogy még egy kibombázott család sem költözött be ilyen lefoglalt lakásokba. Vagy azt követelik, illetve járják a hivatalokat, hogy minél hamarabb elköltözhessenek Pestről, vagy pedig ott ülnek a kis cókókjuk mellett, és vigyáznak, hogy senki el ne vigyen belőle, és nem hagyják el a megszokott környezetüket. Érzik, hogy ideiglenes dolog lenne ez nagyon, az ilyen beköltözés. Persze biztos, hogy nincs egészen így, ahogy beszélnek, voltak bizonyára, akik valóban beköltöztek, de nem sokan. Most már nem számít, hogy a lakókönyvben katolikusok vagyunk, most már a csillagviselés alapján döntenek. El-

költözzünk jószántunkból Anyuskához, itt hagyjuk, még mielőtt kirúgnak, a lakást, nem tudom eldönteni. Az utcákon mintha megsokasodtak volna a csillagosok, úgy látszik, az első időben kevesebben mentek ki, másrészt sokan nem tették fel, akiket most megijesztettek az igazoltatások és ellenőrzések. Egy csomó lapbetiltás van műsoron, természetesen közöttük a *Magyar Csillag* is. Nem lett volna szebb, ahogy Miklós is üzent nekik: nem megjelenni a németek bejövetele után is? Ahogy az *Esti Kis Újságnak* volt annyi ízlése, hogy maga adta vissza a lapengedélyt, és nem várta meg, míg agyonütik. De hát ezek az ifjak, akik most itt a *Csillag* körül szorgoskodtak, úgy látszik, nem egyhamar tudtak lemondani a szerkesztősködésről, mint például az Örley István.

Április 19. Szerda

Mik semmit sem csinál egész nap. Két rövid, szép verset írt csak, aztán más semmi nincs. Reggel, mikor kitakarítok, letörölget, és segít eltörölgetni az edényt otthon is, ebéd után, amikor Anyuskánál elmosogatok, mert itthonról csak 10 óra után tudok rendesen elindulni délelőtt, és mire hazaérek, a főzéssel, takarítással már régen kész Anyuska, így legfeljebb a terítés, mosogatás, konyha-rendbeszedés marad meg nekem. Nagyon összeesett Anyuska, nagyon nehezen bírja az időket, és a sok pincében tartózkodás megviselte a tüdejét nagyon. Most egyelőre nyugalom volt pár éjszaka, kezdünk belejönni az alvásba, sőt, én úgy kívánom, mintha éveken át álmatlan lettem volna. Ez a féláljult öntudat, amiben élünk, okozza talán ezt a folytonos fáradt álmodást, meg a hirtelen tavasz is. A márciusi őrült havazások most olvadtak el a hegyekben, és a Duna óriásira nőtt, mint a 3-4 év előtti szörnyű árvizek idején. – Kaptunk levelet a proftól, hogy mindkettőnket vár csütörtökön reggel 8-kor a piarista kápolnában. Próbálok készülni erre, és bizony óriási lámpalázam van. Vonz is, meg taszít is nagyon az egész. Vonz, mert szeretném megtenni, és bizonyos profán kíváncsiság is hajt, kipróbálni, milyen is az, és bizonyos vágyódás a megkönnyebbülés, megbánás felé. Taszít, mert félek az ismeretlentől, amiről tavaly a Frieda néninél beszélgettünk: az ismeretlen tabuk, az ismeretlen szertartásoktól való félelem: hogy kitűnik azonnal az oda nem tartozásom, hogy gúnyos megvetést talállok.

Április 20. Csütörtök

Reggel 7-kor kelek, és dobogó szívvel megyek el, gondosan kihajtva a kabátom szélét, ne lássák a „rendjelem”. Sík az utolsó padban ül, és vár. Rögtön bevisz a gyóntatófülkébe. Kérem a segítségét, ő kérdezet, és elmondom lázadásaimat, kevélységemet, önzésemet. Nagyon okosan és szívreütő szókkal beszél arról, hogy igen, ez az örök, legnagyobb bűn. Az angyalok bukását is a kevélység okozta, és ami a lázadást illeti, az is természetes, de nem helyes. Kellenek az áldozatok, és kell az engesztelés, és tudni kell, hogy minden vértanúság és áldozat feloldoz valami bűnt valahol. Igen, igen, de nagyon-nagyon nehéz ez így, ha azt merem gondolni, hogy ártatlanul ér. De merhetem-e ezt gondolni? Aztán feloldoz és megáldoztat. Először életemben. Reszketek, de megrendítő, csodálatos valami, mikor az Úr testét befogadja az ember. Nem hiszem, hogy ez onigézet volna. Tiszta és boldog leszek tőle néhány pillanatra, és kicsit mintha újjászületnék. Aztán a prof felvisz rövid időre beszélgetni a fogadóba. Elmondja, hogy majd meglátogat, ha Mik nem akar utcára menni. Beszél arról, hogy nem mehet vissza már Szegedre vizsgáztatni, bár még nincs rá rendelkezés, de bizalmasan figyelmeztették, hogy ne menjen. Nemsokára búcsúzó, megköszönöm a segítségét. Nagyon jó, édes, szeretetteljes, talán igazán Anyámon és Miklóson kívül az egyetlen ember, akiben érzem a

szertetet, szinte kézzelfoghatóan erősen. Aztán jövök haza, Mik még alszik, megreggelizünk olyan friss örömmel, mint tavaly a keresztelőnk után. Aztán nekikezdek takarítani, utána sietés haza. Jani jön, Hermi, mint egy kis süketfajd, se lát, se hall ilyenkor az izgalmas örömtől. Délután 3-ra rohannom kell a Pozsonyi útra. Jó ez a beosztás, le tudok feküdni, és kiheverem valamennyire a délelőtti rohangálásokat, a híreket, a félelmeket. Most majd vesződnivalóim lesznek a „vagyon”-bejelentéssel. Íveket kitölteni, sorba állni a kérésénél, a beadásánál. Mindig van valami kellemes műsorszámuk. De mi lesz, ha majd csak a meztelen életünkkel állunk itt? Akkor már csak azt vehetik el, és mint a bűnözők lélektana diktálja, akkor azt kell elvenni, ne legyen visszakövetelő, ne maradjon tanúja a történeteknek.

Április 21. Péntek

Viharos délután, sokan jönnek fel egyszerre: Burghardt Erzsike először. Már keresett, és nem talált. Most megint eljön, hogy megkérdezze, nem lehetne-e Gyulával kapcsolatban valami munkára kilátása ebben az irtózatos döglődésben, ami van. Hogy szeretne dolgozni, szeretne valami ellenállásban részt venni, építeni, építeni, és vegyék őt igénybe mindenütt, ahol segíteni lehet. Nagyon szép ez a gesztus tőle, nagyon jólesik, de hát elmondjuk Mikkel együtt, hogy most semmire sincs alkalmas pillanat, Gyula meg különösen nem áll elég biztos talajon, hogy bármit is kezdeményezhetne. Aztán elmegy, és ígéri, el-eljön majd megint. Aztán Gábor jön, mint elég gyakran, csak rövid időre, idegesen meg-megjelenik itt is, ott is, mond pár „légből kapott hírt”, aztán távozik. A Kovai Lőrincné jött a kisfiával, „rettenetes Ivánnal”. Percek alatt tönkrepesztotta a lakást, mindent feldöntött, becsinált, rosszakodott kis tatár pofájával. A feleség unalmasan és szomorúan locsogott, már megbántam, hogy az utcán találkozva mondtam: jöjjen fel néha hozzánk, ha egyedül érzi magát. Lőrincről semmi hír, hová vitték. A bevonulás délelőttjén jöttek érte. Először, egész mostanig a Pestvidéki törvényszéken volt, most elvitték. Sajnálom szegényeket nagyon, de az asszony nem látszik megbízható embernek, olyan vidéki obskúrus zsidófajta, erősen festi magát. Őrülség, ízléstelenség sárga csillagot viselni és vastagon rúzoszott száját. Aztán Reitzer Andris jön fel, aztán Gyula. Aztán ezek a többiek elmennek, Gyula marad. Nem tud más vizsgáztatást, mint hogy Törökország megtagadta a szállításokat, és állítólag Bulgáriában történtek partraszállási kísérletek. Persze, ez csak mind vágyálom, de hát minden után mohón kap az ember. Cs. Szabó szabadságra ment a Rádiótól, otthagya őket. Kovács Margit nagybácsiját Csepelre vitték, 60 körüli bácsi, behívták a Röck Szilárd utcába a zsidók, és onnan elvitték. Valakivel telefonáltatott, hogy jól van. Azóta még sok másról is hallani, hogy elvitték. Teljesen érthetetlen, miféle rendszer szerint válogatják ki a behívókat. Nőket is visznek, az utcáról is szednek össze embereket. A terv most a zsidóknak a veszélyeztetett zónákra telepítése, barakktáborba. Uram, irgalmazz, inkább egyszerre lőjenek agyon, mint ezek a napról napra folyó meglepetések és az utcán járás üldözött vadként, jobbra-balra figyelve, úgy téve, hogy a legtermészetesebb járókelő vagyok. Mégis, ha egy-egy óriási német teherautó elrobog, hascsikarás környékez, bevallom. – Ma már megvannak a vagyonbejelentő ívek, tengersok rubrika. Ma megjelent a rendelet a zsidók élelmiszer-korlátozásáról, és így tovább. Veruka volt itt, mesélte, hogy az öreg Bálint szülők, akik most az ő szüleihez költöztek, értesítést kaptak, hogy elvihetik a bútoraikat a lefoglalt lakásukból. Odamentek, odarendeltek egy fuvarost, a Gestapo-parancsnok azonban csak délután érkezett meg. A fuvaros káromkodva elment, és 350 pengőjükbe került az ügy. A parancsnok pedig kijelentet-

te: tévedés történt, azt hitték, hogy a Gyurika tiszt volt, azért engedték volna meg a bútorok elvitelét, de megtudták, hogy csak munkaszolgálatos, így nem érvényes az egész. A szegény megtört, öreg szülők még egyszer végigkínlódva a kiűzetést a „Paradicsomból”, hazamentek átfázva és 350 pengővel szegényebben. Egy apró eset a millió „kedves” kis epizód közül. Miknél ma itt volt a prof délelőtt, őt is meggyóntatta. Majd lemegy áldozni a héten egyszer. Most utazott ki a hűgához Irsára, aki nem mozdul ki hazulról. Mint elvált asszonynak viselnie kellene a csillagot, de inkább ki sem lép a házból. A prof meséli, nagy küzdelmet folytat Cavallieri [Cavallier József] a katolikus zsidók külön érdeképviselete érdekében. Eddig persze semmi eredmény. Dezső bácsiék itt laknak a Róziéknál, Jolán lányánál. Mik volt fent, nekem a légó miatt haza kellett sietni ebéd után. Rengeteg ember náluk. Ez hiányzott fent az Orbánhegyen. És jajveszékelés, kétségbeesés. Valami rabbi is jelen van, és tehetetlen, egy szava sincs, nem tud mit mondani, mikor azt jajgatják, hogy nincs Isten, ha ilyesmit megtörténhetnek. Miklós szavait veszi át, és mondogatja, belekapaszkodva az Evangéliumba, de hát teljesen hatástalan. Szegény Dezső bácsit nagyon sajnálom, mert valóban jobbat érdemelt, nem úgy, mint Jolán, akiben semmi önvizsgálat sohasem működött, minden csak a külsőségért és babonaságból történt, ha jót tett.

Április 23. Vasárnap

Végtelen fáradt vagyok állandóan. Átfekszem a délutánokat. Szécsy Jancsi jön át, aztán Vas Pista, aztán Veruka. Este mi megyünk át Vas Pista–Marikához. A Kálnoky Laci van még ott. Megvacsorázunk, de nincs türelmem soká maradni. Nyugtalan vagyok az estétől, a baljós fekete utcától, ha csak háromháznyi is a távolság. Szél is van, és csupa veszedelem minden lélegzetvételnél. – Mik tegnap este hosszan elmondta, hogy ha túléljük, olyan mélységesen kiábrándult és keserűen tisztánlátó emberré lett, hogy ha dolgozni fog, azt csak magunkért, és nem úgy, mint eddig, mint mindig: az emberiségért. Ez az emberiség nem érdemli meg a tanítást. Úgy látja most, hogy nem érdemes csinálnia, amikor Gestapo-tisztek fosztogatják az otthonokat, és hurcolják el az embereket, közben a *Faustról* vitatkozva, akkor semmi célja a nevelésnek. Amikor a művészet ennyire nem képes hatni és változtatni az emberi természetben, hogy az a legnagyobb szörnyűségekre képes a legmagasabb művészi megnyilatkozások ismeretében. Minek ide tanítás, mennyire lefricskázható, jelentéktelen máz az csak. Nagyon letört Mik, csak olvas, és főleg detektívregényeket, amit sohasem tett eddig. Fáj ez, legalább próbálkozná versírással, ha a Shakespeare-t nem is akarja csinálni, mert nem tud koncentrálni. Még öt-hat hétre való pénzünk van, de mi lesz azután, ha még élünk? Semmi munkám egy hónapja már. Most majd a kényszermunka következik. Csak ne szakítsanak el egymástól, és hazatérhessek aludni. Édes jó Istenem, légy velünk! Hermikét is úgy sajnálom. A Jani közben otthon volt, és nagyon lebeszéltek a házasodásról. Jó polgári úrigyerek, nem áll ellen a szülői házi akaratnak, pedig ha egy kis százalék segítséget nyújthat vele Herminek, meg kellene tennie. Jaj, csak őt legalább biztonságban tudnám már. Vigyázz rá, Rózi édes, és bocsásd meg, amit vétettem ellene, hogy nem engedtem Angliába.

Április 30. Vasárnap

Nem megyünk ki az utcára vasárnap egyáltalán. Erre külön figyelmeztet mindenki. Ilyenkor összeverődnek a ráérő suhancok, és ilyenkor rendezik a tüntetéseket, különösen arra, az Andrássy út környékén. Szegény Anyuska, teljesen elzárul a külvilágtól ilyenkor. – Miklóska tehát a zúzdába kerül. Az első „csokorba” belekerült az ő neve is,

az első listába, amit a Kolozsváry-Borcsa [Mihály] életének „főművéből” szedtek ki, amely feleleli a zsidó írókat. Persze egy egészen szedett-vedett, hiányos névsor ez, és ő Radnóti Józsefnek szerepel Glatter névvel zárójelben. Ebben reménykedünk, hogy ez megmenti talán az *Orpheus*okat is, amiből még van jó ötszáz példány raktáron, és talán bennünket is megment. Tudniillik Radnóti József közgazdasági újságíró, akinek a *Bank* című lapja volt. De mi lesz, ha hozzá mennek, őt keresik, és természetesen azt feleli: kérem, ez tévedés, nem én vagyok a költő, hanem Miklós. Mi lesz, ha megkapja ő is a „behívót”, ami most divatos. Ügyvédek, újságírók kapnak tömegesen ilyet a Röck Szilárd utcába. 50 kilós csomaggal, erős ruhával, cipővel, váltás fehérneművel kell megjeleníteniük, és viszik ki őket Csepelre. Ott aztán elsüllyednek. Egészen összevissza hírek vannak róluk, hogy éheznek, nem szabad óvóhelyre menniük, ha riadó van, sőt, nincs is óvóhely, legtöbbször szabad ég alatt van, nappal dolgoznak a Mauthner magtelepen vagy valamelyik más, veszélyes csepeli gyárban. Aztán visznek Kistarcsára is. Onnan állítólag elvitték már az első transzportot Németországba. Főleg olyanokat, akik a bevonulás utáni napokban véletlenül belefutottak az elfogatásba. Vonaton ültek, vagy utazni akartak, és pályaudvarra mentek, vagy egyszerűen a villamosokról szedték le őket. Most zárt vagonokban vitték őket kifelé az országból, Isten tudja, hová. Köztük az a nagyon csinos unokatestvére az Aczél Gyurinak, akinek állítólag Gyula udvarolt titokban, és aki a bevonulás vasárnapján akart Pestről hazautazni. Azóta Kistarcsán volt, és hiába próbálkoztak mindennel a szülei, nem lehetett kihozni. Gyula rettenetes ledér, úgy szájal társaságban, de nem tudom elhinni, hogy igazán ilyen, és hogy ilyen kapcsolatai valóban lehettek. De hát sok furcsa tapasztalatunk volt már barátainkkal. Szent-Györgyi Nelli és Karig Sári voltak fönt. Az öreg Szent-Györgyit is védőőrizetbe vették a németek. Nelli sürgősen férjhez menni készül. Hadd tűnjék el minél előbb a Szent-Györgyi név a porondról, és különben is megvan a szerelem is a „Libával”. Így hívják csúfnéven Libik György síbajnokot, aki pár éve Nellivel jár. Sári segít összehoronálni őket, Sári általában mindenkinek segít, csak most kicsit aggódunk, mi lesz a holmijainkkal, mert közben kilépett a cégtől, mert főnökét elvitte a „cica”, ahogy ő mondja, azaz a Gestapo. És most vajon megkaphatjuk-e még valaha a könyveinket? Közben a Duna áradása is veszélyeztetett, soha ekkora nem volt a Duna, még a pár év előtti nagy áradások idején sem, mint most ezzel a késő tavaszi árral. Csöndes, lassú, nagy áradás volt, és ijesztő. Valami kozmikus tiltakozás volt ez is talán. A mi Dunánk, az én Dunám. És éjszakánként titkos aknákat hullatnak belé, és hajók robbannak fel rajtuk, amit ez a dög, betolakodó banda okozott. Minden-minden gyalázat tőlük jön. Rabolnak mindenfelé, címkével ellátott hivatalos és nem hivatalos formában, lányokat cipelnek el maguknak, már nem csak zsidó nőkről hallani, a vidéken állítólag parasztlányokat is visznek, minden az övék, és nincs segítség.

Május 2. Kedd

Ma van a keresztelőnk évfordulója. Kedves, boldog nap ez nekem, és ma volt Hermi esküvője is. Vasárnap nem sikerült, az anyakönyvvezető nem fogadta őket, mert nem voltak előre bejelentve. Az iratok csak tegnap jöttek meg, így ma kellett lennie, de még délig nem volt biztos. Délben Hermi pityeregve fogadott: nincs vőlegény. Nem tudott Jani reggel bejönni, mint várták, de délre megérkezett. Nosza, kapkodva szedte magára Hermi az ünneplőruháját, és kézen fogva szaladtak az előljáróságra, mi meg Miklóssal tanúskodni utánuk. Három teljes óra hosszat tartott, míg sor került rájuk. Másik tanúnak megfoglunk ott egy rokonszenves ügyvédet, dr. Karvast, akiről később derült ki, hogy egy volt igen kedves tanítványomnak férje és a Havas Bandinak sógora.

Havas Bandi most boldogan él Londonban a Beck Mártával, mint férj és feleség. Rengeteg a házasuló. Minden fiatal lány, akinek csak némi szerelmi kapcsolata vagy vállalkozó lovagja volt, mind férjhez megy a közelgő női munkaszolgálatra való tekintettel. Jaj, de milyen boldog volt Hermi, ragyogott. Pedig milyen fáradt, agyonhajszolt volt szegényke, hetek óta szaladgált hivatalról hivatalra iratokért. Anyuska bosszankodva fogadta őket, mikor hazaértünk: miért volt ilyen sürgős, hát nem várhattak volna holnapig? Az ő neuraszténiája az, hogy a házasság egy szükséges rossz. Pedig eleget kikapott és kikap tőlem, hogy ne miszmacholja őket, és ne mondjon semmi figyelmeztetést Herminek, ami idegessé és gátlásossá teheti. Alig tudjuk rávenni, hogy délután jöjjön hozzánk, és hagyja őket magukra. Késő délután meg is jelenik Hermi és Jani, elkísérik. Én csak annyit súgtam Hermi fülébe, hogy érezze jól magát, és ne törődjön semmivel. A magam akkori csacsi gátlásaira gondoltam, és nem akartam, hogy nála is így legyen. Anyuska velem alszik a heverőn, Miklós pedig felköltözik Kovács Margiték cselédszobájába aludni. Délelőtt aztán hazamegyünk takarítani, főzni. Nem nagyon helyeslem, mert tudom, hogy őket biztos ez is zavarja, de Anyuska nem tágít: mégiscsak kell ebéd stb. stb. Hermi ragyog, tündököl a szeme. Olyan kő esett le a szívemről, a lelkipurdalás, hogy miért tartóztattam őt itthon. Most talán megérte, mert mégiscsak boldog lett ebben a halálszagú tébolyban, ami körülvesz bennünket. Mégiscsak sikerült boldognak lennie.

Május 4. Csütörtök

Sík prof jött el rövid időre csak, délután. Megölel, bátorít, vigasztal, drága, szeretetteljes, mint mindig, de csak az embert tudom szeretni benne, nem ad hitet ahhoz, hogy így van jól, ahogy van. Meggyóntam a kevélységemet, és fel is oldott, áldoztam is utána, de nem tudok belenyugodni, akárhogy töröm is magam, hogy mindennek így *kell* lennie. Folyton lázongok, és tele vagyunk szokési tervekkel. Ő kicsit mosolygó kételkedéssel hallgatja, és csóválja a fejét. Aztán Mik felolvassa az új verseit. Nagyon megdöbben, nagyon tetszenek neki, különösen a *Zsivajgó pálmafán...* Erre azt mondja: nagy vers. Igen, az a legnagyobb, de én azért kicsit mindegyikkel elégedetlen vagyok. Valami még szebb, még nagyobb mindegyikből hiányzik nekem. De hát dolgozik Mik, ő is tudja, hogy nem a döntőn legszebb még egyik sem.

Május 5. Péntek

Ma már Anyuska hazaköltözött. Nagyon kimerült volt, és fárasztották az idejövések. Az elmúlt éjjel meg riadó is volt, alig aludt valamit, le kellett jönni a pincébe, de örültem, hogy együtt voltunk. Végre egyszer nyugodt voltam. Igaz, hogy önzés ez is, mert ő bizony nagyon izgult. Az otthoni vastag falú téglapince helyett, ha cudar is a hidegsége és a hosszú le- meg felmászás, mégis biztosabbnak érezte ott magát, mint itt, ahol minden lecsapódást erősen lehetett hallani, és mikor a légvédelmi ágyuk ugatnak a hídon, az különösen hátborzongató. – Mik születésnapja, és bizony nagyon szegényes születésnap. Én csak egy kis édességet tudok venni, Veruka virágot hoz, Gyula még erre is gondol, pedig mi nem tudtuk az idén őt semmivel sem megünnepelni. Két kis bűbajos francia könyvet hoz, de csak szívet fájdit, mert a távoli, elérhetetlen könyvtárunkra emlékeztet. Mik 35 éves lett, és milyen kis vékony gyerek még mindig. Ha rövidre van vágva a haja, olyan a tarkója, mint egy 16 éves kisfiúnak. Olyan boldog vagyok, hogy végre együtt alhatunk megint. Nem vagyok egész ember, ha nem érzem őt magam mellett a heverőn.

Május 13. Szombat

Ma este végre megint próbálok írni. Halogattam napról napra, mert annyi mindent kellett volna, és nem bírtam visszatérni, újra előszedni, felkavarni a borzalmakat, az undorodást, az iszonyatot, ami minden napunkat átítatja. Meg aztán rettentő módon tele is vannak a napjaink ebben a „munka nélküli” időszakban is. Most így majd visszafelé próbálgatom rekonstruálni, mi minden is volt az elmúlt három hétben. – Ma először is korai kelést terveztem, hogy kitakaríthassak, és aztán még meglehetősen 10 óra előtt érjek haza Anyuskához, mielőtt az utcai összefogdosás általában történni szokott. De a tegnap éjjeli riadó után nagyon álmos fáradtan fekdüdtünk le, 9 óra volt, mire felébredtem. Sebteben öltöztünk, Miklósnak Pharosékhoz kellett mennie fél 10-re, így itt hagytunk mindent, és rohantam meg-megállva, azaz inkább csak körülnézve mindenfelé, hogy legalább míg a villamosra szálllok, ne kapjanak el. 10-re hazaértem. Megint csak veszekedés Anyuskával, kértem, hogy ne vasaljon, várjon meg, míg én jövök, de hát hiába, tegnap a kimosott ruha nagy részét már egymaga kivasalta. Hermire is ráförmedtem, hogy azért, mert Jani itt van, nem kellett volna a nagyanyját vasalni engedni, utóvégre kint ült volna mellette a Jani a konyhában. Nem válaszolt, csak nagy buzgón takarítgatott mindenfelé. Aztán vasalni kezdtem, de nemsoká Bárány Gizi érkezett, vele le kellett ülnöm, gépen kitölteni a származási lapokat, amiket most újból be kell adni a Városházán. Biztosra veszi, hogy kiteszik a férje miatt, de hát nem is nagyon bánja, meg fog tudni élni, ha tisztviselő lesz, még jobban. Aztán elcipelte szegényke az irtózatos nehéz legjobb Royal gépet. Olyan édes, jóságos, nagyszerű természet a Gizi, úgy örülök mindig, ha hosszú idő után újból kapcsolatom támad velük, és úgy jövünk össze, mintha nem is évek teltek volna el közben. Aztán ebédelés, Lola [Jakabffy Éva, Gyarmati László felesége] jön utána elkésve. Mosogatok, és kint ül a konyhában ő is, meséli Laci új beosztását. Egyszer sem alhat otthon, kint van a Mester utcai tűzoltólaktanyában, kétszer hetenként járhat csak haza, akkor is csak reggeltől estig, és riadó esetén vissza kell rohannia. Új leventék közt üldögél egész nap, és már olvasni sem bír folyton. Lola sovány, ideges, kétségbeesett, fárasztó. Aztán rohanok haza, hozom az ebédet Miknek. Mikor az ajtóban csipogok, ahogy szoktam, nem csöngetek, mert attól még akárki jöhet, de a csipogásomról rögtön megismer, legalább mindketten megkönnyebbülünk: végre megint sikerült hazajönnöm. Mert úgy van már hetek óta, és most egyre rendszeresebben, hogy összeszedik napközben a fiatalabb sárga csillagos járókelőket, főként a nem munkába menési időpontokban, szóval délelőtt 10 és délután 6 óra közt. Mindig másutt hallani esetekről, hogy elvitték ezt is, azt is. Eddig jobban lehetett vigyázni, mert ha egy feltűnő, gyanús teherautót látott az ember, megszökezik, de most valahová mellékutcákba állítják be az autót és a polgári ruhás detektíveket, akik karon ragadják az embert, és az autóhoz viszik. Nem lehet őket előre megismerni. Nem segít semmiféle igazolás, nem hallgatnak semmi tiltakozásra vagy mentegetőzésre, viszik be az embereket a Röck Szilárd utcába, a rabbiképzőbe, és onnan aztán Csepelre vagy Horthy-ligetre. Állítólag már ezreket fizetnek azért, hogy ilyen módon inkább Csepelre kerüljenek, mert ott legalább fedett helyiségekben vannak, hangárokban meg barakkokban, míg Horthy-ligeten, amit a bombázók teljesen elpusztítottak, semmi sincs jóformán. Szabad ég alatt vannak, és romeltakarítást végeznek. Azt beszélik, ötvenezer embert akarnak így összeszedni. Hogy igaz-e, nem tudni, de a legalávalóbb alamuszi gázság ez, nem nyíltan, behívóval vagy idézés vagy akár érte menés formájában, aminek írásos dokumentuma van, hanem így, nyomok nélkül, amit kényelmesen le lehet majd tagadni, amit a külföld előtt is el lehet tussolni, sőt, esetleg

nem is szerez róla egykönnyen tudomást. Igazi szép nobilis magyar módszer ez is. Minden kilépés a kapun egy kalanddal ér fel. Hermiért reszketek főként. Magas, csinos, feltűnő alak a hosszú lábával, hogy őt el ne kapják. Anyuska hitetlen, és csak az én agyrémemnek veszi az egészet, és így váltig küldözgeti őt le bevásárolni. Igaz, nincs is más, aki elvégezhetné, de legalább szót fogadna, és kora reggel menne. Örökös reszketésben vagyok miatta. – Mik most már több mint egy hete nem lép ki az utcára, legfeljebb néha a borbélyhoz vagy át Pharosékhoz. Különben a napjaink zsúfoltságához az egyre nehezebben elviselhető hírek halálosan kimerítenek. A festőművész süket Miklós, az unokaöcskösöm járt fent nálunk, beszél, milyen szörnyűek az ungvári állapotok. Sehoh az országban nem ilyen aljas a bánásmód. Pusztai földön fekszenek, alig fedett helyen, téglagyári szárítótkban. Levest kapnak csak, és fekete lötyöt, mint kávé. Járványok kezdődtek köztük, és nem tudni, hogy vannak a hozzátartozói, nem lehet levelezni velük, nem lehet tudni, megkapják-e a próbaképpen küldött csomagokat, teljes a bizonytalanság. Róna Sándor bácsi ügyében a nagy nehezen megkapott képviselőházi levél nagyon kevés volt ahhoz, hogy hazautazhasson. Most majd még egyet kell kunyerálnom, hogy az itteni Zsidótanács útján lehessen esetleg kieszközölni. Holnap megpróbálok újból telefonálni a Márki-Zaynak. Alávaló, gyalázatos, gyáva banda. Abban az elküldött levélben sem írtak mást, csak hogy soha semmi kifogás nem merült fel ellene, de azt a két szót, hogy nemzethűség és megbízhatóság, azt már nem merték beleírni. Amikor tudhatják, miről van szó, hallják, mi történik Kárpátalján az internálótáborokban. És akkor egy kollégát, akivel 40 éven át együtt dolgoztak, és még most is, az utolsó ülésekig, mint nélkülözhetetlent folyton behívták dolgozni, ennyire nem igyekeznek menteni. Aki így, ostoba módon véletlenül esett bele az egész helyzetbe azzal, hogy éppen ott tartózkodott. Ez a fajta gyáva nem kiállítás még bűnösebb gazság, mint az, ha egy német katona legyilkol egy magyar zsidót, mert annak a szemében az már pusztai tárgy, és erre nevelték tizenkét éve, semmi köze hozzá, és a tetteivel vállal is valamit. Vállalja az isteni ítéletet. Tehát mégis van benne valamiféle vállalás. De ez a gyáva aljasság, erre nincs kímélet, ez mindent megérdemel. És ilyenekkel van tele az ország. Csupa-csupa ilyen példa. Olyan rettenetes kevés, aki több ennél. Barátaink közt is, meg-megingó hittel ugyan, de mégis talán csak Gyulában hiszek, meg Karig Sáriban, Bárány Giziben, hogy készek veszélyeztetni is magukat, hogy segítséget nyújtsanak. Gyula megszervezte Szekfű Gyulával és néhány arisztokratával azt a segítőalapot, amely néhány érdemes zsidó származású szellemi embernek, írónak, tudósnak, akik most teljesen kereset nélkül maradtak, havi háromszáz pengő segélyt juttat. Az első kiutalást már meg is kaptuk, és bizony nagyon jólesett. Én nem keresek semmit két hónapja, teljesen megszűntek az óráim. Nem járnak a légi veszélyek miatt sem, meg talán mégis tudták, hogy csillagos vagyok, és akkor félnek ilyentől tanulni. Meg azt hiszem, általában pang mindenféle tanulás, annyira nem tudja senki, meddig élhet, annyira nem tervez, nem készül semmire, csak vegetál. – Egy nyomorúságos gépelésem van, a Gelléri Andor Endrének egy életrajzszerű hebreus műve. Rengeteg sok, de gyöngye írás, és lévén ők is igen szegények, nagyon olcsón, 70 filléres oldalárral vállaltam. Nem is igen jutok hozzá, a nap fele elmegy az otthoni segítséssel, 3-kor hazajövet melegítem Miknek az otthonról hazahozott ebédet, aztán már csak elnyúlni vágyom. Alvásról nemigen lehet szó, mert megindul a búcsújárás nálunk, a vendégek. Egy bizonyos törzs napon-ta megjelenik: Vas Pista, Szécsy János, Veruka, Gábor, és míg itthon volt, Kun Miklós. Most belügyi kihelyezéssel elutazott Pécs mellé. Nagyon nélkülözöm az okos, groteszk

kedvességét, nagyon szeretem. Meg persze az Aczél Gyuri tartozik a mindennapi körhöz. Most az ezeken kívüli gyakori barátok is megcsökkentek, mert behívták Frankl Sándort is, meg Komor Bandit is munkatáborba. Isten tudja, mi lesz a Gizivel. Szegényke alig tud mozogni, olyan rosszul van, és lányt nem tarthatnak. Még különös szerencse volt, hogy a mi makacs rábeszélésünkre Bandi a nyáron megkeresztelkedett, és így a Gizi miatt nem kellett csillagot viselnie, szabadon jöhetett-mehetett, vásárolhatott, segíthetett. Most ez se lesz. – Jönnek hozzánk, és hírek után kérdeznek, és elmondják a mindennapi partraszállási csalódást. A rádiót már csak kevesen hallgathatják, és így sok szájon át, egészen megváltoztatva és kiferdítve jönnek a hírek. Nem tudunk hinni benne, de hát mégis, mi lesz, meddig, meddig tarthat ez így? Minden reggel arra ébrednek: Uramisten, mi vár ránk ma? Bár pár nap óta nem volt újabb zsidórendelkezés, némi nyugalmat jelentett ez, állítólag külföldi figyelmeztetés hatására. De hát ha a vidék borzalmaira gondolunk, kell hinni abban, hogy nem mehet ez soká tovább, hát sok tízezer ember pusztuljon el ilyen nyomorúságosan, ártatlanul? Igen, ilyenkor elfeledkezünk arról, hogy így történt ez, sőt még szörnyűbben, öt év óta minden európai országban jóformán, és semmi sem jött közbe, ami megváltoztatta volna őket, ami segített volna, hát miért éppen mi lennénk kivételek? Olyan ez az állapot, mint egy súlyos betegség, mint a vérmérgezés. A szepszis tünetei ilyenek, hogy egyik nap láztalan, friss a közérzet, másik nap a legvégletesebb lázakkal tusázik az ember. Úgy vagyunk mi a hitünkkel és kiábrándultságunkkal. Néha, ha süt a nap, és „ó, régimódi kegy” – mint Miklós írta mostanában –, megpillantjuk a Rózsadombról messziről idefehérlő, virágzó fákat, inkább csak sejtve, akkor azt hiszem, nem is olyan súlyos ez az egész. Aztán meg ráébrednek, hát miért ringatózom illúziókban, nem leszünk kivételek. Ez a helyzet csak pusztulásba vezethet, és hosszú, szétmarcangoló, lassú kínlódás előzi meg.

Általában Gyula gyakran jön, majd mindennap most, hogy a Rádiótól kitétek, csak a Grill könyvkereskedésben van mint ügyvezető igazgató, és onnan is akkor vehet szabadságot, amikor akar. Néha erőszakos és fölényes, ilyenkor nem bírom, forrok belülről ellene, de aztán egy-egy ingerült szavamra észbe kap, és legközelebb igyekszik kipótolni jósággal és kedélyességgel a szarvashibákat. Képes volt ellátogatni Dezső bácsihoz a Margit-kórházba, mert oda feküdt be részint félelmében, részint valóban, mert a szívének szüksége volt rá, és hogy micsoda dialektika: közös kórterembe a svábhegyi szanatórium után. Persze ők sohasem tudják az életet helyesen élni. Közös kórterem és hozzá naponta külön koszt beszállítása. Húsok, amiket este sötétben eszik meg, dugva, a párnája alól húzza ki. Minap Jolán néni értünk üzent Anyuskához, azaz Miklósért, hogy vigye ki ő az ebédet Dezső bácsinak. Lehetetlen nőszemély, mikor ott van az egész Schwarz család, az Éva vőlegénye, szolgálk stb., és a gyerekeket ők se engedik ki az utcára, mert féltik, ugyanakkor Miklós menjen, őt nem baj, ha elcsípi. Visszaüzentem Hermi-Janival, hogy Mik el se jön ebédelni, aminthogy igaz is, én meg 3-ra otthon kell legyek a légóügyeletem miatt, tehát nem vállalhatjuk. Erre, mint hallottam, igen felháborodott és dühös volt, és végül mégis ő vitte ki az ebédet. Persze aztán bemártotta Miklóst, hogy nemtörődöm, komisz, nem szolgálatkész, hálátlan stb. Gyula aztán alaposan megmondogatta nekik, hogy micsoda igazságtalanság ez, és mennyire helytelenül cselekedtek, hogy amíg lehetett, nem juttattak pár ezer pengőt nekünk meg Anyámnak. El lett volna helyezve többfelé a pénze, vissza is kaphatott volna belőle, nem vették volna el, de hát ők erre persze nem gondoltak, és most már késő. Hápogtak és mentegőztek állítólag. Bántott, hogy úgy nézett ki esetleg a dolog, mintha mi bujtogattuk

volna fel Gyulát. De hát most már nem lényeges ez az egész. Adnak vagy nem adnak, olyan mindegy már. Pharoséktól, Szabó Antitól nagy nehezen kivasalt 500 pengőt Mik a 2500-ból. Egyelőre megint van 1000 pengőnk, és Anyuska nem fogadott el semmit. Csak a legszükségesebb vegetatív kiadásaink vannak, de az is rengeteget tesz ki. Most már mindenhez csak feketén lehet jutni. Összesen tizenöt órát álltam sorban öt alkalommal, míg megkaptam a sárga zsidó élelmiszerjegyeket. Amilyen aljasok felülről lefelé mindenki: dacára annak, hogy nem saját hibából, hanem a lehetetlen adminisztrálás folytán jutottam később hozzájuk, levágták az első heti szelvényeket abból az egyhavi adagból is, ami kalóriaértékben csak egyheti tápanyagnak felel meg, tehát tulajdonképpen huszonkét napi koplalást jelent, ha nem pótolja az ember feketén vett tojással, szalonnával, vajjal nagy ritkán. 90 fillér a tojás darabja, és mivel húst hónapszám nem eszünk, ebből kell legalább venni. – Késve jött Jani szüleitől, Jászberényből csomag, mikor Janinak már letelt a mézeshete, és volt benne borjúhús. Miklós olyan áhítattal ült a bécsi szelethez, hogy külön bejelentette az evés minden fázisát: most szétvágom, mondta, most megszagolom, most a villámra tűzöm, most bekapom stb. Úgy nevettem könnyesen szegénykén, mert én csak megvagyok hús nélkül, de ő bizony nagyon nélkülözi. – De szabad-e még nekünk nélkülözésről beszélni, mikor a nagyváradai gettóra gondolunk. Ági írt, mikor elindultak, és írt már a gettóból is, persze csak szűkszavú levelezőlapot, szegényke, de onnan jött emberek mondják, hogy kb. 40 000 ember van egész kis lakóhelyre beszorítva. Igaz, hogy legalább házakban laknak, nem pajtákban és téglagyárakban, mint a Felvidéken, de kb. tizenkét ember jut egy szobára, és napi két liter víz mosdásra, ivásra egyformán, abból kell kijönni. Nem tudom, megkaptam-e még utolsó elsejei pénzküldeményünket, szegényke. Most már nemsokára itt is megalakul a végleges Zsidótanács, azt mondják. Ma, azaz 13-án bent volt a mocskos lapokban az ideiglenes bizottság névsora, közte Török Sándorral, akit ilyen címen mentettek ki Csepelről, hogy ő fogja intézni a kitértek ügyeit. Mikor az Újságírókamara törölt tagjait Csepelre behívták, köztük volt persze Sándorka is. Most ő lett, úgy látszik, a „kultuszminiszterünk”. Undorító, ami a lapokban folyik, különösen az *Esti Újságban*. Hazug, aljas mocskolódás a zsidókérdés körül, és állandó hazaárulás a németekkel kapcsolatos állásfoglalásban. De hát megmaradnak ezek a dokumentumok, és nem tudom, hogy fogják tudni kimosni magukat majd annak idején...

(A napló befejező részét, az 1946-os év bejegyzéseit következő számunkban közöljük.)

Marno János

EGY ÜTÖDÖTT ÓRÁN

Damoklész kardja várja itt fölöttem,
 hogy hüvelyébe, mely porhüvelyem,
 visszacsusszanhasson.

A BOSSZÚ ÁLOM

Bosszúsan fekszem, álmomban bosszút forralok valaki ellen, vagy ő én-ellenem, ki más jöhetne itt szóba még rajtunk kívül, amikor mások csak ideiglenesen szállhatnak meg bennem, valahonnan kvázi ismerős idegenek, elsiklik és kicsorbult rajtuk a figyelmem, hogyan állhatna bosszút rajtuk bármelyik vendégem, akinek már kiismernie magát sem könnyű közöttük; mert egymás közt vannak mindannyian, kiverve engem a saját verítékemből, mely vértől savószínű a kelő homályban.

BRONZKOR

Jönnek a bronzért a rézbőrűek.
Húgom s a nővérem a pincetetőn
vesznek napfürdőt hanyatt, a tető lejt
a szememnek, a szobából bentről
üvölt a tánczenei koktél, ami,
a halottak tudják, delet jelent.
S mégsem hallották, hogy kongatnak, hiszen
ez nálunk még messze nem ebédidő;
ha már a nap komolyan hanyatlani
kezd, és árnyékot vetni szemembe
a két test, akkor majd kordulhat a bél
vagy a gyomor, a koktél egyig tart,
egykor beáll a csend, csupán egy döglégy
fog cikázni hamvvedreink fölött.

ADDIKCIÓ

Ott állok a havazásban a mozi
előtt, s nem hagyom addig elmozdulni
onnan magam, amíg be nem temet
a hó. Nem hallom lélekgyógyászm,
mikor tapsol nekem; lélekgyógyászm
egyidős velem, hosszú, ősz haját
visel, amelyet én képtelen volnék
magamon elviselni. Betegei
is nagyobbbrészt öreg, letapadt hajú
nénik s alkoholista vénemberek,
szeretik nézni az ablakból kint
a hóban a fagyott varjútetemet.
Most hirtelen nem tudom, hol tartottam.
Megvan. Eltemet, aki eltemet.

PÓKHASÚAK

Disznónk vére a lelkünkön szárad,
ezért is feketült el a vérünk,
vagy vált éjszínű sötétbarnává,
sűrűvé gyakorta, akár az iszap,
mely lassankint megszikkad a napon,
széttöredezik s azután elporlad.
Ha szél támad, belekapaszkodik
a húgom a függönybe, ne lobbanjon
be szobánkba vele a bosszú por-
szelleme, ne fújhasson fel pókhasat
nekünk a rekeszünk alatt, köldök-
tájon, mint a kis fekete ördög-
fiaknak, akik ha vért látnak, rögtön
égtelen sivalkodásban törnek ki.

LAKOMA

hommage à Platon

Madárraj madárrajra madárrajt
röptet, rajzásuk a völgy, a tóvidék
párálló lombzöldjébe szórja rezge
pettyeit, vacsoraidő játja;
és átizzik a szemfenéki ideg-
barlang szürkés érhálózata; s a sás,
a nád között a víz hólyagzik fel,
anélkül, hogy tovább borzolódna.
Kabátszárnyuk alatt összefogódzva
haladnak körbe, lassan, az előttük
cikázó gyerek varázsbotjának
vezényletére – mikor először
jártak erre, október volt, a tónak
csak medre, iszaplap és iszapkocka.

A GYÖNYÖR MAGVA

Nem marad hátra a gyönyörből semmi
a gyötrelmen kívül, amit a gyönyör
elfojtott közben könyörtelenül;
a reflexek is tompán végzik tovább
a dolgukat, mintha agyaggalambot
kellene mindjárt szitává lóni,
agyaggalambot, mely a légynek nem
ártott volna egy szóval sem, nem toltá
előre-hátra a fejét totyogva
a mocskos flaszteron bosszúságodra,
mert némely nénik szórakozása,
hogy magukhoz csalják péksüteménnyel
a tubicákat. S a flasztertubicák
mintha ólomzárnyakkal röpdösnének.

Nádas Péter

VILÁGLÓ RÉSZLETEK (II)

Emléklapok egy elbeszélő életéből

Az első képem talán nem is a legelső, ezt sem tudom ma biztosan megítélni. A különböző fennmaradt dokumentumok, emlékezések és történeti kronológiák tanulmányozása után az a feltételezésem, hogy a tudatomban elsőként megragadt emlék, ami mögött semmit nem találok, 1944 nyaráról, egészen pontosan 1944. június 27. éjszakájáról való.

Habár az elraktározott érzetek társult képei közül bármikor előkerülhet egy még korábbi társulás.

A külső szemlélet, azaz a reflexió támpontja nélkül mégis igen nehéz, talán nem is lehet megtudni tőle, hogy az emlék vajon korábbi vagy későbbi-e.

Amikor erre a legelsőnek vélt lépcsőházamra gondolok, akkor jönnek sorban a lépcsőházak, életem valamennyi lépcsőháza jön vele, ezzel az elsővel. A lépcsőházak minden bizonnyal elmém azonos helyén vannak elkülönítve. Vagy a lépcsőház formája és fogalma alá rendelve létezik egy ilyen lépcsőházzal felcímkézett tárolási mód. Is. Egyetlen dolognak, fogalomnak, kifejezésnek többféle tárolási bokra van. Valakinek a karján zuhanok, magasan a lépcsők fölött zuhanok ebben a legelső lépcsőházamban. Repülünk a levegőben. Valószínűleg a fejemet is forgatom, ideges madárka, mindent látni, vészhelyzetben, de nincs vészérzetem, biztonság az alapérzetem, helyesebben ezt az alapérzetet keresztezi a kivételesség, a nem kiszámítható érzete. Szemmel tartani. A képek gyors egymásutánja követi a vészhelyzet tulajdonképpen semleges, közel sem felzaklató élményét, mondhatni, most fogom megalapozni a tudatomban a vészhelyzet fogalmát, látom a lépcsőház hatalmas falsíkját, látom a lépcsőforduló közeledő falának akadályát, a rövid, hideg felvillanásoknak hála lelátok a korlátok között a mélységbe: eltűnik a sötétből, és eltűnik a sötétben.

Egymásba tapad a képek egymásutánja, ez nem változtatható sorrend. Aztán nincsen hideg lángolás, nincs zuhanás, nincsen fenn és nincsen lenn. Csupán omlás van.

Hangja nincs, sötét van, meleg van, sötét semmi van. Úgy, ahogy későbbi ájulásaiban.

Talán a végén ott van még a törmelék csörgése a leomlás utáni pillanatból.

Akkor azonban már konfirmált fogalmaival látja be az ember, hogy el fogja veszíteni az érzetrendszerét, azaz az eszméletét veszíti. Már van hitelesített szava a bekövetkező eszméletvesztésre, még akkor is van szava rá, sőt megannyi ájulásra vonatkozó kész formulája, mások által gyakran emlegetett közhelye, amikor először történik meg. Akár több szava van rá, a szóban pedig előre van formázva az érzet. Az érzet a féldrágakő, a szó az aranyfoglat. A falomlás emlékének életem második évéből kell származnia. Nem az ájulás érzete maradt meg. Az ájulás érzetének is vannak fázisai, állomásai. Nem az ájulás tudata maradt fenn a fázisaival. Ilyen tudatom majd csak akkor lesz, ha lesz rá szavam. A látható világ fokozatos kimúlásának mozgóképe maradt fenn. Ahogy a látható világ átadja magát az elsötétülésnek. A fogalmiság előtti világlátás szépsége ma is lenyűgöz, ami egyben érzet is, kéz a kézben a teljesség érzetével. Ez egy olyan életkor,

amelyből az embernek szabály szerint nem maradnak könnyen hozzáférhető emlékei, illetve igen kevés. Többnyire örökre zárva a raktár legkorábbi traktusa. Habár a családi elbeszélések szerint ebben az időben már szobatiszta voltam, folyékonyan, világosan beszéltem, azaz mimikus és reflektív lényként serényen dolgozhattam a külső és a belső, az érzéki és a fogalmi elkülönítésén, a számra adott fogalmak hitelesítésén.

Még soha nem repültem valakinek a karján, a repülés érzete mégsem volt ismeretlen. Az érzet magja semmiben nem különbözött a későbbi repülések és zuhanások érzetétől. Repül a Péter, felrepül. Lezuhan a kismadár. Ahogy még később, lezuhanok egy kőfal tetejéről. Amint látom, hogy az öcsémet a Szabó Tusi lelöki ugyanennek a kőfalnak a tetejéről, egyenesen belezuhan egy csőtörés miatt kiásott, igen mély és vízzel teli gödörbe, de közben úgy belevéri a fejét a gödör peremén felhalmozott kövekbe, hogy azonnal eszméletét veszti. Én meg esztelenül úszom a lépcsők fölött a levegőben, hogy minél előbb kimentsem a vízből. Amint a sánc peremétől elrugaszodom, repülök a havas táj felett, és a léceimet egyensúlyban tartva sikeres zöttyenéssel földet érek. Ahogy az esti lámpafényben fejjel zuhanok ki az emeletes ágyból a balatonvilágosi Rákosi Mátyás gyermeküdülőben, mert az ágyban térdepelve el akartam hajítani egy párnát, és miközben repül a párna, a hajítás élvezetétől megittasulva ordítok, érzem, hátulról valaki, nem tudom, ki, szándékosan meglök, a lökés visszavonhatatlan. Meg fog történni. Ami heurisztikus újdonság az életemben. Ráadás apám korábbi magyarázatára. Gravitáció. Repülök a párnám után, de látom ám, hogy az én repülésemnek meredekebb lesz az íve. Ami tébolyultan izgalmas tapasztalat. Alig győzném megfigyelni. Egy reccsenés a vége, és a székesfehérvári kórház terében jönnek vissza zúgásából az első hangok, maga a reccsenés, amitől ismét érzékelem a súlyomat, a nagypárnát, az ágyat, habár nem tudom, hol vagyok, s mit érzékelek. Legfeljebb a tudatomat indítja felfedező útra a meglepetés. Napfényes délelőtt van a kórteremben. Ahol nagy zörgések közepette mindenki teszi a dolgát. Csodálatos, mert még soha nem voltam itt. Valahogyan ide kellett kerülnöm. De akkor is csak a reccsenés hangja tér vissza a tudatomba. Egy fityulás ápolónő kiáltozva jön. Belebeszél az erőfeszítésbe, azt akarja, kiáltozik, sírásra áll az ajka, nevet, sírva és nevetve a nevemet akarja. Amit nem értek. Miként mondjam meg neki a nevemet, ha nem tudom. Ez a név, a nevemet is, ez is olyan furcsán, ismerősen hangzik. Fáj az erőfeszítés, visszhangos térbe vagyok összezárva a sikítózásával, a kacajával, a nevemmel, a szavak foglalatával, amelyekből hiányzik az ékkő, sem drágakő, sem féldrágakő, a kórterem minden zajával, a délelőtti fénnel vagyok összezárva. Fáj a fény. Megmondom neki, hogy fáj a fény. Félek tőle, hogy nem fogja megérteni, nem fogja elfogadni, hiszen én sem egészen értem, hogy miért fáj a fény. Sírni kezd örömeiben, csókolgat, s csak ettől érzékelem, hogy maga a fejem az óriásra nőtt visszhangos tér, minden nagyobb lett benne, s megnövekedett terjedelme peremén még egy ennél is nagyobb kötés bugyolálja be. Ezek szerint messze kerültem a párnámtól, nagyon messzire az esti elrepüléstől. Ettől azonban végre eszembe jut az utolsó esti kép.

A nagy sötétben hallom a nevemet kiáltani, s nagy lépteivel jön a Baranyai Elza, mögötte jön apám a halálra vált, a szája szélén reszkető mosolyával. S akkor megint itt vagyok ebben a túl világos kórteremben. Fáj. Sok a fény. De mindez valószínűleg jóval később történt. Talán napok teltek el közben, talán csak órák, ma sem tudom. Baranyai Elza valamiket kérdez, amire nem tudom a visszhangos válaszom. Nem tudom. Inkább le kell hunynom a szemem, de örülök, hogy itt van. Biztos, valami bajom van, mert születésem óta ő a gyermekorvosom. Gézpólyát helyeznek a szememre. Helyesebben visszahelyezik rá a jótékony kötést, amiért valamikor korábban én könyörögtem. Nem tudom.

Előbb csak sülyedek, aztán megint elveszítem a földi nehézkedésemet. Úgy tűnik, mintha az emlékezés függőnye mögött létezne egy kevésbé hozzáférhető, ám igen stabil tudati állomány, amely ilyen esetekben átveszi a koordinációt. Ha nem hajlik az ember ezotériára, mint ahogy mindig is érdekelt, hogy mások miben mesterkednek, de én magam soha nem hajlottam ilyesmire, akkor ennek a tudati állománynak az érzetétől elrémül az ember a racionális tudatával. Elvileg azt kéne mondania, hogy a saját tapasztalását megelőző időkből van egzakt tudása a dolgok és jelenségek meghatározott köréről, és még oda is képes lenne belépni az emlékezetével, azaz lenne öröklött emlékéllománya; ilyesmit józan ember persze aligha mond ki hangosan.

Egyszer éjszaka, amikor a szüleink már nem éltek, Magda nagynéném ágya mellett üldögélve, tanácstalanul előadtam, hogy nekem vannak ilyen nem tudom honnan származó képeim. Nem tudom őket hová elhelyezni. Illetve nagyon is megvan a maguk helye. Nagynéném a leíró jellegű kijelentésektől visszahőkölt. Családom tagjainak arcvonásai ilyen esetben moccanatlanok. Nyakuk megmerevedik, fejük az udvarias hitetlenkedéstől félrefordul, mintha azt mondanák, na nem, s legfeljebb tekintetük villan ellenségesen. Tanácstalan voltam, nem tudtam volna megmondani, hogy ezek a bizonytalan eredetű, olykor kötetlenül megjelenő képek vajon az emlékezés képei-e, vagy éppen éberálmok, fantáziám önkéntelen termékei, azaz képzetek, ahogy a nyelvújítás kori magyar irodalom mondja, képzemények. Esetleg egyik tudati állományba sem besorolhatók. Talán az emlékezés öröklött ősellományából származtak át a sokszorosan reflektált, tárgyakkal és folyamatokkal teliszűfolt, reflektív ellenőrzés alatt tartott tudatomba, s úgy viselkednek, mint a tudattartalom útjelző táblái. Szerkezeti képek. Ősképzetek képei. Önálló dimenzióban, mintegy a valóságos emlékéllomány és a fantázia képeinek fedésében húzódnak meg. Sorvezető. Néha előtüremkednek. Mintha tudata mintáját, raszterét, hálóját, hálózati tervét, kapcsolási ábráját látná és érzékelné az ember. De amint elindul, hogy megbizonyosodjék, és módszeresen felfedezze, nyomban ürességbe ütközik.

Akkor már fényképésztanuló voltam, nagynéném, Aranyossiné, született Nádas Magda pedig szüleink korai halála után a hivatalos gyámunk, szakmaszerűen foglalkoztatnak hát a képek, a fények, a fény képkalkotó tulajdonságai, a természetes fények és a mesterséges fények különbségei, az élfény, a szórt fény, a direkt fény, a reflektált fény, a súrló fény, a hideg fény, a meleg fény, azaz a fényforrások és a fényvisszaverő felületek, a mély árnyékok reflektív derítése, a fények színe és színhőmérséklete, az emlékezés könnyűsége, a dolgok súlyos jelenvalósága, a képzelet, az érvessztés és a nagy szerelmi felfordulásban, az ejakuláció, a spirituális én megannyi elektromos kisülése, néha kétszer, egetverő villanások lassított egymásutánban, belső fény, káprázat, majd a nappali én fénylő és szomorú visszanyerése, a világ elszürkülése; a szürke fokozatok szerepfelfogása a fénytani végletek, a fehér és a fekete között, azaz a szenzualitás szerepe a képkalkotásban és az emlékezésben.

Mi mit hív elő, mi mit fed el. Hol képet az érzet, hol érzet a képet, hol mindkettőt lefedí és elfedi a fogalom avagy az érzéki áramok elektromos kisülése. A rögzítés és az archiválás módszerei, minőségei, szisztémái, a rögzítés kronológiái, a jelenségek egyedisége, az egyediség önféjű mutatóványai, a karakter, az arc, a vonások és a jellemvonások közötti kapcsolat, a látvány és a test illata, emberi testeké és fizikai testeké, érzékelésük egyidejűsége.

Ilyenkor éjjel mindig csak az olvasólámpája, egyetlen falikar világított a feje felett a nagykörútra néző, magas és tágas szobában. Mintegy éve laktunk már itt együtt, ők

egy szemközti házból költöztek át, mi pedig az öcsémmel egy Pozsonyi úti lakásból. Odalenn olykor elcsörömpölt egy éjszakai villamos. Viaszernyős barokk falikar volt, megvan ma is, kettő van belőle, habár eredetileg háromnak kellett lennie, most az öcsémék nappalijában világít ez a kettő. A kinti fények mennyezeti reflexei erősen derítették a szoba sötétjét. Ahhoz képest, hogy idebenn csaknem világos lett a derítéstől, a kinti fényforrások indokolatlanul hosszúra nyújtották a mennyezeten a barokk csillár karjainak árnyait. Amióta fényképésztanulóként az első lépéseket tettem, tulajdonképpen mást sem figyeltem, mint a fényforrások munkáit. Ebben a körúti szobában most a direkt fények és reflexeik egyszerre érvényesítették hatásukat a szórt fényekkel. Ahogy a barokk csillár karjainak árnyéka a fák ágainak árnyékára ült. Sajátos képi bonyodalom egy sima falon, a bonyodalom mintázata. A barokk csillár a falikarokkal az apám nagynénje, Mezei Erzsébet rózsaszín szalonjából származott át ide, de eredetileg a bécsi dédanyánk, Eugenie Schlesinger kisszalonját világította be a Nagykorona utcai lakásban, majd ugyanitt Erzsébet rózsaszín szalonjába vitték át, onnan pedig legidősebb nagynénkhöz, Özsihez, előbb a Dalszínház utca 2. szám alatti lakásba, majd a Dobsinai utca 12. szám alatti házban Özsi nagynéném emeleti szobájába, később pedig hozzánk került, még később az öcsém örökölte, akitől egy lakásfestés alkalmával, amikor a Felvinci utcai lakásukból mindent ki kellett pakolniuk a garázsba, végül is ellopták a barokk csillárt. Semmi mást. A barokk csillárt ellopták. A két falikar megmaradt. A kép pedig elég erősen megragadt a tudatomban, habár a Bécsből hozott barokk vendégfellépése ezzel jórészt véget is ért a családunkban. Érdekes darab volt, mert eredetileg gyertyafényre építették, s csak később, Schlesinger Eugénia halála után mesterkedték belé a villamos vezetéket, ahogy akkoriban mondták, s ezek az ősrégi villamos kábelek bizonyos helyeken kissé kilógtak belőle.

Nevetett a nagynéném a világos félhomályban, amelyben a tárgyak árnyai és a fények össze voltak írva a felületek fényvisszaverő képességével, úgy nevetett, ahogy apai családom tagjai valamennyien; torokhangon, mintegy hápogva, ugatva, visszanyeldekelve a nevetés illetlen örömét. Személyest tilos volt közreadniuk. Gyerekként nem volt szabad hangosan nevetniük. Nevelőnők minden alkalommal következetesen leállították, apjuk pedig, aki nem volt éppen finom ember, megbüntette őket az ildomtalanágukért. Meglepettségében fel is kiáltott, hiszen akkor ez a Damjanich utcai ház. Ahol egyszer éjszaka, mesélte rögtön, mikor is, december, valamikor 1944 decemberében, szirénára és légítámadásra riadva, anyám a harmadik emeleti elsötétített lakásban, ahol semmit, de semmit nem lehetett látni, azonnal megszűnt az áramszolgáltatás, csupán hallani a kiáltozásokat, Klári, keljetek föl, hallani a gyertya és gyufa utáni gyors kotorászt, Klári, Klári, érezni az érintéseket, az ütközéseket, erre már emlékszem, attól kezdve gyertyának és gyufának mindig lennie kellett a háznál, s erről a mai napig magam is gondoskodom, bármi történjék, legyen gyufa, legyen gyertya, valaki kiragadott az ágyból, a légelhárítás nyomjelző lövedékeinek hosszan lobogó fényében rohant velem, le az óvóhelyre.

Ha tényleg december vége, ha Magda nagynéném nem tévedett, és nem egy nyári napon, nem június 27-én történt, akkor ott kellett lennie a Damjanich utcai lakásban Irénnek, anyám húgának, azaz Tauber Irénnek az újszülött Mártuskával a karján, s ott kellett lennie Bán Magda és Róna Imre két gyermekének, Róna Péternek és Róna Erzsinek. Akkor azonban valószínűtlen, hogy az anyám az összes többi gyerekről megfeledkezve rohanjon velem. Az akkor egy másik nő, egy másik anya lenne, nem az én anyám. Ilyesmit soha nem tett. Voltak kellemetlen tulajdonságai, amelyeket mások talán

nem ismertek, de önös nem volt, egoista nem volt. Előbb mindig másokkal foglalkozott, bárki mással, aztán foglalkozott velünk, csak aztán az apámmal és legvégül önmagával. Szerintem ennek a bombázásnak, amely emlékezetem első képsoraként ragadt meg, nem december a dátuma, hanem valamikor nyáron kellett megtörténnie.

Azon a mindennél emlékezetesebb éjszakán, amikor a Damjanich utca 42. számú ház egyik felét egy bomba egyszerűen leszelte, de a lépcsőház és a ház másik fele velünk együtt csaknem épen megmaradt. Az ablakok ugyan betörték, és a szilánkok mindenkit könnyen megebesítettek. Ez pedig 1944. június 27-én történt, amikor az amerikai légierő 300 négymotoros nehézbombázóját egy felhőktől takart sziléziai célpont helyett Budapest fölé vezényelték az angolszász szövetségesegek, hogy a Ferihegyi repülőteret, a pályaudvarokat és a Ferenc József laktanyát izzé-porrá zúzzák. Amit jórészt megtettek. Másnap 84 halottat és 223 sebesültet számoltak össze Pesten. Ha ellenben mégis december, akkor minden bizonytalannal nem volt még ott sebesült nővérük, Őzsi, s így a lánya sem, Vera. Magda nagynéném azt írja az emlékiratában, hogy ők ketten december 26-án érkeztek meg a Damjanich utcába.

Még van ugyan két másik állítása is, amely az elsővel szintén nem vág egybe. Nyáron azt gondolta, írja az emlékiratában, hogy anyámnak a bombázások miatt velem együtt azonnal el kéne tűnnie Budapestről, ez így túl veszélyes a gyerekekkel. Anyám ebbe nem szívesen ment bele, ezt viszont tőle tudom. S hogy elmenjen velem, valamilyen megrázkódtatásnak kellett történnie. Ledőlt a ház fele, s a lépcsőházi törmelék mindketőt maga alá temetett. Megrázkódtatásnak ennyi elegendő lehetett. Másként az emlékezetem képei nem is jönnek össze a dátumokkal. Június utolsó napjaiban mehettünk el Budapestről, amikor a vidéki zöldséges kertekben az uborka már gyarapodni kezd. Első emlékeimben igen nagy szerepet játszik majd az uborka. Aztán azt írja a nagynéném, hogy amikor ősszel, a nyilaspuccs után úgy gondolták, hogy mégis jobb lenne visszatérniük a lakásukba, amely épen maradt, habár a ház másik felét még a nyáron elvitte a bomba, s a visszaköltözésre a felső kapcsolatuk közvetítésével engedélyt is kaptak az illegalitásban működő Kommunista Párttól, akkor anyám már ott volt velem a lakásukban. Logikus, hogy amikor szeptemberben Bácskából mégis visszatértünk Pestre, akkor nem a Pozsonyi úti lakásba mentünk vissza a hamis papírjainkkal, hanem az üresen álló Damjanich utcai lakásba, ahol a házmester kötelességszerűen elkérte ugyan a papírokat, de semmilyen papírt nem vizsgált meg. Minden nyilvánvalóan hamis úti parancsot szó nélkül elfogadott, teli is volt a romház katonaszökevényekkel. Vera úgy emlékezik, hogy ők a szilvesztert már ott töltötték velünk a Damjanich utcai lakásban, ám sokkal előbb nem lehettek ott.

Villájukat az Orbánhegyen, a Dobsinai utcában, egy Görgényi nevű tábornok vette a birtokába. Kinézte magának, két napot kaptak a csomagolásra és az elköltözésre. Habár ilyen nevű tábornokot ma semmiféle nyilvántartásban nem találok. Sem honvéd tábornokot, sem csendőr tábornokot, a főtisztek között is kerestem a nevet, de ott sem. Görgényi Dániel százados az egyedüli ezen a néven, de ő a ház elkobzásának időpontjában hadifogságban van Krasznogorszkban, ahol antifasiszta iskolát végzett, azon tisztek közé tartozik, akik kiáltványban tudatták a háborús világgal, hogy megalakították a Magyar Légiót, és az orosz csapatok oldalán fognak harcolni a német és a magyar csapatok ellen. A Dobsinai utcai házból előbb a Pozsonyi út 15. számú házba költöztek egy baráti családhoz. Rendl Sándor és Háy Elek közös ügyvédi irodát tartott fenn a Teréz körúton, nemzetközi kereskedelmi jog volt a speciális szakterületük, míg el nem kobozták az irodájukat. Üzlettársak voltak, de jó barátok is. Háy Elek kiterjedt rokon-

ságát is ott találták a Pozsonyi úti lakásban. A zsidó földtulajdon elkobzását előíró törvényt ugyanígy mintegy másfél éves türelmi idő után végrehajtották, s ezért a Háy rokonoknak el kellett hagyniuk aszódi, illetve jászberényi birtokaikat és udvarházaikat. Háyék lakásából néhány nap múltán a nyilasok költöztették ki őket, mikor is az egész házat ötletszerűen a tulajdonukba vették. A közeli Návay Lajos utcába kellett átköltözniük, egy sárga csillagos ház ötödik emeletére. Tizenegyen zsúfolódtak össze a garzonlakásban, ahol nem volt konyha, csupán egy teakonyhának nevezett főzőfülke az előszobában egyetlen rezsóval. Vera úgy emlékszik, hogy tisztaságot és rendet tudtak tartani, nem esett egyetlen hangos szó, nem volt közöttük súrlódás vagy összezőrdülés. Karácsonyeste aztán aknatalálat érte a lakást, éppen az egyetlen asztal körül ültek. A súlyos sérülteket, többek között Vera apját, Rendl Sándort, Háy Eleket, a feleségét, a Háy rokonság könnyebb sérültjeivel együtt a Tátra utcába szállították, ahol néhány nappal korábban a zsidó orvosok önerőből szükségkórházat létesítettek. Vera könnyebben sebesült édesanyját, Özsi nagynénémet szintén ott látták el. Vera egyedül maradt a garzon egyetlen rommá lőtt szobájában, s ameddig az édesanyját valaki éjjel vissza nem hozta frissen bekötözve, kényszeresen vért mosott, lemosta a sérült bútorokról a vért. Úgy érezte, hogy ezt meg kell tennie. A padlóról a vértócsákat előbb fel kell itatnia. Miközben dolgozott, jött és ment a vödörrel az épen maradt fürdőszoba és az elnyílt mélység fölött a beszivítő jeges szélben, járkált a törmelékhalmon, minden bizonyosan súlyosan sokkos állapotban, mintegy jócskán megkésve vette észre, hogy a falak is véresek, és ő maga is megsérült. Kézfejen a bőr apró üvegszilánkokkal volt megszórva, a fürdőszobában egyenként piszkálta ki a szilánkokat a kézfejből, s mire végzett, a megnyílt sebekből vérzett a kézfeje. Sokkos állapotban az emberi tudat horizontja eltűnik, az univerzum mintegy alámerül. Nincs kilátás és nincs belátás. Mintha óvná önmagát a gondolkodástól, a tudat nem foglalozik többé sem a múlttal, sem a jövővel, még a jelennel sem, hanem egyetlen esetleges, néha hajmeresztő rögeszménél ragad le. Vera semmi másra nem gondolt, csak arra, hogy fel kell mosnia, az utolsó cseppig fel kell a vért itatnia, minden nyomot eltüntetnie, hogy Juliska néni elégedett legyen. Háy Elek felesége volt Juliska, aki szintén súlyosan megsérült. Rendl Sándor könyökcsontjába állt bele egy jókora repeszdarab, amit sikerült az épen maradt kezével kiemelnie, ám a könyökcsont szétrombolódott; világos volt, hogy orvosi segítség nélkül ezt a fájdalmat folyamatos ordítózás és csapkodás nélkül sokáig nem állja ki. A Tátra utcában azonnal érzéstelenítették és operálták. Ennek a szétlőtt és a vértől nem megtisztítható lakásnak az előszobájában töltötték el az édesanyjával az éjszakát. Másnap reggel váratlanul megjelent náluk Koch György, az építész, mert ki tudja, honnan hírt vette a balesetnek, és átvitte kettőjüket egy Pannónia utcai házba, amelyet néhány évvel korábban ő maga épített. Az utcafrontnál beljebb épített, ötemeletes épületnek három bejárata van, ezek közül kettő csillagos háznak számított, a harmadik azonban nem. Ez utóbbiban volt Koch irodája. Itt helyezte el őket a hamisított svájci menlevelükkel. Légiriadó esetén a csillagos ház pincéjébe kellett lemenniük. A pincét el tudták úgy érni, hogy nem kellett a keresztények lakta ház folyosóin mutatkozniuk, s így néhány napig elkerülték a nyilas házmester figyelmét. Koch látta el őket étellel. Apám 1941 és 1943 között, két évig műszaki ellenőrként dolgozott a Bauhauson iskolázott neves építésznél, míg tíz egymást követő munkaszolgálatának egyikére be nem hívták.

Gyorsan jegyezzük meg, hogy Budapest ostromának százket napja alatt éjszakára aligha jutott valakinek eszébe levetkőzni és hálóruhát ölteni. A háború e leghidegebb télén, felöltözve, orruk hegyéig bebugyolálva, cipőben, bakancsban aludtak a budapes-

tiék. Fűteni alig is volt mivel, illetve a központi fűtéses házakban, ahol a szén vagy a kokszt már régen kifogyott, nem is volt hogyan, mert ezekben a házakban kémény sem volt. Bármikor késznek kellett lenniük menekülésre, menetelésre.

Pincéből föl a lakásba, gyorsan, amíg nem jön a következő légitámadás, óvóhelyre le, gyorsan, ki a vízért, amikor váratlanul híre ment, hogy valahol a közelben lenne víz, vagy el egy kis tüzelőért, már akinek kályhája volt, vagy a kályhacsövet sikerült az ablakon kivezetnie. A frissen elhullott lovakból késsel, ollóval a húst kihalítani. Az elhullott lónak azonnal híre ment. Bármivel kivágni a húst a szerencsétlenül járt jószágok teteméből. Amíg még meleg. Amikor csontkeményre fagytak, akkor már csak baltával vagy fűrészszel lehetett kihalítani, baltája, fűrészze megint csak nem volt mindenkinek. Róna Erzs, aki akkor hatéves volt, röntgenorvos lett, s kicsinysege miatt Kukacnak becézték, ma úgy emlékezik, hogy legalább tizenegy ember ellátása hárult az anyámrá. 1944 rettenetes telén anyámnak valahol még karácsonyfát is sikerült szereznie. Miközben a Návay Lajos utcai házat aknátalát érte, és Budapest körül végleg összezárukt a szovjet hadsereg gyűrűje, mi a kettészelt Damjanich utcai ház épen maradt felében gyertyát gyújtottunk a karácsonyfán a harmadik emeleti lakásban. Róna Erzs, vastag, fekete copfot viselt, amit a tetűi miatt nagy sírások közepette le kellett vágniuk, mikor is egy bizonytalanná vált zsidó árvaházból megérkezett hozzánk a két gyerek. Bán Anna bírta őket az anyámrá, a nagynénjük, aki Füst Milán orvosa volt, s levelezésük tanúsága szerint egyik legkomolyabb bizalmasa. Füst legutolsó, 1944. március 15-én keltezett naplóbejegyzéséből tudjuk, hogy még azokról a gázkamrákról is tudott Budapesten, amelyekről Németországban a beavatottakon kívül állítólag senki nem tudott. Ha ő tudta, akkor Bán Annának is tudnia kellett róla, s a bizonytalanná vált intézményből el kellett a gyerekeket hoznia.

Erzs mintegy vigaszdíjként kapott karácsonyra az anyámtól egy széles, vörös szalagot arra az időre, amikor majd ismét hosszú copfja lesz. Az ostrom után ismét tömör copfba fogta a haját, a vörös szalagot azonban nem viselte, hanem eltették selyempapírba csomagolva. Bátyja, a tizenöt éves Péter, aki szintén orvos lett, s akinek akkoriban már oly erősen növekedett a szakálla, hogy rendszeresen borotválkozott, egy kétkötetes Kovai Lőrinc-regényt kapott karácsonyra. Két utcával odébb, a Dembinszky utca 37.-ben, anyámnak még meg kellett néznie a szülőket a nővérénél, Bözsínél, az anyai nagymamát és a nagyapámat, Tauber Arnoldot és Nussbaum Cecíliát. Nyilasraziát elkerülve, vagy szerencsésen átjutva rajta, vizet vinni nekik, vagy vinni a frissen szerzett sziszikes babból, vinni egy darabot a lóhúsból. Magda nagynéném és anyám a december végi napokig még illegális utakra is ment. Karácsony másnapjától kezdve ez nem volt többé lehetséges. Arról sem volt tudomásuk, hogy ezen a környéken rajtuk kívül még két másik ellenálló csoport működik, az egyik alig néhány háznyival távolabb, a Vilma királyné út 41. számú házában, a másik a Dembinszky utca 17.-ben, ahol a folyamatos bombázás, ágyúzás, a nyilasraziák gyakorisága és valamivel később az utcai harcok miatt ezek a csoportok is tétlenségre vannak ítélve. Január első napjaiban aztán, amikor az anyám és a nagynéném ismét megkísérelték helyreállítani a megszakított kapcsolataikat és folytatni a tevékenységüket, a Vilma királyné úti házában működő ellenálló csoporton a németek rajtaütöttek. Előbb a Damjanich utcai német parancsnokságra vitték a letartóztatott fiatal férfiakat, majd felszállították őket a budai Várban székelő Gestapóhoz, onnan pedig levitték őket a várbarlang legmélyére, a kínzókamrának használt jégverembe.

Anyámnak és a nagynénémnek az Újpesti rakpart 7. számú ház Pozsonyi közre néző pincenyílásából kellett elhozni a frissen készült hamis papírokat, a frissen nyomott

röpcédulákat. Valamivel alkonyat előtt volt a legkedvezőbb. Széthordani a megadott címekre, vagy átadni a közvetítőknek, illetve átadni alsó kapcsolatuknak. A gazdasági földrajz tudósa volt, egy feltűnően agilis fiatal férfi, Markos Györgynek hívták. Vagy a hamis igazolványokat közvetítés nélkül juttatni el a megfelelő helyekre. Mindez persze jóval komplikáltabb, mint ahogy én itt le tudom írni. Ha sötétedés előtt mentek, és nem tudták azonnal eljuttatni a kapott anyagokat a megfelelő helyekre, akkor a halálosan veszélyes csomaggal még a kijárási tilalom kezdete előtt vissza kellett érniük a Damjanich utcába, miközben hosszú utcaszakaszokat lóttek, légiriadó volt, teljesen vakon egy ismeretlen óvóhelyre kellett lerohanniuk a csomaggal. Avagy megadott időben, megbeszélte helyen találkozni a felső kapcsolatukkal, Fitossal, akiről csak az ostrom után tudták meg, hogy kicsoda, majd vissza az Újpesti rakpartra, beadni a pincébe Pecsétőrnek, azaz István nagybátyámnak a Fitostól vagy a Városháza ellenállási csoportjától Aranyossi Pál, illetve Markos György közvetítésével beszerzett üres űrlapokat és eredeti dokumentumokat vegytisztításra, amit mosásnak neveztek. Ugyanilyen üres egyházi nyomtatványokat hozott az anyám a Pozsonyi úti református templom lelkészétől, Bereczky Alberttől. Mosott papírokat és üres űrlapokat a mai napig őrzök. A mosottság azt jelentette, hogy a fölösleges adatokat a nagybátyám az apámmal együtt az illegális pincében vegyi úton kimosta, a kimosott adatok helyett Fitos utasítása szerint új adatokat írtak be régi receptek szerint készített, antikra, azaz megkopottra, napszártára árnyalt barna, kék, illetve fekete tintákkal. A megfelelő adatokat kis cédulákon kapták, maradtak az irataink között ilyen kis cédulák. A pincében Róna Magda feladata volt az adatok beírása. Nagyszerűen tudott régies kézírásokat imitálni. Mindezt persze gyertyánál vagy igen gyenge lámpafényben. Nem tévedhetett, nem ronthatott. Ezeket a papírokat már csak legfontosabb nyomtatott elemeik, Magyarország helységneveinek csak a hivatalok által ismert s időről időre megváltoztatott titkos számai, valamint az eredeti pecsétek és aláírások miatt sem tudták volna pótolni. Csupán meghatározott adatokat cseréltek ki a régi okmányokon, vagy a régi pecsétek mintája alapján készített István nagybátyám egy újat, de az eredeti írásmód és a beírás vagy a pecsét semmiben nem különbözhetett az eredetitől.

Voltak olyan írásmódok, amelyeket Duci mégsem tudott utánozni. Ezekben az esetekben a vegyileg már kimosott dokumentumnak tovább kellett vándorolnia Várkonyi Gizéhez, az írásimitáció felkent papnőjéhez.

Olyan írás nem volt, állította nagynéném az emlékiratában, amit Gizi ne tudott volna imitálni. Magda nagynéném párnái között, az ágyban fekvé meg is mutatta, hogy mit csinált Gizi. Gizi tudománya hallatlanul imponált neki. Megállt a papír fölött, rövid ideig nézte az írást, aztán elég szórakozottan, de mondhatnánk azt is, hogy ihletetten, elvette az asztaláról a megfelelő tollszárat, az írásképeknek megfelelő vastagságú tollszemet, egymásba illesztette őket, de közben egyetlen pillanatra le nem vette szemét az írás képéről, majd mielőtt a Pista nagybátyám által gyártott tinták egyikébe belemártotta volna a tollszemet, írni kezdett a levegőbe. Az írásmódot előbb a levegőben imitálta. Azt mondta, hogy soha nem papíron, mindig a levegőben, többször egymás után. S akkor tekintetével immár csak annyi időt vesztegetve, hogy gondosan belemártsa a tollszemet a tintába, s megvizsgálva, megfelelő mennyiséget vett-e fel vele, mindenféle próba nélkül, a megfelelő helyre a megfelelő szöveget, stílusához híven beírta. Fitos szóbeli utasításait és további igényeit anyám, illetve Magda nagynéném közölte a Pecsétőrrel. Erre volt egy többszörösen biztosított módszerük. Néha szemtől szemben is látták egymást a pince előterének homályában vagy a hiányzó ablakszemen keresztül. Apám és anyám ellenben nem láthatták egymást, egymás hangját sem hallhatták, s ezt

a Pista által felállított biztonsági rendszabályt zokszó nélkül mindketten elfogadták. Ha a kintiek zöldséget vagy még ritkábban gyümölcsöt tudtak szerezni, akkor a hiányzó üvegtéglán keresztül le kellett adniuk a pincébe, hogy a pince foglyainak skorbutja legalább ne legyen súlyosabb. Ezeknek az illegális utaknak minden egyes pillanatban tetemes volt a kockázata. Másfelől nem is késlekedhettek, mert a késlekedés emberéletet jelentett, illetve a földalatti mozgalom hálózatának működését veszélyeztették. Ha elkapják és letartóztatják, akkor helyben agyonlövők, az egykori szóhasználat szerint felkoncolják őket. A Stefánián a nyilasok a padokra ültették ki a meggyilkoltak testét, táblákat akasztottak a nyakukba. A Városligetben fákra kötötték fel őket, s a holttestek hosszú hetekre ott maradtak. Kóbor kutyák, nyestek és madarak csonkították meg a keményre fagyott testeket. Vagy összeverik, valahová bekísérik, vallatják, megkínózzák őket, s akkor a négy gyerek egyedül Irénre maradt volna a Damjanich utcában; ahová minden bizonnyal csupán december legutolsó napján érkezett meg Özsi nagynéném a lányával, a tizenöt éves Verával átmeneti búvóhelyükről, sokkosan és sebesülten. Vera unokanővérem építész lett, mégpedig mélyépítő mérnök, ma Torontóban él. Ő döntött úgy, hogy a Pannónia utcából el kell jönniük. Egy légitámadás közben a Pannónia utcai csillagos ház pincéjében híre ment, hogy a Lipót körút 3. számú házban működő hadiszállásukról portyára induló nyilasegységek immár minden formaságtól eltekintenek, nem kérik senki papírját, lehet menlevele vagy külföldi útlevele, nekik egyre megy, a Szent István parki vagy a parlamenti lejárónál az alsó rakpartra terelik a zsidókat, és válogatás nélkül belelövők őket a zajló Dunába. Ismertem egy férfit, aki sebesülten, a jégtáblák között lavírozva mégis kiúszott. Vitette magát a jégtáblákkal, a szélükbe kapaszkodott, illetve a lábával és a karjával lökdösnie kellett a jégtáblákat, nehogy lefejezzék, levágják a lábát vagy a karját. Maga sem értette, hogy mit tesz, vagy mi történik így vele. Szívgyógyász lett, s ahogy sebesülten és véresen kimászott a Dunából, egy levegő után kapkodó kamasz fiú, éppen át tudott kelni az úttesten a szürkületben, amikor a Balaton utca sarkán egy magányos valaki könnyőrelesen befogadta. Nem volt rá fiziológiailag elfogadható magyarázata, hogy miként élhette túl életének ezt a közjátékát sebesülten. S alig ötszáz méterre a szerencsés befogadás és megmenekülés színhelyétől, Vera nem merészelt többé felmenni az emeleti irodába. Egy újabb belövéstől talán jobban rettegett, mint bármi mástól.

A kockázat léptékén lemérhető a két asszony, Nadas Magda és Tauber Klára kommunista elhivatottságának nagyságrendje. A feladványok súlya az önféltésüket számolhatta fel először, ami felelősségérzetük horizontján szükségyszerűen tágitott egy jó nagyot. Nemcsak az adott pillanaton nyílt túl a tekintetük, hanem még a túlélési vágy zsupori ösztönét is szélesre tárta. Anyám eredendően nem volt félnék természetű. Mit visz a kosarában, fiatalasszony, kérdezte tőle a nyilas járőr már messziről, amikor jött a pincéből a hamis papírokkal és rölapokkal teli kosarával. Arcukba vigyorogva, gondolkodás nélkül azt válaszolta, hogy zsidó vagyont. Ezek tombolva felröhögtek, csapkodták a térdüket, ő pedig szívből nevetett velük, hiszen tréfája jutalmaként háborítatlanul mehetett tovább a kosarával. Ami Vera döntésében is szerepet játszott. Menjenek el a Damjanich utcába, mondta az anyjának. Életének ez lett az első felnőtt döntése, legalábbis így könyvelte el magának. Egyszer New Yorkban megkértem őt a permetező esőben az utcán, mondja már el, hogy miért szerette az anyámat. Mit szeretett rajta, hiszen nem csak a korkülönbség volt nagy közöttük, még ennél is nagyobb a politikai nézeteik közötti különbség. Érteni akartam, hogy miért szerették az anyámat. Azt válaszolta, hogy a kedélyét, a derűjét szerette, s hogy nem beszélt vele úgy, mint egy

gyerekkel, hanem egyenrangúként. S szerinte az ő anyja és a nagynénik között volt egy olyan egyezség, hogy a politikai nézeteikkel nem traktálják a serdülő lányát. Ilyesmíról soha nem beszéltek neki. A ti anyátok pedig állandóan nevetett, mindenkit megnevetetett. Egy idióta, egy udvari bolond is bárkit megnevetett, vettem ellene, mert tisztán akartam látni.

Neki ez nem volt természetes, válaszolta elgondolkodón, nekem ez újdonság volt, kivételes, hiszen az én anyám, mondta, soha nem nevetett. Legfeljebb elmosolyodott. Az anyátok pedig jókedvűen ébredt, és jókedvűen feküdt le. Ez nem egy idióta életkedve volt. Szándék is volt benne, biztosan, nem akart búbánatot terjeszteni, és semmilyen helyzetben nem is terjesztett búbánatot.

Magda nagynéném azt írja az emlékiratában, hogy ő sem félt, s ez valószínűleg szintén így igaz. Bámulatra méltó lehetett a helyzetismeretével, a lelkierejével, a vitát vagy ellentmondást nem tűrő nagyasszonyi modorával. Már leányként ilyen volt, parancsoló, rendelkező, s minél idősebb lett, annál inkább ilyen lett, egy született úrnő, nem úrinő a felvett modorával, hanem született úrnő, aki csupán melleleg kommunista. Még ha ezt ő fordítva gondolta is. Elképesztő jeleneteket ír le az emlékiratában, szituációkat, amelyeket egyszerűen a fellépésével oldott meg, az ellentmondást nem tűrő modorával. Azt is bevallja, hogy az ostrom legkritikusabb napjaiban őt egész napra összeomlott, s nem először életében. Amikor a férjét egy illegális találkozón, az arisztokrácia kedves találkozóhelyén, a Semmelweis utcában, az Országos Kaszinó éttermében, ahol neki Pallavicini György őrgróffal, a férjének pedig a Városházán működő ellenállási csoport egyik tagjával kellett volna találkoznia, a szeme láttára letartóztatták. Természetesen külön érkeztek, de Pallavicini nem volt sehol. Hiába is várt volna rá, az őrgrófot két nappal előbb tartóztatták le, íróasztalában pedig megtalálták a naplóját. Naplót írt az őrült. Az íróasztalában tartotta a rejtjelezetlen naplóját. De az egyik asztalnál ülve hirtelen megpillantotta Markos Györgyöt, akit viszont csaléteknek vittek oda a detektívek, egyenesen a Margit körüti feyház pincéjéből. Amint megpillantotta, Markos máris pofákat vágott. Tűnjetek el innen. Fel ne ismerjete. Ne gyere közelebb. Amit Magda nagynéném egyetlen szemvillanásból elértett. Anélkül, hogy köszönt volna régi párizsi barátjuknak és alsó kapcsolatának, emelt fővel, egyenes háttal, egyenes derékka, mintha csak vízen járna, a maga nagyasszonyi modorában suhant át a másik terembe. Nem volt olyan alkalom, amikor ez a vad kommunista nő ne viselt volna kosztümöt, kalapot, kesztyűt, szőrmét. Férje, aki a grimaszolás pillanatában lépett be az étterembe, érzékelte ugyan Markos grimaszolását, távozó feleségét is látta a nagy kalapjában, a könnyű kis muffjával és a vállát keretező leheletkönnyű fehér rókájával, de azt hitte, hogy Markos már megint marhászkodik. Ahogy volt, kabátban, kalapban, azonnal le is zötytyent Markos asztalához. Markos a foga között sziszegte, hogy menjen el. Menj innen. Azonnal. Azonnal. A kétszeri azonnalt végre megértette. Am a maga kedélyes, úri módján, még vitatkozott egy kicsit Markossal, hogy már miért menne azonnal, csak nyugalom, majd szépen, kényelmesen elmegy. S tudja-e Markos, mit mond az öreg bika a fiatal bikának? De ezt a tréfáját már nem mondta el, fölállt, megigazította vastag csontkeretes szemüvegét, elbúcsúzott, visszatette szép kopasz fejére a kalapját, vette a nem tudták, mivel, de feltűnően degeszre tömött aktatáskáját, s ment. S amint ment volna, kényelmesen, a maga angyali és törhetetlen bizalomtól eltelt naivitásával a kijárat felé, civil ruhás detektívek álltak fel egy szomszédos asztaltól, közrefogták, átkarolták, mint egy régi jó barátot, a fülébe sziszegték, hogy hallgasson, tartsa a száját, gyorsabban szedje a kis lábát, s vitték a palota előtt várakozó sötét Studebake-

rükhöz. Egy másik csoport Markost kapta közre, őt is barátilag, barátságosan, hogy egy másik gépkocsival vigyék vissza a hírhedt Margit körüti fogházba, ahol előzőleg már többször megtalálták és megkínózták. Ezek az emberek azokban a hetekben nemcsak bátrak voltak, hanem vakmerők. Amit Arisztotelész köztudottan nem vesz jó néven a *Nikomakhoszi etikában*. A bátorságot dicséri. A vakmerőséget és a gyávaságot mint a bátorság két végletét elveti, mert egyik sem mértékletes.

Értem én, hogy mit mond Arisztotelész, helyeslem is, saját tapasztalataim minden ízükből őt igazolják, ebben az egyetlen esetben, Budapesten, 1944 telén, ha tehetném, mégsem tartanék vele. A nagynéném és az anyám jól tették, ahogy tették, még akkor is jól tették, amikor ezzel a gondjaikra bízott kiskorúak életét veszélyeztették. Adott esetben, amikor az elkészült röplapokat és hamis papírokat nem sikerült a rendeltetési helyükre eljuttatniuk, akkor ugyanabba a Damjanich utcai lakásba hozták, ahol előbb négy, majd öt kiskorút kellett hamis papírokkal bűjtatniuk. Amikor anyám szeptember közepén visszatért velem Budapestre, lelkesen beszámolt Aranyossiéknak a jugoszláv partizánmozgalomról. Csak a kukoricásba kellett volna éjjel kimennie, hogy csatlakozzon hozzájuk. Miattam nem tehetette, de alig tudta magát a lépéstől visszatartani. Vannak helyzetek, amikor nincsen többé miért nem vakmerőnek lenni. Ma is sajnálom, hogy nem hagyott Bieberékre, s miattam nem ment ki a kukoricásba éjjel.

Magda és Klára szerette és értette egymást, közösségük érzete, a feltétlen kölcsönösség minden bizonnyal még növelte bátorságukat; úgymond fölös biztonságot adott nekik ez a családi és elvtársi közösség. De engedjük meg, hogy egy árnyalatnyival hangsúlyosabban szerették egymást, mint ahogy akkoriban nőnek illendő lett volna nőt szeretnie. Azért sem tartom elképzelhetetlennek ezt a későbbi időkből származó benyomásomat, mert anyám egy nő képét őrizte a krokodilbőr levéltárcájában. Amikor egyszer megkérdeztem tőle, hogy ki ez a nő, elpirult, holott soha nem pirult el, nem volt pirulós, mondta a fiatal, borzasan göndör hajú nő nevét, mára ebből már csak az Etára emlékezem, s hogy ő ezt a valamilyen Etát nagyon szerette, hozzá járt volna valamilyen szemináriumra, és a nyilasok megölték. Halála után néhány évvel anyám levéltárcája a pikkelyeknél szétesett, néhány évig a bélés még összefogta, aztán újabb évtized után a varrás is több helyütt elengedett, kiürítettem, és kidobtam. A borzas nő fényképe megmaradt.

Külső szemlélő az elvtársi szeretet intenzitását veszi először észre, a jövőhívók és jövőbűvölők bensőséges és titokzatos egyezségét. Az egyezség súlyát, az egyezség jelenimádók ellen irányuló élet, ami minden ismerős szeretetformától elüt, s amit minden bizonnyal elszínezett egy kis lesbikus szerelemre irányuló hajlamuk. Anyámról nem tudom, pusztán a pirulásából sejtem. A nagynéném élete ellenben olyannyira tömve volt barátnőkkel, hogy Aranyossi már lángoló ifjú szerelmük idején alig is fért a barátnőktől hozzá. A gödöllői királyi kastélyban berendezett tiszti kórházban, ahol kétéves frontszolgálat után orvosai megpróbálták kikúrálni egy krónikus tüdőcsúcshurutból, és segítették abban, hogy több sebesülés után végül is megússza a háborút, *Magda barátnői* címmel regénykét kezdett írni, hogy sakkban tartsa a menyasszonyát körbefonó hölgykoszorú tagjait. Betegágyából a regény fejezeteit küldözgette szerelmes levél helyett a Pannónia utcába Nádas Magda úrleánynak. Sajnos nem fejezhette be regényét, mert ahogy a levelezés hangvételének egyetlen fordulatából kiderül, egy huszáros rohammal mégis győzedelmeskedett, s valami olyasmit tettek együtt, ami a korszak társadalmi szokásai szerint teljességgel tiltva volt.

A kommunista utópia más szeretetformáktól elütő, a külső szemlélő számára olykor ijesztő vonzalmakat produkált. Gyerekként nekem is meg kellett velük küzdenem. A két

nő kapcsolatának intenzitását akkor éltem át, amikor az ostrom után naponta telefonáltak egymásnak, órákon át lógtak a zsinóron, csak levágni lehetett volna őket róla, nem lehetett kivárni a végét. Ha ők beszéltek, az apám is udvarias visszavonulót fújt. Néha megjelent az ajtóban, ajkán a furcsa kis mosollyal, a legnagyobb szerénység zárójelével várta, hogy felesége és nővére végre befejezzék, de még mindig beszéltek. Tíz perc múlva is beszéltek. Ami azért érthető. Illegális mozgalmi tevékenységükön kívül mintegy tizennégy veszélyeztetett embert mentettek át közvetlenül az ostromon és a nyilasvérengzésen. Ennyi ember minimális táplálása is sziszifuszi küzdelmet jelenthetett. Nem csoda, hogy az ostrom után még évekig nem tudtak elszakadni egymástól. Szárnyaltak. Magda nagynéném különben is életének legfényesebb korszakát élte ebben az ostromot követő négy évben. Egy általa alapított hetilap főszerkesztője volt, ezenkívül három könyvet írt, két regényt és egy nagyszerű szociográfiai művet, fordított és történeti kutatásokba kezdett. Beszélgetéseik euforikus jellegébe bizonyára ez a körülmény is belejátszott. Nem az érzelmességük szárnyalt, mert ilyen nem volt nekik, nem is a szószátyárságuk beszélt ki belőlük, hősi pózokra egyikük sem volt hajlamos, hanem az elméjük ficáncolt a szabad és hangos eszmecsere közös örömeiben. Retorikus tűzijátékot adtak egymásnak. Aranyossiék ekkor már jócskán túl voltak ugyan szerelmi életük zenitjén, de szerették egymást. Éppen ezért igen furcsa, hogy Magda nagynéném alig valamivel később, már amikor első önéletrajzát meg kellett írnia, mégis kényszerítve érezte magát, hogy nagy csöndesen elárulja az anyámat. Magda nagynéném meg volt győződve róla, hogy ő erkölcsében oly kemény, mint a kőszikla, állhatatosságára akár egyházat lehetne építeni. S elismerem, hogy minden tőle telhetőt meg is tett azért, hogy így legyen. A fennmaradt dokumentumokból sajnos mégis látom, hogy amint távolodtunk az ostrom idejétől, anyámmal szembeni árulása egyre mélyült. Nem arról van szó, hogy ne érteném meg, vagy utólag szemrehányást tennék neki az árulásért.

A kommunista mozgalom konspirációs szabályai kívánták meg tőle, s e szabályok megértése nélkül egyáltalán nem érthető meg sem a mozgalom, sem az erkölcs úgy egyáltalán és még a legújabb kori történelem sem. Mozgalmi integritása érdekében olyan nyomásnak engedett, amellyel aztán nem csupán a saját személyi integritását, hanem az imádott Klári személyes integritását is alaposan megsértette. Az ilyen típusú árulásnak a kommunista mozgalomban persze megvolt a maga helye és logikája. Majdnem biztos vagyok benne, hogy megbeszélték egymás között életük faktumainak átírását. Meg kellett beszélniük, egyeztetniük kellett a szempontjaikat. Magda nagynéném hazugságával párhuzamosan, anyánk önéletrajzaiban is megjelenik egy otromba hazugság. Azt írja, hogy a gondjaira bízott gyerekek és a család ellátása olyannyira lekötötték, hogy az ostrom alatt szüneteltetnie kellett a mozgalmi tevékenységét. Vagy ha esetleg nem is beszéltek meg, nem hiszem, hogy e kérdésben nézeteltérés támadhatott volna közöttük. Felső és alsó kapcsolataikkal egyetemben, mindketten súlyosan megsértették a mozgalom konspirációs szabályait. Kommunista pályafutásuk legélesebb helyzetében tették. Mert másként nem tehetek. Magda nagynéném illegális feladatainak egy részét anyám végezte el. Ez tilos volt. Vagy együtt végezték, ami a konspirációs szabályok szerint szintén tilos volt. Felső kapcsolatuk, Fitos, olykor egyenesen neki adta ki a munkát, amit csak akkor tehetett volna meg, ha anyánk hivatalosan is szerepet kapott volna a konspiratív hálón. Ezek szerint nem kapott, s ezért tényleges tevékenységét később le kellett tagadniuk, és egymás védelmében az ellenőrző apparátusok szeme elől is el kellett minden erre vonatkozó nyomot tüntetniük. Markossal nem csak anyám, nem csak Aranyossi Pál, de még Fitos is közvetlen illegális kapcsolatban állt, s bizonyára a szükség kényszerítette őket arra, hogy átlépjenek a konspirációs rendsza-

bályokon, de valamennyien átléptek a konspiratív hálón. Olyan feladatokat végeztek el együtt, amelyekről anyámnak elvileg nem lett volna szabad tudnia. Ha mégis így történt, akkor Magda nagynénémnek jelentést kellett volna erről tennie Fitosnak, akinek ezt a jelentést tovább kellett volna adnia. De nem adhatott volna tovább semmit, hiszen ő maga is sokszorosan megsértette a konspirációs szabályokat. Ahhoz, hogy erről képet kapjon az ember, elegendő egymás mellé tenni azonos személyek különböző időkben írott emlékezéseit, vagy különböző személyek különböző emlékezéseit. De nemcsak ezek nem egyeznek meg egymással, hanem szóbeli elbeszéléseik is ellentmondanak valamennyi írásos verzióknak. Ha Magda nagynéném az ötvenes évek végén éjjelente velem beszélgetett, akkor természetesen nagy élvezettel emlékezett olyan közös vállalkozásaikra, amelyeket különböző memoárjaiból gondosan törölt, illetve az idővel a közös vállalkozásból egyre inkább a magáénak kellett bizonyos cselekményeket tudnia. Már nem is élt az anyám, ő még mindig mélyítette, fazonírozta, tökéletesítette az imádott Klári elárulását. Konspirációs szempontból szerette volna legalább utólag tisztába tenni az illegális tevékenységét.

Nem vallhatta be, nem tisztázhatta nyilvánosan, hiszen pártjuk Ellenőrző Bizottsága a múlt század negyvenes éveinek végétől éppen az ilyen jellegű mozgalmi vétségek szenvedélyes felderítésével foglalkozott. Az illegalitás idején ő maga még ennél is tovább ment, perzekutorként viselkedett. Elérte, hogy Markos Györgyöt hasonló mozgalmi fegyelmetlenségek miatt büntessék meg, azaz büntetésként és a konspirációs háló újraépítése érdekében egy időre zárják ki a mozgalmából. Amit azzal a Fitos nevű felső kapcsolatával sikerült elérnie, aki a fennmaradt dokumentumok alapján ítélve maga is alaposan megsértette a konspirációs szabályokat. Markos azonban még akkor sem tudott erről, amikor a hetvenes években megírta *Vándorló fegyház* című memoárját, illetve akkor is úgy kellett tennie, mintha nem tudná, ha tudott róla. A többféle emlékirat és ezektől elütő kéziratok emlékezések és önéletrajzok összevetéséből kiderül, hogy Magda nagynéném, ki tudja, miért, hiába is mártotta be Markost. Nem bírt el vele. Markost egyszerűen nem lehetett megfigyelmezni, kikapcsolni és lekapcsolni. Markosnak a konspiratív szabályok szerint nem is lett volna szabad Fitost személyesen ismernie, de nemcsak ismerték egymást, hanem Markos volt az egyetlen, aki Fitost a valódi nevén ismerte. Fitos ezen túl közvetlen utasításokat is adott neki, amit a szabályok szerint elvileg csak Magda közvetítésével tehetett volna meg.

A leghajmeresztőbb szabálysértések miatt önmagukat is ki kellett volna zárniuk az ellenállási mozgalmából. Markost azonban hivatalos kikapcsolása sem akadályozta, folytatta zabolátlan tevékenységét, amitől a többiek őrvjögőrohamokat kaptak. Sajat szakállára dolgozott, vakmerő kalandokba keveredett, s a kommunista földalatti mozgalom szempontjából jó ideig igen gyümölcsözőn. Mint ahogy a nagynéném is sikeresen dolgozott együtt az anyámmal, sőt, Fitos minden tiltó utasítása ellenére ő is szenvedélyesen akciózott, azaz rászoruló embereket mentett minden felső utasítás nélkül, illetve minden erre vonatkozó tiltás ellenére. Amit a konspirációs látszat megőrzése érdekében egy életen át el kellett titkolnia vagy le kellett tagadnia. Alaposan, több fordulóban, mintegy bele kellett szerkesztenie a látszatot az életébe. Ez nem mindig sikerült. Hetven év múltán, miközben ezeknek a különböző forrásokból származó adatoknak az összevetésével foglalkozom, jól látom a kisebb vagy nagyobb csalásokat és csúsztatásokat. Habár nem tudom mindig kideríteni ezek indokát. De mindez nem is történhetett volna másként. Illegális munkájukban sem a szerencsés, sem a szerencsétlen véletlenekkel nem számolhattak előre. Egy földalatti mozgalmat nem lehet esetle-

gességekből felépíteni, ez igaz, ezért szükséges a konspirációs szabályzat, habár az emberi működésből nem lehet az esetlegességet sem kizárni.

Azon a decemberi éjszakán, ahogyan ő emlékezett, a másik két gyerekkel éppen lépett volna ki a lakásból, amikor a nyomjelző rakéták felvillanó fényében a két szemével látta.

Nem tudott lépni, nem tudott kiáltani. Mozdulatra készen, gátlástól nyugőzötten állt. Ennek a Damjanich utcai háznak zárt a lépcsőháza, a háznak nincsenek gangjai. Látta, amint anyámat a légnyomás velem együtt felkapja és belecsapja a szemközi lépcsőforduló ebben a szempillantásban leomló és kidőló falába.

S ha a két gyerek, Róna Erzsi és Róna Péter tényleg ott volt velem, ahogy szóban emlékezett, valóban a kezüket fogta, s nem egy korábbi élménye képét keverte össze a sokféle emlékezési machináció közepette egy későbbivel, akkor én tévedek, mert ennek akkor nem júniusban, hanem tényleg decemberben kellett megtörténnie.

Alig valószínű, hogy emlékezhetnél rá, kiáltotta párnái közül nevetgélve és hitetlenkedve azon az estén, amikor erről az élményemről részletesen beszéltünk, és huzakodtunk az esemény dátumán.

Ha ez stimmel, ha tényleg a Damjanich utca, és nem visszatérő álom vagy fantázia, akkor nem csak erre emlékszem, válaszoltam nevetve, ennél többre is, előbbire, korábbira.

Még ha a mai napig nem tudom is eldönteni, hogy ezek közül az intenzív emléktöredékek közül melyik az első, mi hová tartozik, vagy a kronologikus rend kedvéért utólag mit hová is kéne leraknom, hol kéne elhelyeznem.

Boldog voltam tőle, hogy valamelyest megerősített. Szakmai jellegű boldogság volt, hogy ezek szerint nem tévedek, s akkor nem képzelet. Az eredeti képek és a képzett képek között bizony van különbség. Képzett képekről legfeljebb azt lehet megmondani, hogy mely elemei eredetiek. Ezek lehetnek álmok is, s akkor még nagyobb a káprázat veszélye. A képzett képek mozgékonyak, bármely elemükben változtathatók, az eredeti képek ridegek, rigidek. Kívánatra meg sem jelennek. Megjelenésük véletlenszerű, a tudattalan asszociációs sorok rendszeréből lépnek elő vagy onnan szakadnak ki, s az elmében bizonyára külön tárházuk van.

Bizonyára anyád mesélte, Klári, s azóta csupán gondolod, hogy emlékeznél, valójában képzelet, nem emlékezet.

Egyszerűen szeretted az anyám nevét kimondani, Klári. Még a nevét is szerette.

De én ennyit akartam megtudni tőle. Nem képzelet, tényleg emlék, tényleg a Damjanich utca, tényleg bombatámadás, s akkor talán vannak még korábbi emlékeim, amelyeket már ellenőrizni sem tudok senkinél.

Az ember megelevenít, hozzáképzeli, fantáziál, hidd el nekem. Mindez akaratlan, önkéntelen, öntudatlan, tudattalan. Olvass mielőbb Freudot, először is a *Mózes*t, feltétlenül, aztán az *Álomejtést*, a *Bevezetést*, ezeket a könyveket még el kell olvasnod, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*, ott van, nem ott, felülről a második sorban, nála látni fogod, milyen rendszerben képezted és használad a képeket.

Ezeket a könyveket mintegy hét év múltán olvastam el, amikor atyai barátom és mesterem, Mészöly Miklós gyermekpszichológus felesége, Polcz Elaine észrevette, hogy erős öngyilkossági késztetéssel küszködöm. Amiről nyíltan soha nem beszéltem, neki sem, Miklósnak sem, senkinek, Salamon Magdának sem, akivel akkor pedig már hat éve együtt éltem. Még túl friss volt akkor a barátságunk, hogy ilyen súlyos témáról közvetlenül beszéljünk, de Elaine majdhogyan szó szerint ugyanebben a rendben javasol-

ta, először a *Mózeset* olvassa, aztán az *Álomfejtést* olvassa, nem, mégsem, jobb, ha előbb a *Bevezetést* olvassa, s csak aztán kerít sort a többire, akkor viszont Jungot, Carl Gustav Jungot is olvasnia kell. Az embernek gyorsan ható ellenméregre van szüksége Freud után. Bár alkatom szerint ismét keresztbe léptem. Előbb vettem az ellenméreg, Jungot, s csak aztán vágtam neki Freudnak. A sorrend cseréje valószínűleg csak egy véletlenül múlt. Tőlük kaptam egy olyan példányt Jung munkáiból, amit egy szakmabéli barátjuk fordított magyarra, egy gépíró barátunk vékony átütőpapírra öt példányban írt indigóval, egy ismerős könyvkötő kötötte be, s mindezt a terror legsötétebb éveiben a legnagyobb titokban tették. Talán 1950-ben, talán 1951-ben. Kézről kézre jártak a példányok az analitikus iskolához közel álló kis csoportban. Azokban az években analízis nem létezett, éppen csak túlélte a mintegy tizenöt éves szakmai és ideológiai repressziót. Amikor már mindenki elolvasta körükben, az alig olvasható ötödik példányt megőrzésre visszakapták vagy náluk maradt, s Elaine ezt a historikus példányt vette elő nekem. Úgy emlékszem, hogy az először 1934-ben publikált *Über der Archetypen des kollektiven Unbewussten* állt az első helyen a gyűjteményben, a *Zur Psychologie östlicher Meditation* a második helyen, amelyet Jung először 1943-ban publikált, végül a *Zur Phänomenologie des Geistes im Märchen*, amely először 1945-ben hangzott el Asconában, azon az Eranos-konferencián, amelyen Jung hetvenedik születésnapját ünnepelték.

1968 nyarán, júliusban és augusztusban olvastam a három tanulmányt, s néhány nappal azelőtt fejeztem be az olvasást, hogy a Varsói Szerződés csapatai bevonultak volna Prágába, és a fejünk felett a tiszta nyári égen megint egyszer vonulni kezdtek a súlyos katonai gépek. Mintha soha sehonnan nem jönnének vissza, csak mentek, csak mentek, kötelékben mentek, hangosan. Ez az olvasmány a szó minden értelmében felforgatta az életemet, minden addig követett szellemi és politikai iránytól eltérített. Napokig nem tudtam elmozdulni a helyemről, egy kisoroszi padlásszobából, ahonnan bámulatos kilátásom nyílt a Dunakanyarra és a visegrádi várra. Lázás beteggé tett, de ez egy olyan láz volt, olyan betegség, amelynek még legalább tíz önkéntes száműzetésben eltöltött évre volt szüksége, hogy felszívódjon. Hasonló intenzitással csak Kerényi *Mitológiája* rázott meg, vagy gyerekkoromban Rabelais, Voltaire, Gogol és a *Szent Biblia*. A prágai tavasz leverése és a párizsi diáklázadás felszámolása sem mozgatott meg kevésbé. A Jung-olvasmány után azonban nem választhattam többé szét magamban a politikai, az érzelmi és az indulati állapotot. A szétszalazás tudományához Freud adta meg a következő évekre a módszert, ezt azonban szerencsés módon már újdonsült jungiánusként végezhettem el magamon.

Ott álltam hát megtiporva és üresen a nyári ég alatt a Szentendrei-szigeten, a Duna partján, s megint egyszer mindent előlről kellett kezdenem.

De azon az éjszakán Magda nagynénémmel a legnagyobb egyetértésben neveltünk, miközben Mezei nagyanyám biedermeier könyvespolcáról leszedett ismeretlen Freud-műveket tartottam a kezemben.

Nevetett, mert valószínűtlennek találta az állításomat. Hogyan lenne emlékem kétéves koromból. Nem lehet, mondta ki a verdiktet, ez ostobaság. Habár emlékiratában ő maga is leírja hasonlóan korai emlékeit. Épp azokban az években dolgozott a saját emlékiratán, amikor az emlékezet természetéről vitáztunk. Én meg azért nevettem ugyanazzal a családirag előírt, kicsit nyerítő, kicsit hápogó élvezettel, mert emlékezetével igazolta, átmenetileg el is rendezte emlékezetem töredékeit.

Elemi örömet szerzett a hirtelen megnyert új rend, a vadonatúj tudás a régi tudás alapjain. Szókratész is úgy véli, hogy az ember csak azt tanulja meg, amit már tud.

A képi rekonstrukció, az archiválás rendje szintén a legegyszerűbben elsajátítható fényképeszi feladatok közé tartozott.

Kaptunk egy képtőredéket, beszakadt, összetöredezett, többszörösen meggyűrődött képfoszlányokat a megrendelőtől, hogy tessék mondani, nem lehetne-e megcsinálni és valahogy felnagyítani. Kaptunk egy kémiaiilag bomlásnak indult, rosszul fixált, rosszul hívott nagyítást a papírról félig levált emulzióval, vagy kaptunk egy rosszul hívott, rosszul fixált, rosszul tárolt, nedvességtől felpuhult, szivárványosan elszíneződött, foltos negatívot, s azokban az években bizony sok ilyen darab került elő; penészes pincék mélyéről jöttek, vályogházak tisztaszobáinak dohos almáriumából jöttek, frontról jöttek, hadifogolytáborokból jöttek, halottak levéltárcáiból kerültek elő, s olyan képeket remélt az igen tisztelt és a fotográfia dolgaiban járatlan megrendelő, amelyeken e halott vagy eltűntnek nyilvánított személyek alakja és arca jól felismerhető lesz. Az ember tudta, milyen történeti anyaggal dolgozik, ami szakmai becsvágyát megsokszorozta. Soha meg nem téríthető műgonddal dolgoztunk ezeken a restaurációs feladatokon, s nemcsak mi, a tanulók, hanem az idősebb retusőrnök vagy a hívással és a barnítással, a halványítással és a színezéssel foglalkozó laboránsok is. Valamennyiünk közelmúltjáról volt szó. A pusztulás káoszából kellett kiemelni az alakokat és az arcokat, maradékból újraépíteni. Kicsit mindig szépítettem az arcvonásokon, hogy a hátramaradottaknak kellemes legyen, de azért úgy, hogy a képből kihámozható karakter realitása se vesszen el. A valószínűségek e tétova birodalmában a kronológiai bizonytalanságoknak is volt helyük.

Nem emlékszem, hogy az anyám elmesélte volna. Nem mesélte el.

Persze hogy nem emlékszel, persze hogy elmesélte. A saját emléked hiányát váltod ki fantáziával. Nem mondom, hogy fantáziálsz, de megtoldod, kifoltozod a tőle hallottakat. Másként el sem tudnád képzelni, így teszed magadévá.

Azt igazán nem mesélhette el, hogy mit látok a leomló fal túloldalán.

Milyen fal, milyen túloldalán, csattant fel erre a nagynéném. A legkedvesebb nagynénémnek kiszámíthatatlan volt a kedélye. Már csak azért is igyekezett féken tartani, hogy ne hasonlítson a saját hirtelen haragú apjára, de hasonlított, s ezért nem mindig sikerült az operáció. Ő a bölcs és megértő nagyapjára, Mezei Mórra akart hasonlítani, de rá egyáltalán nem hasonlított. Olykor teljesen értelmetlenül dühöngött, látszott, amint belelovalja magát a dühébe, sőt élvezi a fékevesztettségét.

Semminek nem volt semmilyen túloldala, kiáltozta a párnái közül kiemelkedve. Légitámadás volt, légnymás, semmi más.

Pedig világosan látom, ha akarod, elmesélem.

Anyádnak zuhanása közben még sikerült úgy elfordulnia, hogy a testével mintegy felfogjon, betakarjon, s abban a pillanatban omlott rátok a fal, amikor a vállával neki-csapódott. Nem tudsz semmit elmesélni, mert semmit nem láthattál. Később azt hittük, hogy eltörött a válla, ám sehová nem vihettük, hol volt akkor röntgen. Ezzel a vállal kellett vízért mennie, meg mit tudom én mit cipekednie.

A nagynéném felháborodottan csattogott a barokk fali fényben.

Előtte viszont még láttam, hogyne láthattam volna.

Semmit nem láthattál, az égvilágon semmit.

Egy pillanatnak sok része van.

Sok része van, hol olvastad, hülyeségeket beszélsz, sok része van, de annyi része nincs, hogy a fantáziálásod is beleférjen. Punktum. Nem láthattál semmit. Semmilyen fal mögött, ilyen része nincs a pillanatnak.

Rajtam kívül valószínűleg senki nem érthette volna meg ennek a dühös áriának az utalásait, élveztem. Családunkban minden bizonnal azért jár élvezettel teli nevetés az ilyen szörszálhasogató diskurzusokhoz, még a dühöngéshez is, mert a cáfolat, a kritika és a kétely éppúgy a megismerés természetes alkatrészeként fungál, mint a hipotézis, az állítás, a bizonyítás, a dokumentáció és az érvelés.

Láttam, hogy mi van a leomló fal mögött. Minden további nélkül el tudom neked mondani. Minden bizonnal a szomszédos ház udvara állt lángokban. Leginkább a fák lángoltak. Honnan a csudából láthattam volna ilyesmit, hogy a fák a zöld leveleikkel együtt lángolnak. Egyre puhább, egyre kellemesebb sötétben lángoltak, amelyben valószínűleg elvesztettem az eszméletem.

Az ájulás, az eszmélet elvesztése, amint a saját sötétség nyeli a lángokat. Akácok lehettek, az akác nyersen is éghető. Két képem van a lángolásról. Olyanok, mintha állóképek volnának, önálló képek, jönnek egymás után, magyarázom a nagynénémnek, kivették a hangjukat. Bizonyára úgy jönnek egymás után, ahogy a fejemet elfordítottam. Helyesebben nem ott van a hangjuk, ahol a képek megragadtak. Valójában van egy ennél még korábbi vagy későbbi képem. Vagy úgy mondanám, vannak korábbiak és későbbiek, de nem tudom, melyiket hová tegyem. Csak egyetlen képtörödéknél kell megjelennie, s akkor jön a többi.

Többféle indokot talált rá, hogy miért tartson egzaltálnak, fantasztának. Nem állítom, hogy alaptalanok lettek volna az indokok.

Nagy víz partján állok, és nézem a kacsákat. Ennek talán egy későbbi képnek kell lennie. Kezemben nyers uborka. Még soha nem láttam ilyen vízen úszó lényeket, csupán most tudom megmondani, hogy kacsák, mivel a fogalom jóval későbbi a képnél, viszont tudom, hogy ez uborka, az uborka neve az uborka képével talán egykorú. Nem lenne szabad megennem, mert vérhasam van. Nem tudom, mi az a vérhasam van, ami kapcsolatban áll a tilalommal, amit nem értek. De a nem tudom és nem értem érzete az uborka nevével együtt pontosan megmaradt. Ez az első megjelenésük. Addig álltam az asztalnál, minden további nélkül el tudok mindent erről az asztról mesélni, ahol a néni egy nagy vándlingban mossa, üvegbe helyezi az uborkát, és én addig álltam ott, amíg csak nem kaptam belőle. Alsó gépállásból látom az asztalt, pontosan abból a látószögből, ahogy a félig telt üveget, a vándlingot, a kaprot, az uborkát és a néni házi ruhájának mintázatát. Bizonyára hangosan kértem, de nincsen hang a képben. Az uborkára való vágyakozás maga az emlék vagy az emlék centruma. Azóta is szeretem a nyers uborkát, a nedvességtől telt roppanásait.

Gomboszegec, a konyhakertünkben, olykor le kell tépnem az indáról egy friss uborkát, mindig reggel, mindig csak reggel, a szokásos első konyhakerti inspekciómon, amikor az éjszakától még hűvös, harmatos, fel kell falnom, mosatlanul, legfeljebb a tenyeremmel megtörölgetem.

Hisz ez így volt hatvan évvel korábban, Leányfalun is, Magda nagynéném konyhakertjében. S akkor a kora reggeli uborkázások közvetlen kapcsolatba kerültek a vérhas nevével, amit nem értek, és az uborka legkorábban tárolt nevével, amit a telt ízéről ismerek. Azóta is szeretem megszegni a tilalmakat. Kipróbálni, tudni, mi történik, ha megszegem. Azokkal lenni, akik ellene, *pour ce qui est contre*, és azok ellen, akik érte, *et contre ce qui est pour*. Szeretem kigörgetni az uborka nevét a számon, az ismeret nevét, a tapasztalat nevét érzetként a fogaim között, enyhén csücsörítve, meghintáztatva a szóképzéshez szükséges levegő mennyiségét. Anyám őrjöng, félelmetes volt, amikor őrjöngött, veszekszik velem, veszekszik a nénivel, erre is emlékszem, a nagy ribillióra. Hallom, nincs hozzá képem, nem őrzök róla értelmes mondatot, lehet, hogy

másutt és másért veszekedtek, de aztán nagy hirtelen ettől a hiányzó hangzásélménytől és a hozzá csatlakozó rettenettől látom a szobát. Vérhas. A bácskai szobánkat. Ahol anyám örjög, veszekszik, hogy mit tettem, mit tettem, hogyan tehettem, hogy a néni is tudta, tudta, hogy vérhasam van, mégis uborkát adott ez a vén boszorkány. Ezt a vén boszorkányt is először hallom. Nem a hangzás maradt meg, hanem az értelme. Ez egy nagyon vidékies szoba, de nem paraszti, kicsit úriás a kárpitozott fotelokkal, a kárpitozott kerevettel, a falon a képekkel és a tükörrel, az úgynevezett mosdóasztallal, a porcelánlavórral és a porcelánkannával, rajtuk a festett növénykoszorúval. Uborkával megyek. Azt sem tudom, de látom, elmém hűségesen őrzi, hogy ez egy ugyanolyan háborús szabvány szerint épített, légtalmi célokat szolgáló víztározó a kacsákkal, mint amilyeneket aztán később bőszégesen viszontláthatok Budapesten, ahol már ismerem a fogalmat, és ismerem a víztározók légtalmi funkcióját. Az ötvenes évek végén kezdték őket elbontani és betemetni. Nagy időutazásokat tehetünk bennem a fogalmak és a képek között, beállíthatjuk a lehetséges időrendeket. Azt is tudom, hogy Bácskán vagyunk, itt tanulok meg folyamatosan beszélni. Bácska, Baja légtalom vigyázz. Életemnek ez az első, összefüggő mondata, amit hibátlanul ki tudok mondani. Amiről valóban csak azért van tudomásom, mert anyám később nagy élvezettel többször elmesélte, hogy ez lett volna az én életem első mondata, de amint előadta, megjelent hozzá az eredeti helyzet képe, igen, máig tudom, hol a hangszóró a szomszédos háztetőn, és van egy mélyreható akusztikai élményem, ami a hangszóró látványához tartozik. Ha elhangzik a mondat, s elég állhatatosan fordítom az arcomat az égre, akkor rajban jönnek a repülőök. Bácska és Baja neve úgymond sokkal otthonosabban helyezkedik el a tudatomban, mint szülővárosom neve. Szülővárosom nevééről csak jóval később értesültem.

Az emlékezésnek egészen más a mechanikája, az emlékezetnek más a topográfiája, mint ahogy az elbeszélő irodalomból ismerjük. Felnőttéletemben Baján soha nem jártam, ezért az érzetért azonban még ma is szívesen elzarándokolnék Bajára. Ráadásul beszélő neve van, s így a korábbi és a későbbi légitámadások katasztrófáiról sem tudom leválasztani. Hosszú életemben nemcsak Bajára nem mentem el, hanem azt sem néztem meg tudós szótárain egyikében, hogy valójában mi ez a vérhas. Nem tudom, hogy mi az otthon, hol van az otthonom, van-e otthonom, van-e otthonom ebben az egész nagy dizentériás katasztrófában, vagy miért vagyunk mi itt ebben az idegenben. Mert ez így, ahogy, jó nekem. Egészen biztos, hogy kisváros és nem falu, de ma már a legszorgosabb kutatás ellenére sem tudom megállapítani, hogy a Bácska nevű tájegység melyik kisvárosa lehetett. Talán éppenséggel Baja, habár nem hiszem, hogy a bajai határban settenkedtek volna éjszaka a jugoszláv partizánok. Az egykori elmém sem az otthonosság, sem az idegenség fogalmát nem ismeri. Vagy éppen Szabadka, esetleg Újvidék. Így aztán az e világi létezés úgy van és ott van jól, ahogy van, amilyen érzethez kötve épp. Nem mindennek van neve a tudatban, de mindennek van érzete. Vagy van neve, de a nevének fontosabb a hangalakja, mint az értelme. Vérhas. Most végre megnéztem, hogy mi ez a vérhas, ez a dizentéria. A vastagbél gyulladásával, véres-nyálkás hasmenéssel járó ragályos fertőző betegség. Háborús ragály, a fogolytáborok és a koncentrációs táborok halálos betegsége. A foglyok előbb csak legyengülnek, aztán dehidrálódnak, azaz kiszáradnak, végül a keringésük összeomlik. Lehet amőbás, dysenteria amoebiasis, és lehet bacillusos, dysenteria shigella. Anyám úgy mesélte, hogy a státuszunkat bármikor fel tudtam hangosan mondani, ő verte belém, miszerint erdélyi menekültek lennénk Pesten, erdélyi, erdélyi, az erdélyi megragadt, minket kibombáztak a mi szép otthonunkból, a kibombáztak is nagy alaktani élvezetet okozott, a mi szép kis keresztény

pesti otthonunkból is kibombáztak, keresztény, apuka a fronton harcol a hazáért, a hazáért.

Akkor is felmondom, ha nem kérdeznek, mert örülök az új tudásnak, az új szavaknak, amivel nekik örömet szerezhetek.

Efelett érzett élvezetük rám is átragad, és ez még nagyobb örömet vált ki. Biztossá tesz. Erre is pontosan emlékezem, a halmazati öröme, a nyelvi szereplés élvezetes kényszerére. Ülök a bácsika ölében, feszes, nagy hasa van a bácsikának. De arra nem emlékszem, hogy miként jutottam el az uborkámmal az ölébe. Egyik kezemben az uborkával, tapogatom a bácsika nagy hasát. A fejemet is ráhajtom a bácsika feszes nagy hasára. Minden új tudás elragad, ma azt mondanám, boldoggá tesz, a bácsika nagy feszes hasának érzete szintén új tudás, de a szóba foglalt új tudás helyén inkább az érzet éteri útja, anyagiságban tátong a nem ismert dolgok túlvilági rendje. Az új tudás légneművé tesz, erre a légneműre ragad rá a szó, olykor még a jelentés is ráragad, nem érezni tőle a szó nehézkedését, nem nyugözi a hangalakja, helyesebben megoszlik a súlya a hangalak és a jelentés között, felfüggeszti a nehézkedésemet. Nemcsak a szó, nemcsak a hangalak, nemcsak a jelentés, hanem a tudás újdonsága bármely alakjában. Bármely alakjának érzete vagy az együttes érzetük. Simogatom, hogy érezzem a bácsika nagy hasát. Amitől a bácsika boldog, harsányan nevet a bácsika, valósággal göcög, hörög, már csak ezért is ismételni kell. Hogyan ne értené meg később az ember a hatványozást, a hatványos hatványokat. Korai tudás, hogy az öröm közlekedik, adom, veszem, kiárad és visszatér és visszavár, amitől veszélyes többszörösére nőhet.

Reggeli kép, hogy uborkával a kezemben megyek a bácsikához.

Napfény verte, csupasz udvaron. Felteszem, hogy a bácsika felesége adhatta a konyhában az uborkát. Talán ő mondta, hogy menjek a bácsikához. Át az udvaron. Nincsenek további részletek. Meglehet, hogy anyám őrjöngése tart fogva a bácsikai szobában minden további részletet. Sehová nem mehetek a szobából. Szobafogságra vagyok ítélve. Valakivel együtt befektetnek a nagyágyba, talán egy másik kisgyerekekkel, de meglehet, hogy ez egy jóval korábbi kép ugyanarról a kisvárosi hálószobáról. Ugyanakkor tartok is a bácsika csiklandós nevetésétől. Hasa feszesen és visszhangosan reszket. Együtt nevetünk. Egy idő után annyira tartok a reszketéstől, a mélyről jövő nevetésétől, hogy nagy okosan csak akkor simogatom a bácsika nagy hasát, ha erre külön megkér.

Apukának telefonálunk az öléből a frontra. Megengedi, hogy kurblizzam a telefont.

Készülök rá, hogy talán megint megkér félelmetesen visszhangos hasa simogatására.

Azon a nagykörúti éjszakán, a múlt század ötvenes éveinek végén, amikor az úttest fölé feszített huzalokon lengedező fényeket még nem cserélték le rögzített, kékesen világító ostornyelekre, a nagynéném megtört a beszámolóim hallatán, ahogy felmondtam neki e korai képeket, soroltam, de nem találtam a sorrendjüket, egy idő után feladta. Kissé ijedten, kissé zavartan követte a párnái közül az emlékezési tranzomat, nem érvelt tovább a fantazmagóriáim ellen. A kétely jogát nem adta fel, azt nem. Családunkban ezt soha nem illő feladni, legfeljebb vissza lehetett vele vonulni, hogy ne terheljünk vele másokat. Fedezékbe menni. Szerénynek maradni bármilyen jogos kétely birtokában is. Nem erősködni. Erőt, érvet, adatot gyűjteni. Családi kötelezettségeink közül ezt veszi legkevésbé észre a külvilág. Levegőnek tekintik a marhák. Ajkának sarka minden egyes felidézett képemtől megreszketett, nem, ez nem lehet igaz, ez így nem áll meg a lábán, ahogy az én ajkam is minden alkalommal belereszket, elárul, amikor valaki olyasmit állít, ami racionálisan nem követhető, nem ellenőrizhető, nem bizonyítható, nem dokumentálható. Töprengését zárta ajka zavarába, kételkedett, mérlegelt.

Emlékezetében adatot, érvet keres ilyenkor az ember, amivel mégis a helyére teheti a sok zagyaságot, a sok egyedit, idegent és esetlegest.

Zavara mögül, amit nevetgélve élvezett, kis kommentárokat hallatott.

Igen, igen, a jószágos bácsika volt a nyilas körvezető, akinek az öléből apukának telefonáltál a frontra, az uborkát meg Klári minden tiltása ellenére a felesége adta, ők voltak Bieber Antalék közvetlen szomszédjai. Ha nem figyeltek rád, akkor mentél a szomszédba a Bieberéktől a nyilas körvezetőhöz, hogy a feleségétől kapj egy uborkát vagy egy barackot, és telefonálhass a frontra apukának.

Bieborné vagy az anyád rohantak utánad, féltek, hogy a nyilas ölében valamit majd elfecsegsz.

Bieber együtt volt Palival Vernet-ben, de ő is megszökött. Ő valamivel később.

A Belvárosban még állt a front, amikor a Damjanich utcából visszaköltöztünk a Pozsonyi útra, ágyúval lőtték még a budai várból a pesti oldalt. A visszavonuló német csapatok másnap, 1945. január 18-án robbantották fel az Erzsébet hidat.

Apám pedig tovább magyarázta a világot, bizonyára ott folytatta, ahol korábban elhagyta, ha nem volt éppen munkaszolgálatos, amire én már nyomjelekben sem emlékezem. Sem az elmeneteleire, tíz alkalommal kellett bevonulnia, sem a visszajöveleleire. De magát a szót, amivel ezeket az elmeneteleket és visszajöveleleket megnevezték, a mai napig utálom. Nem az értelmét, nem a historikus terhét, hanem a magánhangzóktól végtelenített hangalakját. Az ostrom előtti apámról nincsen is képem. Az ostrom előtti anyámról sincs képem. Semmiről. Az ostrom előtti életet az ostrom kitörölte. Vagy helyesebb lenne úgy mondanom, hogy az ostrom mutatta meg először, hogy a világ milyen, és én hol helyezkedem el ebben az egyetlen világban, amit katasztrófájában a lehetséges világok legjobbjának látok. Őtük fogai mindenestre alaposan meglazultak a pincében, vagy minden fájdalom nélkül kihulltak. Apám négy hónapot töltött a pincében. István nagybátyám hat hónapot. Kihullott a szőrzetük, a hajuk, a fanszőrzetük, érdes felületű foltokkal lett teli a bőrük. Gondolom, sömör volt, gombásodás volt. Bármihez értek, akár csak könnyedén, a testükön véraláfutás keletkezett a hám alatt. S akkor az apám, ezektől a stigmáktól megjelölve, tényleg nem tudom, honnan meríthette a mértéktartó tónusát a szigorúan leíró jellegű világmagyarázatokhoz, nem tudom, csak következtetni tudok rá, de magyarázott, és én a tónusára is emlékezem, holott elvileg erre sem emlékezhetnék.

Harminchat éves volt ebben a hidegtől ragyogó éles januári fényben, a hóban, ahonnan a saját kezükkel éppen csak eltakarították a hullákat. Hangjában sehol az átéltek emocionális vagy indulati árnyai, sem akkor, sem később nem hallottam ki ilyesmit a hangvételéből. A világ jelenségeit meg akarjuk érteni, s minden helyzetben meg akarjuk érteni. Pozíciónk katasztrófában sem változik, békétől sem változik. Más dolog, hogy tényleg értjük-e. Ám legyen bárhogyan, a hiedelemmel, a félreértéssel is táplálékot adunk az értelemnek. Ő volt a legkisebb fiú a családban, s minden bizonnyal neki is hasonló bizalommal telt, óvatos, hűvösen leíró jellegű magyarázatokat adtak a fizikai és mechanikai világ mibenlétéről az idősebb, a műszaki tudományokban jártas fivérei. Minél több jelenséget értünk, annál kisebb a cselekvésünkben a hibaszázalék. De minden nemzedék egy korábbi kor tudását, hiedelmeit és téveszméit adja tovább a következőknek, s így a megismerés minden bizonnyal a láncöltés mintájára készül, a hibaszázalék pedig nem elkerülhető. A cselekvés hibaszázaléka állandó érték, az emberi történet mitikus állandója. A láncöltéses minta viszont szimbolikus figyelmeztetés a kettős osztatú gondolkodásra. Azt jelenti, hogy a civilizatorikus tudás másutt és más-

hogyan helyezkedik el a tudatban, mint a köznapi öröm vagy a köznapi rettenet, a mentalitás jelenségvilága másutt, mint a mentális tudás. Az egyiknek univerzális értéke van, fizikai és kémiai törvényeket követ, a másiknak helyi és személyi értéke, az egyediség esetleges szokásrendjét vagy szükségszerűségeit követi. Nincsenek összehangolva a működésben. Sem az egyéni tudatban, sem a társadalmi tudatban. S éppily kevéssé az egyéni tudat és a társadalmi tudat kapcsolatában. Világos, hogy a tudás áll a hierarchia magasabbik polcán, érzelem és indulat nélkül viszont sem egyéni, sem közös cselekvés nincs. A tudás talán ezért van a várhatónál, azaz a mindig is remélnél jóval kisebb hatással az emberi cselekvésre, s ezért állandó a végzetes hibaszázalék. Ezért dominálhat a döntésekben a tudás ellenében, a legfinomabban működő józan ész ellenében az érzelem és az indulat.

Ismereteivel az apám a családirag hitelesített viselkedési normák zenei alaptónusát adta meg, úgy működött, mint a kórus a görög drámákban. Hangvételének emelt egykedvűségével a didaxis kódját is megadta. A kód egyetemes érvényességét a nagybátyáim és a nagynéném megerősítették. Ha nem így és nem ezt tették, akkor azonnal hangosan jelentkeztek a többiek, nevettek, gúnyolódtak, harsányan tiltakoztak, súlyosabb esetekben reszkető ajakkal, dühödten. A kód azonban egyúttal másokra is vonatkozott. Miként viseltessünk a tapasztalattal, a tudással, a tanítóinkkal, általában az embertársainkkal szemben, akik e tudásban és nem tudásban egyként sorstársaink. Mennyire álljunk ellen, miként legyünk résen, mennyire fogadjuk el sorsunknak a sorsukat. Amíg katona volt, mesélte, s legyen büszke rá, hiszen a gonosz románoktól ő foglalta vissza az édes Erdélyt, a gaz szerbektől pedig a Délvidéket, megbüntette a gonosz Szerbiát, s jókorákat nevetett, bántón, idétlenül, nyerítve nevetett, anyám pedig a maga harsány, brutális módján vele hahotázott. Volt is min hahotázniuk, az irredenta kommunista karpaszományoson mulattak; nevetéssel helyezték el magukat a közegben. Egy többszörösen összevert illegális kommunistának jutott ki Erdély és a Délvidék időleges visszafoglalásának dicsősége, azaz a trianoni békeszerződés revíziója.

S itt már el is akadtunk, a születésem előtti időt alig tudtam követni, bármiként nevetgéltem. Épp a tudatom pereméig ért el a pedagógiai éthoszával és a születésem előtti idő egzotikumával, nem tovább. Még ha modernista pedagógiai felfogásával be is látta, hogy ezt megint csak nem fogom megérteni. Csak azért nem felejtettem el a nevetésüket, mert az irredenta kommunista karpaszományoson még évekig nevettek. Antinacionalista multság volt. Tartalma világos. Nézeteik szerint senkinek nem kell egyetlen országot sem elfoglalnia, sem visszafoglalnia, hanem a népuralomnak kell a határokat eltörölnie. Mutatták a képeket, amelyeken apám minden tudása és meggyőződése ellenére vidám győztesként bevonul, vigyorogva kikönyököl egy kolozsvári ház virágos ablakán, vagy egyenruhás társaival együtt letolt gatyával ülnek egy nagy közös katonai reteráton, hogy győztesként együtt ürítsenek. Ugyanaz a tragikomikus kép, amit egy világháborúval előbb André Kertész hasonló indítékből szintén elkészített. De apám bármilyen multságos vagy komor szavakat talált rá, nem ment a fejembe az időszerkezet és az érthetőség érdekében hozzárendelt példatár. Még sokáig, nagyon sokáig nem értettem a múltjukat, egzotikum maradt. Ráadásul itt volt e múlt időből a karpaszományos. A karpaszományosnak rögtön elbűvölő volt ugyan a hangalakja, de egyáltalán nem volt értelme. Ma úgy látom, hogy a historikus példatár is jórészt apám fivéreitől származott, esetleg még régebből, még távolabbi időből, talán a nagyapjuktól, sok adat utal rá, hogy Mezei Mór vasárnapi példatárából.

Voltak pszichológiai ismereteik, de pszichológiai tudásuk nem volt. Sem az apámnak, sem a fivéreinek vagy a nővéreinek, sem az anyámnak. Neki talán valamennyi érzéke

inkább. Egyetlen személyt nem látok a családban, akinek lett volna némi pszichológiai tudása. Még Magda nagynénémnek sem volt, habár ő Freudot és Adlert tényleg olvasott, mechanikájukat talán még értette is. Bődületes konvenciókkal és gyilkos előítéletekkel operáltak, botrányos téveszmékkel. A konvenciók és a korszakos előítéletek az ismereteiknél jóval mélyebben helyezkedtek el a tudatukban. Voltak mitológiai és vallástörténeti ismereteik, elvileg tudniuk kellett volna róla, hogy az istenek szintén affektusokkal és emóciókkal dolgoznak, s mit miért hogyan is tesznek, ám ezek az ismeretek vagy majd mindig jó minőségű szépirodalmi élményeik nem gyakoroltak semmiféle hatást a mentális szemléletükre. Sem a felette művelt és olvasott apai nagynéném szemléletére, sem az inkább műszaki tudományokban és társadalomtudományokban jártas és a lélektan ügyeiben tüntetőn érzéketlen apai nagybátyáim szemléletére, sem a hozzájuk tartozó férjek, feleségek vagy a gyermekeik szemléletére. Családom tagjai kivétel nélkül immunizálva voltak mindenre, ami lelki. A lélek matéria. Költői szóvirág. Indulatait féken tartja a magára valamit is adó ember, világos, érzelmeiről nem beszél, amit gondol, megtartja magának, mert olyan nagy okosságok azért nem lehetnek, hogy másokat terheljen velük. Álmokkal értelmes ember nem foglalkozik s így tovább. Az ösztönélet figyelembe vették, még ismereteik is voltak ezen a téren, amennyiben a politikai tudatukhoz vagy öntudatukhoz társították, de az anyagi működés eredményének tekintették, s minden mást humbognak. Azaz igen szűkre szabták individuális tudásuk horizontját. Sem a lélek és a test dualitásáról, sem az elemek önállóságáról nem vettek tudomást. A nevelés szociális komponenseinek vagy módszertanának nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint az alkati adottságoknak vagy a karakternek. A civilizációról vagy a kultúráról alkotott képük, miként egy hídszerkezet íve, a mérnöki tudományok, a történeti hősök és kronológiák pillérei közé volt kifeszítve. A tudás szervezettségének azon a szintjén mozogtak, ahol a francia mechanikus materialisták a XVIII. században, mikor is az anyagok, az erők és a mozgások kauzális sorokba szedett, determinista szemléletével épp nekimentek a falnak; vagy kudarcuk láttán éppen elhagyták, kényszerűen feladták a módszeres gondolkodást. Miközben persze, roppant elrövelésben, az érzelmességtől csöpögő és bájoskodó Lullyt, az érzelmi mechanizmusok szerkezetétől megrészegedett Rameau-t, a véghetetlen érzelmi modulációkon bukdácsoló Händelt istenítették.

Apám hosszan magyarázta, hogy mi minden meg nem esett a világban nélkülünk. Sorolta, halmozta, képeket mutogatott, s ezek közül nem egy volt, amely még évtizedek múltán is foglalkoztatta a képzeletemet. Szadista élvezettel terhelte túl a felfogóképességemet. Tömte belém az adatot. Az egyes témákra mindig újra visszatért. Mint ha ugyanakkor és ugyanezzel a gesztusával nemcsak tárgyi tudást óhajtott volna közvetíteni, hanem a megértéshez szükséges tudás mennyiségére óhajtotta volna felhívni a figyelmemet. Amit én úgy fogtam föl, hogy pusztá megmaradásomhoz, azaz a túléléshez, amelynek az ostrom alatt alaposan végimentünk az alapkurzusán, föltétlenül tudnom kell Zeuszról, a Vezúv végzetes kitöréséről, Pliniusról, a földesurak ellen föllázadó és tüzes vasakkal megkínzott Dózsáról, a hegy tetején farkast, farkast ordító pásztorról, a német parasztháborúról, a pestisről, Nelson admirálisról, a francia forradalomról, Marianne-ról, aki Delacroix festményén, kezében a francia nemzeti lobogóval, nyilvánvalóan diadalmas ostromra, az utolsó küzdelemre hívta puskás, pisztolyos és bikacsökös társait, a semmit veszíteni nem tudó sans-culotte-okat, fel a romok halmán, a földön heverő hullák halmán át. Napóleonnól, Robespierre-ről, Darwinról, Kossuth Lajosról is tudnom kell, akit a dédapám öccse, Mezei Ernő személyesen ismert, Turinban

többször fölkereste a száműzetésben, könyvet írt róla, ajánlásával lett országgyűlési képviselő s így tovább.

Ha mindezt nem értem, nem tudom vagy nem teremtek személyes nexust az emberi történelemmel, akkor nem fogok elboldogulni, azaz nem élem túl, ezt nem mondta, de én így értelmeztem felszólításának slusszpoénját.

Amitől a jövő érthető lett, világos, hogy mi mindent kell még elvégezni a túlélésem érdekében, de ettől még nem lett érthetőbb a múlt.

Magyarzatainak pusztán árnyai maradtak fenn a tudatomban. Még szerencse. Néhány kóbor történelmi személy és fogalom, a hűbériség, ezt tőle hallottam először a szófejtéssel együtt, ura van a béresnek, urához hű béres, béres, akinek a munkájáért természetben vagy pénzben bér jár, úrbér, úrbéri birtok, aztán a családi személynevek, Mezei Mórról vagy testvéröccséről, Ernőről tőle hallottam először egy valamilyen ünnepélyesen világító csillár alatt, bizonyára valamilyen díszes középületben, talán a Parlamentben, nem tudom, hol. Fogalmi hüvelyek, fogalmi burkok, amelyek jóval később nyerték el tartalmukat, ha elnyerték egyáltalán. Jó esetben többször elnyerték. Töltekeztek, híztak ezek a hüvelyek, miként a hernyó; egy szép napon majdhogynem szétrepedtek már a túl sok, a túl zöld, a túl sok lábjegyzettel megtűzdelt tudástól. Máskor meg hízott állapotukban derült ki róluk, hogy félreértésekkel vagy éppen hiedelmekkel vannak teli. Az agyam félrehordott, vagy lélektani tudatlanságuk miatt minden bizonytalansággal az ő agyuk hordott félre, félre vagyok informálva, félre vagyok vezetve, félretömték a tudásomat, félreismerem őket. S akkor csúnya nyílt sebeket hagyva, felrepedtek ezek a fogalmi bendők, vakbelek, bábok vagy hüvelyek, dől ki belőlük a sok peshedt tévedés. Hullott a férgese, büzlött a sok romló fehérje. De hiszen így mozog az elme a kóbor fogalmaival a mélyebbnél is mélyebb időrétegekben, hol vissza, hol előre. És fordítva. Ma még tudja, hogy a fogalom vagy a jelenség teljesebb megértése érdekében mi mindent kéne tennie, mi mindennek kéne még utánamennie, utánanéznie, mi mindent kéne még megtanulnia, megértenie, milyen kísérleteket kéne még elvégeznie, de holnap minderre már nem jut ideje, mert nem késlekedhet, és akkor hiányos tudással, a botrányos zsigereire bízva kell cselekednie, vagy a cselekvésről a zsigeri bizonytalansága miatt inkább lemondania, gyanútlanabbaknak átengednie a terepet.

(Folytatása következik.)

Balaskó Ákos

CSAK A FÁKRA

Emlékezni tisztán csak a fákra.
És hogy dinnyeszagú szél hozta
a bizsergő szárnyzuhogást és csőrzsivajt
a tarló szélén vetett lesálláshoz.

Mesélték, nyakon ragadva hozták
a kutyák a ludakat, mindkettőt szárnylövessel.
És hogy mikor újra töltött, na akkor.

Csak a fákra emlékszem, csak azokra tisztán.
Minden egyéb csak felvett ismeret.
Olvastam, a kutyák napokig nem alszanak,
miután a gazdájuk nyers húsát szagolták.

Meg hogy 163 sörétet távolítottak el az arcából,
ami azelőtt még szép gyökeres alföldi arc volt,
a felfeslett idegpályák árvalányhaját,
hogy mosolyogni tanulhasson ismét,
nála kötötték újra az országban először.

Sosem kérdeztem, ők beszéltek róla, egymás közt,
és akkor is csak odavakkantott félszavakkal.
Abban bízva, hogy elfelejtem, ahogy az
elejtett madarak helyét is betölti más.

Mindent tudok, és csak a fákra emlékszem tisztán.
És semmit sem akarok elfelejteni.
Csak azt akarom, hogy belesimuljon végre az életembe,
ahogy orvosi szaklapokba simulnak családi tragédiák.

A RAKTÁR

Előtte való nap hívott, mikor már minden foglalt
– egy szikrázó hosszú hétvége előszezonban –,
hogy a leendő ex mégis ott lesz,
ezért mégsem lesz a miénk a felső szint,
de van egy remek házrész, apartmannak kiváló.
Én mondom, soha ne tölts napokat
egy bomlófélben lévő család apartmannak kiváló
házrészében.

Sosem laktak ott, mint a hosszú távú memóriába,
csak oda pakolták a tartogatott dolgokat.
Sosem laktak hosszú távú memóriában.
Pedig csípőmagasságig voltak ott jobb
gyereknapok is az összefirkált falakon, amik végig fölázva.
A polcon egy kép, amin ketten vannak. Egy
megromlott gyógyszer doboza.
Téli gumik, molyruhák. Bontott keksz, tavalyi.
Egyik sarokban vinyl, a másikban cédek,
karcolások kulccsal, a barázdákból fusson
tévútra a lézer, a tű. A romlás kódolva van.

Éjszakánként állatok szelték arcunkat át.
Szokott útvonalban morzsát cipelve hátukon.
Morzsákat vittek a bőr alá. Hosszú táv a memóriába.
Egy házasság története éjszakánként
túlábakon kel az arcunkon át.

Három napig esett.
De a fölhalmozott törékeny feliratú dobozok közt
egy teljes kórtörténetben élve napokig,
a felázott narratívák dohszagában
úgy ismertük meg őket ketten,
ahogy sosem lehetne, ha ismertük volna őket
már bármikor korábban.

BORZAS

Borzásra a padláson zsákokban találtam,
a megdermedt káoszban, az összes holmi közt.
Gombák jóságos hályoga nőtt szeme helyén,
semmi esélye látni, mi lett belőlem.

Rossz bőrben volt, halántékából dőlt a vatta,
mint a vénekből a kifehéredett történelem.
Borzás végigélt belőlem egy – mondjuk ki – kort.
Biccent? Nyakszirtje folyton megbicsaklik.

Emlékszem, azután téptem ki a lábát,
hogy a fotelból pislogás nélkül nézte végig, ahogy
összevérzem az ágyat egy izzadó hús alatt.
A szégyenérzet számára vakfolt.

Tegnap, a polgárin lett világos, hogy az
a búcsúzóik hosszú, kegyetlen tekintete volt.
Hirtelen meg akartam keresni Borzast,
hogy mellé feküdjek egy hosszabb időre.

Petrik Iván

LÉGY ÉS RAGTAPASZ

Lenyűgözött az Ararát fénylő csúcsa akkoriban,
nem a Szaharát, a Lánchidat becsültem
jobban, a szürke deszkákig elázott tetők alatt.
És ami ezzel járt,
tetőterekben torzuló díszvilágítást,
mely estémre szebb éjszakát ígért.
Mindez jobb volt, mint hinni érdemes,
s a kérlelhetetlen enyészet jó barát vala.
Csomós érzelembefőttjeink már dunszt alatt,
és penész ülte meg a legjavát, könyv nélkül
tudtam, hogy a szalicil nem nátrium-benzoát,
pedig úgy lett volna jobb:
ami birtokomban van, romlandó marad.
Mert minden változat fényes tettekhez
tapad, miért is kellene örök szavatosság.
Kivert a víz, ha e szűkös repertoárt

felajánlotta a hűvös folyosófény
ágyneműk és feltúrt vágyak izzadt közén.
A szakadt kötény pedig a valamihez kezdés
ölen az egy helyben topogás terpeszét takarta.
De senki sem várt még, és oly közeli volt,
amit elmondhattam volna,
oly közeli, hogy szinte meg sem történt.
Mégsem tettem le róla, megvártam,
hogy a tévedések meggyőződéssé romoljanak.
A tapasztalat így dagadt. Miközben
légy és ragtapasz mellett ázott csupa aznapi var
csupa másnapi olcsó remény hipermangános vízében.
Végtére is nem kedvelik
kutyát majmoló lelkeink,
ha vágyaink az égig fel nem érnek.
Friss vér kell mégis, nem fegyverek,
mikor majd álmaidból felkelek.
Szitkaidból megvalósulok,
s kitágulnak mind a pórusok
ahogy ömlik a világba a józanodó ész.

A LEGDÉLUTÁNABB DÉLUTÁN

Fogai között oroszlános dukát, s
 valahol a Ca' Bonvicinihez közel
 csak arra várt, hogy nekiiramodjon
 egy újabb palack borért.
 A másik, a kifogyhatatlan helyett,
 és sóvárgásunk beléveszett a város ártalmas ölébe.
 Beérve ezzel a régebbivel, a vélhető maradt,
 amit egy szirén kínált épp' az imént
 a delíriumok vihartalan vizén.
 Akarhatnánk talán e hamisnál szebbet? Minden
 ízében élvezetebbet? Akarhatnánk nagyobb csöndet itt
 ahhoz, hogy a Giudecca nyirkos kövein
 visszhangozzatok, reményteli első lépések?

Víz fölött kellene megtanulni járni mindenkinek.
 Sikátorba gyömöszölni a legtágasabb életet. És minden vallomást
 szívárgó hangnak tekinteni egy távoli rádióadás
 mániákus messzeségében. Az utcára éppen csak kiszivárogo,
 ahogy megtörik a felfénylő piszoáron
 egy éjszakai étterem leghátsó traktusán.
 Ennyi jut belőle a macskakőre, haláltusát
 utánoz és nem tágul, ahogy ráhull
 a tengeri sós pára palástul, pont ott,
 ahol éhesen állok, éhesen mindenre,
 amit nem kapok meg, és amit itt mégis megtalálok.
 Kódexlapnyi derengés, évezrednyi késés: szétdobált,
 pókhálószövésű rongyok. Kínoz a szépsége,
 hogy itt semmi, semmi sem én vagyok.

Ezen fordul meg minden,
 ezen a szűkös utcán,
 hol is? a piazzetta Santa Marián,
 néhány sarok, néhány megmagyarázhatatlan híd, ami
 sohasem egy másik partra visz,
 néhány magamban talált titok,
 amivel megtörik akaratom az ablakokban
 csicsergő
 angyalok.
 Elfecsérlem könnyen én, amivel legalább estig
 még önmagam lehetnék, amikor eltakar az éjfekete köpeny.
 A lábam előtt terjeszkedő áramlat
 bűnbocsánatot hirdet körülöttem,

és olvadó ólom minden cseppje.
 Hív, ha megjön, hív, ha lesz még
 kedve leszállni a Mestrén.
 Szól majd a San Nicolò harangja.
 Olyan távoli a föld, nincs szilárd alapja,
 minden második lépés örök, és mulandó minden egyes,
 és olyan közeli a víz, amiben egyszer majd,
 remélem, megszűnök.

De nem, nem ő látogat meg,
 én jövök el újra,
 én koldulok a Dei Miracoli mellett a suta
 terecske sarkán, én könyörgök
 a kétségbeesett turisták manúján:
 legyen Velence, ne legyen más, legyen délután,
 a legdélutánabb délután.

Imre Flóra

SANTA PRASSEDE

B. P.-nek

A San Zeno-kápolna kupoláján
 az a szomorú-szép Pantokratőr.
 Körülötte feszülő angyalok.
 Lábujjhegyen tartják föl az eget,
 a súlyos, kápráztató ragyogást.
 Éjfélkék sötét zárja őt magába.
 Vézna a test, keskeny az arc, a kéz
 csaknem áttetsző azon a tekercsen.
 Az aranyglória lenyomja vállát.
 Kire néz vajon az a komoly szempár?
 Szimmetrikus a szemöldökök íve,
 mozdulatlan a gyöngéd rajzú orr.
 A járomcsontok szinte átszakítják
 azt a finom szövetű arcbőrt.

Pár lépésre pedig ott áll az oszlop.

SANT'ANDREA DELLA VALLE

a kupola a monstrum kupola
ahogy pörget felránt az égbe
magához húz mégsem enged oda
mindig csupán a közelébe

a mágnesesség pólusai közt
örökös mozgásban lebegve
a szemed és az ég konstans erők
rögzítenek fénylő terekbe

sugárnyaláb testetlen dallamok
a rejtőzködő összecsengés
könnyű világos édes tenorod
édes édes a csók a szem kéz

és reménytelen és hogy meghalok
és világítottak a csillagok

Tillmann J. A.

A TENGEREN TÚL

A képen a végtelen víz látható, fövenyre futó hullámokkal, horizonttal, felhőkkel, valamint az égbolton egy nyitott könyv. A NUR MIT WIND MIT ZEIT UND MIT KLANG című monumentális festménye elé Anselm Kiefer egy ólomkönyvet függesztett.¹ A tájképfestészetben szokatlan ilyen elidegenítő, applikált tárgy alkalmazása, Kiefer munkáinak azonban gyakori eleme.

Első látásra a tengeri tájkép és a könyvmédium ilyen kontrasztos együttese meghökentető. A kép illuzórikus teréhez képest a könyv konkrét tárgyiassága és geometrikus formája élesen kiemelkedik. A vászon látszatvilágához vetve az ólomból készült könyv súlyos és minden kétséget kizáróan valóságos.

Kiefer ezzel a képével felforgat egy szemléleti konvenciót, a fonákjáról mutat rá a megszokás által elfedett evidenciára, arra, hogy kultúránkban a tenger értelmezésének szemléleti kereteit könyvek jelölték ki: részint Homérosz, és főként a BIBLIA könyvei. Homérosznál a tenger a történések színtereként jelenik meg, hősei hajókkal közlekednek, viharokba kerülnek, és – ha nem dühítették föl túlon túl a tengeristent – időről időre partot érnek. A BIBLIA több ennél, túlmutat a tengeren: egyaránt kijelöli eredetét

a GENEZIS-ben és végét a JELENÉSEK KÖNYVÉ-ben. Így ad viszonyítási pontot és kulcsot a tenger megértéséhez.

Bár Anselm Kiefer művei között nem kevés görög mitológiával kapcsolatos munka lelhető, a NUR MIT WIND MIT ZEIT UND MIT KLANG esetében a könyv egyértelműen a BIBLIÁ-ra utal. Kivált, ha tekintetbe vesszük tengerképének párját, ill. előzményét, az AM ANFANG (KEZDET BEN) címet viselő festményét.² A tengerparti tájkép formája és szerkezete is hasonló, akárcsak a képhez illesztett applikáció és annak anyaga. Itt nem könyv, hanem egy ólomlétra ereszkedik le a képen kívülről, az égbolt fölül indulva a kép alsó szélén túlra, a padlózatig. Az égből a földre ereszkedő létra az EREDET KÖNYVÉ-ben, Jákob ál-mában jelenik meg, és angyalok járnak rajta le és föl (GEN 11,4).

Kiefer jártas a zsidó és a keresztény vallás világában, a judaizmusban és a katolicizmusban egyaránt, számos művének témája biblikus vonatkozású, de munkái nem tartoznak a vallási művészet körébe; magát vallástalanként jellemzi.³

„*Ez a tenger* – mondja a KEZDET BEN című képéről. – *A könyv és a tenger számomra mindig is nagyon jelentésgazdag összefüggést képezett.*”⁴ A könyv és a tenger kétségkívül jelentésgazdag összefüggése nemcsak Kiefer műveit jellemzi, hanem jelen van az európai kultúrában.⁵ Nemcsak az eredettörténetben, hanem máiglan. Még ott is, ahol nincs szóba hozva – ahogy például Wordsworth PRELUDE című költeményében: „*the Sea before me; and the Book*”⁶ – vagy nincs megjelenítve.

Kiefer mindkét képe olyan tengerábrázolás, amely egyúttal a tengeren túlra is utal. A tenger láttán nem elengedhetetlen a könyv ahhoz, hogy a tengeren kívül mást is tekintetbe vegyünk, hiszen a tenger maga is utal a tengeren túlra. A tengeren túlra utaló tenger nem pusztán szójáték. Ennek belátásához érdemes magát a kifejezést szemügyre venni – ekkor ui. legalább három eléggé eltérő jelentése rajzolódik ki:

a tengeren túl a tenger túlpártja van;

a tengeren túl van még az égbolt és a látóhatár, ég és föld határvonala: a horizont;

a tengeren túl van az is, ami a tenger után, létezésének időhatárán túli.

A tenger túlpártja

Más nyelvek a tenger túlpártját külön névvel jelölik, ami csak a túlsó tengerpartra vonatkozik: overseas, Übersee...

A tengeren túlnak ehhez a jelentéséhez a távoli, az ismeretlen, az idegen képzete társul. Amíg az európai hajósok nem érték el az Újvilág partjait, addig az előbbieket mellett a tengeren túli az elérhetetlent, az abszolút messzeséget is jelentette.

A túlpárt az, ami valaminek az innensőtől elválasztott, elhatárolt és gyakran attól valamiképpen el is térő része. A túlsó el van választva, el van határolva az innensőtől. Ez az elválasztottság olykor elérhetetlenné teszi a túlpártot. Még olyan esetekben is, amikor a partok egymástól nem tengernyi vagy óceánnyi távolságra húzódnak. Így volt ez Anselm Kiefer esetében is; számára egy folyó túlpártja képezte az elérhetetlen túlnanit: „*A Rajnánál nőtem föl, egy határfolyónál. De a folyó már akkor sem pusztán földrajzi határ volt. [...] A másik parton húzódó föld nem egyszerűen egy föld volt a többi közt, a gyerek számára, aki nem tudott átmenni, a jövő ígérete volt, a remény, az Ígéret Földje.*”⁷ A túlpárt vonzása, az ismeretlen ígérete nemcsak egyes emberekre képes ilyen hatást gyakorolni, hanem egy ideig egy egész földrész számára az Ígéret Földjének bizonyult: az európai kultúra egyedülálló expanziója is az ígéretes föld, a ismeretlen túlpárt elérésének vágyából táplálkozott.

„A messzeség hívása, a másféleség vonzása az európai világ egyik meghatározó témája, szervezőelve – írja Andrei Pleșu filozófus a TÚLLÁTNI A SZEMHATÁRON című esszéjében. – A görög hajósoktól Kolumbusz Kristófig, Magellántól Thor Heyerdalig azt látjuk, hogy az egyik földrész szünet nélkül ostromolja az összes többi. Ez egészen egyedülálló. [...] A másféleség szomjúzása része Európa önazonosságának. Más szóval: az önfeladás sajátos modusa a magunk hűségének. E paradoxon emblémája a látóhatár. A nagy esély és a legnagyobb kockázat Európa számára öröktől fogva e vonal mentén ütközik meg egymással. Az európai ember számára a látóhatár csakugyan határvonal: kísértés, kísérlet, beavatási próbatétel.”⁸

A horizont

A látóhatár nemcsak a tenger innenső és túlsó partja között húzódik, hanem ég és föld határvonala is. A horizont vonala partokat és földrészeket választ el, elkülöníti a lentit és a föntit. És nem is csak földi viszonylatban, hiszen a világ végtelenjébe vezet. A horizonton húzódik az a küszöb, ahol a szemlélet a tengeren túlmenve vég nélkülre talál. Ennek a határnak a kivételessége meg is mutatkozik: a tenger horizontja a tiszta geometria megjelenése a természetben, az egyetlen töretlenül látszó egyenes vonal.

Ezen a határvonalon mintegy a tenger fizikája és a tenger metafizikája összeér. Ezért is mondhatja méltán Michel Houellebecq az EGY SZIGET LEHETŐSÉGE című regényének főhőse: „Ráletem tehát arra, amit az emberek tengernek hívtak, amelyre úgy tekintettek, mint a nagy vigasztalóra, de egyben mint a nagy pusztítóra is, amely lemorzsol, és lágyan vet véget mindennek. Nagy hatással volt rám: egy csapásra helyükre kerültek az utolsó elemek, és végre megértettem a fajt. Megértettem, hogyan szökkenhetett szárba a főmlősök agyában a végtelenség fogalma: nyilván a végeből kiinduló átmenetek fokozatain keresztül.”⁹

A tenger kontempláció kifutópályája. Határtalan távlata a végtelen elgondolására indít.¹⁰ A „végeből kiinduló átmenetek fokozatain keresztül” az elgondolható legnagyobb messzeségbe vezet. A tengeren megnyíló végtelen a teljesen más, a metafizikai átmenet lehetőségét is megnyitja. „A gondolkodás története során a legáltalánosabb formában a metafizika csakugyan olyan mozgásnak tűnik – írja Emmanuel Lévinas a TELJESSÉG ÉS VÉGTELEN elején –, amely egy számunkra ismerős világ felől, egy általunk lakott »itthon« felől egy idegen ön-kívület, egy odaát felé halad.”¹¹

A tengeren túl: a tenger után

A tenger határtalanságához időtlenségének képzete társul. Ezért is meglepő, hogy a BIBLIA nemcsak keletkezéséről, a „vizek elválasztása”-ról (TER 1, 6) szól a TEREMTÉS KÖNYVÉ-ben, hanem a tenger eltűnéséről is tudósít a JELENÉSEK KÖNYVÉ-ben. Az új eget és új földet leíró látomásban a tenger időhatáráról nyomatékos közlésként hangzik el, hogy „tenger nincs többé / he thalassa out eszti eti” (JEL 21,1).

Jacques Ellul Apokalipszis-monográfiájában ennek magyarázatát abban látja, hogy „a káosz hatalmainak el kell tűnniük, miként mindannak, ami szimbólumukká vált, ekként a tengernek is”.¹² De megjegyzi azt is, hogy „különös ez a mellékmondat (»tenger nincs többé«), egyszerűen azért, mert a tenger egyáltalán nem volt a pusztítás és a káosz hatalma, csak ennek képe – de ennek is el kell tűnnie az új teremtésből”.¹³

Az „új Ég és új Föld” eljöveteleig azonban a tenger vélhetően megmarad. És továbbra is lehetőséget kínál – közvetlen tapasztalatán túlmenően – terének kontemplálására és mindannak tekintetbe vételére, ami a tengeren túl van.

Jegyzetek

1. NUR MIT WIND MIT ZEIT UND MIT KLANG (CSAK SZÉLLEL CSAK IDŐVEL CSAK HANGZÁSSAL), 380 x 560, 2011-ben készült. A kép címe Ingeborg Bachmann EXIL (SZÁMŪZETÉS) c. versének részlete: „Nur mit Wind mit Zeit und mit Klang / der ich unter Menschen nicht leben kann” („Csak széllel csak idővel csak hangzással / az én ki nem élhet emberek között”). A fordítások, ha nincs külön jelezve, a szerzőtől.
2. AM ANFANG, 380 x 560, 2008-ban készült.
3. Életinterjújában elmondja azt is, hogy gyerekkorától kívülről tudja a latin mise liturgiáját, vö. Anselm Kiefer: DIE KUNST GEHT KNAPP NICHT UNTER. Suhrkamp, Frankfurt, 2010. 80.
4. Uo. 28.
5. W. H. Auden: THE ENCHAFÈD FLOOD, OR THE ROMANTIC ICONOGRAPHY OF THE SEA. Vintage, New York, 1967.
6. Előttém a tenger; és a könyv [...mellettem]. W. Wordsworth: PRELUDE. Book V. 138.
7. Anselm Kiefer: AUSGEWÄHLTE ARBEITEN AUS DER SAMMLUNG GROTHE. Museum Frieder Burda, Baden-Baden, 2012. 139.
8. Andrei Pleșu: TÚLLÁTNI A SZEMHATÁRON. = AMADARAK NYELVE. Jelenkor, Pécs, 2000. 200.
9. Michel Houellebecq: EGY SZIGET LEHETŐSÉGE. Tótfalusi Ágnes fordítása. Magvető, 2006. 458.
10. A tengernek a filozófiai gondolkodásra gyakorolt hatását az is mutatja, hogy Görögországból ered, ahol a partvidék egyedülálló tagolt-sága miatt a Földön a legnagyobb „az egy főre eső” tengerpart.
11. Emmanuel Lévinas: TELJESSÉG ÉS VÉGTELEN. Tarnay László fordítása. Jelenkor, Pécs, 1999. 17.
12. Jacques Ellul: APOKALYPSE. Neukirchener Verlag, Vln, 1981. 214.
13. Uo. 215.

Lengyel András

A TESTTÉ VÁLT PARADOXIA

Ignotus, Lukács és „az élet zavaros kuszaságának
disszonanciává finomítása”

„S nem véletlen az sem, hogy én, ki különben nem vagyok sem megszállott, sem harcos természet, olyan művészi hitvalláshoz jutottam, melyben törököt fogtam, aki nem eresztett, s ami miatt és végett elefántcsonttoronyra rendelt életem lövészárkban telt el.”
(Ignotus, VI. 693.)

1

A fiatal Lukács György 1911. július közepén levelet írt Salomo Friedländernek (LGYLEV, 389–391.). E levele az úgynevezett „esszékorszak” zárásának fontos dokumentuma, „művészetfilozófiai spekulációi”-ról itt alapvető dolgokat mond ki. Jellegzetes műhelyvaló-lomás ez, önmagára, beállítódása lényegére reflektál benne. S bár e levél nem túlságosan hosszú, a levélforma lehetővé tette számára, hogy olyasmiről beszéljen, ami in statu nascendi világítja meg törekvéseit. Egyebek közt ezt írja itt: „A művész műve (és a filozó-

fusé is) bizonyára abban áll elsősorban, hogy igazi harcot robbantson ki, az élet zavaros kuszaságát disszonanciává (az igazán ellentmondó örök paradoxijává) finomítsa. Ellentmondás azonban csak a homogenitásban belül lehetséges. »Az idea egy anyagból van legszörnyűbb ellentétéivel.« [...] Arra törekszem, hogy a tiszta forma embertelenségét, a közönséges étellel szembeni merev és abszolút ellentétét a lehető leghatározottabban hozzam előtérbe. Ez minden eleven művészetfilozófia elengedhetetlenül szükséges előfeltétele; és ez az elválasztás még soha nem valósult meg kellő szigorúsággal. Hogy aztán a végén számomra is életre kel-e valamilyen valóban »eleven«, vérbő valóság, valamilyen igaz és örök élet – azt ma, utam kezdetén nem tudhatom.” (LGYLEV, 390.) A szöveg meglehetősen sűrű, minden tagmondat külön kommentárt igényel, egy azonban bizonyos, itt a „formák filozófiája” a téma. De nem önmagában, nem valami absztrakt elvontságban, hanem az „élet”-tel való összefüggésében. (A nevezetes esszékönyvben majd ez a kettősség kerül, címben is kifejezetten, középpontba, ám ott az „élet” helyén már a „lélek” szerepel: A LÉLEK ÉS A FORMÁK.) Az itt emlegetett homogenitás is utóbb, ismeretes, az „egynemű közeg” terminusában újra megjelent, immár kidolgozottabb formában. Nagy jövője lett tehát. A Lukács-irodalom érdekes módon mindebből mégis vagy a formaproblémát helyezte középpontba, vagy az életrajzi értelemben vett „élet” formaalakító dinamikáját elemezte. Mindkettő legitim eljárás, indokoltsága van. Az „élet” azonban, érdemes fölfigyelni rá, e fejtegetésben csak sajátos közvetítettségben bukkan föl. Nem a nyers, empirikus élet tematizálódik itt, hanem egy feladat. A „művész műve” (s a vele rokon funkcióban látott filozófusé is) egyebek közt abban áll, mondja Lukács, hogy „az élet zavaros kuszaságát disszonanciává (az igazán ellentmondó örök paradoxijává) finomítsa”. E transzformáció kiemelése nyilvánvalóan nem nélkülözi a pragmatikus megfontolásokat. A nyers, empirikus élet a maga kuszaságában átfoghatatlan, gazdagsága kizárja „kezelhetőségét”, valamiképpen tehát – művésznek is, filozófusnak is – ezt a kusza gazdagságot le kell határolnia, használhatóvá kell transzformálnia. (A problémával, tudjuk, a maga költői gyakorlatából kiindulva, de elméleti szinten a „művészetbölcseletén” dolgozó József Attila is nagyon élesen szembesült.) Figyelemre méltó azonban, hogy az „élet”-tel kapcsolatos pragmatikus „művészetfilozófiai spekuláció”-nak itt már van egy megoldási javaslata is: az élet disszonanciává finomítása, ami egyben már „az igazán ellentmondó örök paradoxija”-ként jelenik meg. A disszonancia ilyen előtérbe állítása elméletileg többszörösen megfontolt, kézenfekvő eljárás – itt s most ezzel nem is érdemes sokat bajlódni. Két momentumra mégis érdemes felfigyelni. Az egyik: ezzel a disszonanciafelfogással Lukács egy nagy elméleti tradícióra, többek között levelezőpartnerre fölfogására is reflektált. Ahogy írta: „Amít Ön a pólusok indifferenciájának mond, azt én mindig így neveztem: forma vagy (produktívóvá vált) határ.” (LGYLEV, 389.) A másik, amire célszerű fölfigyelni, a forma és a disszonancia viszonyának lukácsi meghatározása: „A forma lényege számomra mindig két egymást teljesen kizáró elv formává válásában (nem feloldódásában!) volt; az én felfogásomban a testté vált paradoxia a forma, a lehetetlen élményvalósága, eleven élete [...]. A forma azonban az egymással küzdő princípiumoknak nem összebékülése, hanem örökre szóló háborúja.” (LGYLEV, 389.) Ez a formaértelmezés természetesen megint sok irányba visz tovább, szempontunkból azonban a meghatározás magja a lényeges: „a testté vált paradoxia a forma”. S bár még e definíció is további bonyolult kérdéseket vet föl, annyi bizonyosnak látszik különösebb elemzés nélkül is, hogy a „testté válás” elsősorban a művészet gyakorlatához vezet el, maga a paradoxia tételezése ehhez képest előfeltételszerű momentum. Nem maga a (művészi)

forma, de annak egyik feltétele, előzménye, előkészítése. Olyan stádium, amely már alakított, ám még nem kész.

A formának ilyen, paradoxiaként, „*lehetetlen élményvalóság*”-ként való kezelése óhatatlanul fölhívja a figyelmet arra a modernitástapasztalatra, amelyből egy ilyen kategorizáció megszülethetett – s egyáltalán nem utolsósorban e tapasztalat előzetes artikulálóiira. Azokra, akik ezt a tapasztalatot, a kifejezés valamely szintjén, közvetítették hozzá.

2

Lukács a maga számára ilyen közvetítő, előkészítő, sőt modellszerepben elsősorban Ady költészetét nevezte meg – számos alkalommal s élete végéig következetesen. Bizonyos, hogy nem is alaptalanul. Szimptomatikus e vonatkozásban, hogy a formának mint a testté vált paradoxianak „*a lehetetlen élményvalósága*”-ként való formulázása a nevezetes Ady-tanulmány gondolati centrumában is fölbukkan – Adyt a forradalom nélküli forradalmárként állítva be. (Ez a paradoxon, mellékesen, azt is jelzi, e formafelfogás alapvetően kritikai jellegű volt, distanciálódás.) Bizonyos azonban, hogy e modernitástapasztalat közvetítésében, előzetes megmunkálásában nem Ady költészete volt az egyedüli forrás. A „*lehetetlen élményvalóságát*” más szerzők más szövegei is közvetítették hozzá. Olyanok is, akikkel a szakmai hiedelmek szerint szemben állt, akiknek „*impreszionizmusát*” kritikával illette. Ilyen volt mindenekelőtt a *Nyugat* főszerkesztője, Ignotus Hugó is, akit (mint látni fogjuk) Lukács egyszerre folytatott és tagadott, de akinek Lukács fejlődésében játszott szerepe mára elhomályosodott.

Kettejük kapcsolatának vázlatos és töredékes áttekintése természetesen elsősorban személyes érintkezéstörténet, az ilyen jellegű tanulmányok szokásos korlátaival. Ignotus és Lukács azonban a maguk módján mindketten reprezentatív személyiségei a magyar kultúra történetének. Kapcsolatukban két generáció együttműködése és szembenállása érhető tetten. 1890-ben, amikor pályáját Ignotus kezdte, Lukács még pár éves kisgyerek volt, s az Ignotus tekintélyét megteremtő 1890-es évtized már lezárt egy szakaszt, amikor – 1903-ban – Lukács, még diákként, egyáltalán publikálni kezdett. A *Nyugat* 1908-ban való megindulása, majd első, fénykorát megteremtő évtizede ugyan már meghozta az alkalmi közös munka lehetőségét, de ez az együttműködés – sok ok miatt – csak nagyon aszimmetrikusan bontakozhatott ki. Ignotus a modern magyar irodalom zászlóshajójának, a *Nyugat*nak főszerkesztője és első számú debattora lett, Lukács pedig a hozzájuk képest is új generáció egyik, sok szempontból extrém figurája, aki kívül is, belül is állott ezen az irodalmi szekértáboron. De ez az irodalomszociológiai elhelyezkedés, az irodalomközéleti státuskülönbség nem fedte híven a tényleges viszonyokat. Az idő, éppen a *Nyugat* jelenléte következtében, fölgyorsult, új kollíziókat teremtett. Ignotus (s a *Nyugat*) a fiatal Lukács szemszögéből egyszerre volt lehetőségfeltétele az alkotásnak, a „váll”, amelyre fel lehetett állni, s „elavult”, múlt idejű fejlemény, amelyen, bár változatlanul jelen volt, túl kellett lépni. Személyükben tehát egy történeti kollízió öltött testet. Igazságokkal itt is, ott is, és averziókkal itt is, ott is. Mondhatnánk, maga ez a helyzet volt a paradox.

A kapcsolat rekonstrukciójának és finomelemzésének tehát önmagán túlmutató hozadéka lehet.

A kapcsolat külső története viszonylag egyszerű. Lukács a „szerkesztővel” kerül érintkezésbe, azzal az Ignotusszal, akinek mindig is volt érzékenysége a fiatalok iránt, Lukács tehetségét is érzékelte, a publikálásban támogatta is, de bizonyos diszkrpanciát mindkettőn éreztek. S ez utóbbi, ha jól belegondolunk, a két szerep szükségszerű folyománya volt.

A személyes megismerkedésről utóbb, irodalomtörténészeknek válaszolva, maga Lukács számolt be. Tőle tudjuk, ez 1906-ban történt, s az akkor induló *Szerda* című laphoz kapcsolódott. „*A legfontosabb epizód, azt is lehet mondani, hogy a harmadik irodalmi felfedeztetésem a Szerda megindulásával esett egybe. Benyújtottam egy kis cikket Ignotusnak, akinek rendkívül tetszett az írás, rögtön le is adta a Szerdába, meg is jelent. Megállapodtunk Ignotusszal, hogy színházi tudósításokat fogok küldeni Berlinből, mert Berlinbe készültem akkor télire. A tudósításokból közben nem lett semmi, mert a Szerda közben megbukott.*” (Vezér szerk., 1967: 20.) Ez az epizód azonban nem maradt folytatás nélkül. Részben azért, mert lezajlott köztük egy beszélgetés, amelyet Lukács jóval később is érdemesnek tartott a megörökítésre, s ez nemcsak azért érdekes, mert Ignotus „*rendkívül baráti módon és kedvesen*” fogadta az ifjú szerzőt, de azért is, amit figyelmeztetésként mondott neki: „*Nézze, fiam, magát tehetségesnek tartom, mondok magának valamit, amit egész életére jegyezhet magának. A maga cikke rendkívül okos, rendkívül szellemes, és mint látja, le is fogjuk hozni, de jegyezze meg magának, hogy mindannak, amit maga írt, az ellenkezőjét éppúgy meg lehetett volna írni.*” (Vezér szerk., 1967: 20.) Ez, nem véletlenül rögzítette Lukács memóriája, éles szemű diagnózis volt. S nem kevésbé fontos momentum az is, hogy a „fölfedezésnek” folytatása is lett. Lukáccsal a *Nyugat* főszerkesztőjévé lett Ignotus is számolt.

A fiatal szerző és a fiatalokra mindig figyelő szerkesztő együttműködésének pedig az elsődleges következménye Lukácsnak a *Nyugatban* való rendszeres szereplése lett. Az első Lukács-írás, a NOVALIS című esszé viszonylag korán, már 1908. március 16-án nyomdafestékhez jutott, majd sorban jött a folytatás. 1908. július 16-án a RUDOLF KASSNER, október 1-jén a STEFAN GEORGE (s egy Schnitzler regényéről írott kritika), november 16-án a KÖNYVEK IBSENŐRL, 1909. február 1-jén a RICHARD-BEER HOFMANN-ról írott esszé. Ezek az esszékorszak esszéi, nem is véletlen, hogy ekkoriban öltött alakot az esszékönyv, A LÉLEK ÉS A FORMÁK terve is. Ezt követően, még 1909. június 1-jén megjelent a *Nyugatban* közölt első Balázs Béla-méltatás, a JEGYZETEK SZÉLPÁL MARGITRÓL, ám – a lap és Lukács közötti súrlódások jeleként – októberben már nem itt, a *Nyugatban*, hanem a *Husza-dik Században* jelent meg a nevezetes Ady-tanulmány. Szakítás azonban ekkor sem következett még be. November 1-jén a *Nyugat* hozta Lukács írását Thomas Mann KIRÁLYI FENSÉG című regényéről, majd, már 1910. február 1-jén itt jelent meg a nevezetes AZ UTAK ELVÁLTAK című esszéje (amely, félreértések elkerülésére jegyezzük meg, nem a *Nyugattal* való szakításának a dokumentuma, hanem a festészeti csoportosulások közötti hasadás regisztrálása). Március 16-án a Kierkegaard-esszé is megjelent. Ez a megjelenés azonban már alighanem szakaszhatárt jelez. Nem sokkal később, 1910. március 23-án ugyanis megjelent az esszékönyv, A LÉLEK ÉS A FORMÁK, s ezzel lezárult valami Lukács fejlődésében. Nem is véletlen (bár felületes szemlélő akár annak is vehetné), hogy ezt követően részben megritkulnak a Lukács-írások a *Nyugatban*, részben – igaz, csak speciális összefüggésekben – láthatóvá váltak bizonyos kontroverziák. A *Nyugat* 1910. november 1-jei számában ugyanis Babits írt kritikát A LÉLEK ÉS A FORMÁK-ról, s ez

Lukácsot (a maga szempontjából érthetően) válaszra készítette. A december 1-jei *Nyugatban* meg is jelent válasza ARRÓL A BIZONYOS HOMÁLYOSSÁGRÓL címmel. A vita akkori és mai szemmel nézve is „elegáns” volt, mentes minden személyeskedéstől, s Babits, viszonyválaszában, nem is élezte a helyzetet. Lukács szempontjából ez mégis az utak elválásaként értelmeződött – a maga szempontjából joggal. Babits ugyanis kétségtelenül a *Nyugat* egyik reprezentatív szerzője volt már, a vele való elvi (s módszertani) konfrontálás azt jelezte, törekvései és a *Nyugat* között nincs összhang. Reakciója magáért beszél. Ezt követően már alig-alig írt a *Nyugatba*. 1911-ben és 1912-ben például egyáltalán nem, 1913-ban is csak vitacikkkel, illetve fegyvertársa, Balázs Béla védelmében jelentkezett újra. 1913. február 16-án, Babits Mihálynak címezve s Balázs védelmében közzétette EGYPÁR SZÓ A DRÁMA FORMÁJÁRÓL című írását, majd ugyanazon év október 16-án Baláznak AZ UTOLSÓ NAP című drámáját méltatta. S ezt követően már csak két írása jelent meg a *Nyugatban* – mindkettő baráti szolgálatként. 1916. december 1-jén Balázs Béla TRISZTÁN HAJÓJÁN című könyvéről értekezett, háromnegyed évvel később, 1917. augusztus 16-án pedig Forgács Rózsiról.

Jól látszik: amíg az első korszak írásai (tehát az 1908 és 1910 közöttiek) Lukács akkori törekvéseinek reprezentatív írásai voltak, addig az 1913 utáni *Nyugat*-publikációi pragmatikus megfontolásokat szolgáló melléktermékek.

Nyugat-beli szereplését Lukács utóbb jórészt Ignotus „számlájára” írta. 1967-ben, visszaemlékezve pályája e szakaszára, arról beszélt: „*Ignotus – érdekes módon – bizonyos fókig mindig ragaszkodott hozzám, és én csak azért tudtam állandóan írni a Nyugatba, mert ő megvédett engem Osváttal szemben. Ignotus nélkül nem hiszem, hogy a Nyugatban megjelentem volna és csak annyira is szerepeltem volna, amennyire szerepeltem.*” (Vezér szerk., 1967: 20–21.) Az öreg Lukács azonban érdekes módon nem tagadta meg önmagát. E támogatással kapcsolatban, látszólag önkritikusan, csak annyit jegyzett meg: fiatalon e támogatásért „*semmiféle hálát nem érzett*”, s Ignotus „*impresszionizmusát, amivel engem is elismert, nem becsültem semmire*” (uo.). Ám ez az értelmezés nyilvánvalóan sarkított, Lukács (több jel szerint) valójában érzett hálát, „csak” ezt az érzelmet teoretikus megfontolásai alapján elnyomta, irrelevánsnak ítélte. S így igazában nem adott magyarázatot arra, miért támogatta őt Ignotus, hogyan következik Ignotus „impresszionizmusából” e támogatás.

Érdekes tehát kicsit a kapcsolat mélyére nézni. Ha megpróbáljuk számba venni azokat a forrásokat, amelyek erről az érintkezésről beszélnek, közelebb jutunk a magyarázathoz. Mindenekelőtt kiderül, a fiatal Lukácsot igenis foglalkoztatta Ignotus személye és véleménye. Bizalmas barátaival való levelezésében neve is, vélekedései is föl-fölbukkannak. Az időrendben első (ismert) adalék mindjárt beszédes. 1909. június közepén, legjobb barátjának, Popper Leónak referálva tervezett esszékönyvéről, így írt: „*Úgyhogy az új esszéket, amiket a nyáron írok, nem is fogom előbb kiadni egyáltalában, csak a kötetben. Tudod: nálunk még nem értik, hogy az én Gauguinem esszé, és ha Ignotus vagy akár Balázs Béla (hogy a legjobbakat mondjam), 30 oldalt írnak is, az csak újságcikk vagy naplótöredék. Nálunk még összefüggést éreznek az esszéforma és a terjedelem között, és nekem annyi mással kell küzdenem – Gauguin nem éri meg, hogy miatta verekedjem. És a kötet anélkül is elég gazdag lesz.*” (LGYLEV, 134.) Ez az érvelés, nem kétséges, a távolságra helyezi a hangsúlyt, és saját produkcióját nemcsak megkülönbözteti, de szembe is állítja Ignotus „cikkeivel”. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy ez a szembeállítás olyan kontextusban történik meg, amelyben Ignotus a „legjobbak” közé tartozik, s e kettősségben Ignotus a fiatal Lukács emblematikus fegyvertársával, Balázs Bélával osztozik. Ez a pozíció tehát legalábbis összetett, ismérve egyáltalán nem csak a (viszonylagos) távolság, de bizonyos

gyakorlati összetartozás is. S ez, úgy tetszik, kölcsönös volt. Az esszékönyv fogadtatásáról beszámoló Herz Henrik („Heini”) 1910. június 7-én így referált Lukácsnak: „Nagy baj az, hogy éppen az én barátaim századunk legnehezebb írói, de nekik van igazuk. Ezt már nem én mondom, hanem Ignotus mondta tegnap este, ki nagyon dicsérte könyvedet, habár, mint mondja, a lehető legnagyobb ellenkezéssel vette a kezébe.” (LGYLEV, 33.) A távolság itt is nyilvánvaló, de – s ez fontos – ezt a távolságot a teljesítmény, illetve, másik oldalról, e teljesítmény felismerése áthidalja. Másnap, június 8-án (vagy az akörüli valamelyik nap) Lukács Popper Leót tájékoztatta dolgaikról, s közben egy félmondat erejéig Ignotusról is szót ejtett – Popper Leó egyik cikke kapcsán. (Popper, nem is véletlenül, Lukács esszékönyvét méltatta a *Magyar Hírlapban*, még április 27-én.) Itt ezt olvashatjuk: „Balázs Béla nagy lelkesedéssel írt nekem cikkedről (más véleményt nem tudok: csak Ignotus mondta, hogy nem érti).” (LGYLEV, 222.) Itt megint a – relatív – távolság jelenik meg: Ignotus „nem érti” a Lukács önértelmezéséhez közel álló Popper-cikket. De két dolog itt is figyelemre méltó. Az egyik: Lukács és Ignotus személyes érintkezésben volt, találkoztak, beszélgettek. A másik: Ignotus „képben volt”, a gyakorlatilag névtelennek számító Popper Leót is olvasta. („Nem értése” pedig alighanem csak olyasféle paradoxon lehetett, amelyet Ady „fekete zongorájáról” írva is megengedett magának.) Ignotus Lukácsról alkotott véleményét egyébként sem rejtette véka alá. Feleký Géza (aki ugyancsak írt Lukács esszékönyvéről) Lukácshoz írott 1910. augusztus 10-i levelében beszél is erről, megjegyezve: „Ignotus egyszer nagy elismeréssel beszélt a könyvről.” (LGYLEV, 242.) S Ignotus, egyéb adatok szerint is, máskor is bizonyos közvetítő szerepet töltött be. Például Babitsot és Lukácsot próbálta közelebb hozni egymáshoz. Ennek figyelemre méltó bizonyítéka Lukács Babitshoz írott 1910. szeptemberi levele, amelyben Lukács – nagyon jellemzően – megjegyezte: „Ignotus mondta a minap, hogy érdeklik az írásaim Önt. Örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy elküldjem őket Önnek.” (LGYLEV, 246.) A dolog pikantériája (vagy a sors fintora), hogy e közvetítés, igazodva a beállítódások mélyebben fekvő, de érvényesülő természetéhez, némileg visszájára fordult. Lukács ugyanis ekkor, egyebek közt, esszékönyvét is megküldte Babitsnak, s annak *Nyugat*-beli kritikusa Babits lett. A kritika a *Nyugat* 1910. november 1-jei számában meg is jelent, a könyvnek a közlő fórum is, a kritikus személye is bizonyos rangot adott – ugyanakkor, úgy látszik, Lukács számára éppen az utak elválását tette nyilvánvalóvá. Azonnal válaszolt rá, megjelenését ő és Balázs már a november 16-i számba várta (Balázs a korrektúrát időben el is végezte), a *Nyugat* – Osvát? – azonban várt a közléssel. Lukács így levélben is megírta ellenvéleményét (Babitsnak), és Ignotusnál is megreklamálta a választ. Sajnos, utóbbi nem maradt meg (jelen tudásunk szerint az Ignotushoz írott levelek megsemmisültek), de Ignotus – valószínűleg gyors – válaszlevele fönmaradt. Ez az 1910. november 21-i pár sor a kapcsolat beszédes dokumentuma: „Kedves fiam – írta –, ne siessen úgy a tragikusan vétellel; a kis cikk Babitsnál van, hogy a »külföldi nagy revue-k szokása szerint« együtt jöjjön az ő viszonzásával. Éspedig a dec. 1-i számban.” A riposzt nyilvánvaló, a külföldi lapok gyakorlatára való hivatkozást itt Ignotus visszafordította Lukács ellen, s némi ingerültség is érződik reagálásán. De a döntő az, hogy nyugtatta a türelmetlen szerzőt – s egyben garantálta a megjelenést. Lukács válasza, ARRÓL A BIZONYOS HOMÁLYOSSÁGRÓL címmel, a megígért időpontban csakugyan meg is jelent. S Babits rövidke viszonzása sem az ellentéteket éllezte.

Az utak azonban, bárhogy magyarázzuk is, elváltak. Ezt követően Lukács számára a *Nyugat* elvesztette személyes jelentőségét.

A kialakult helyzetet alighanem Herz Henrik 1912. áprilisi levele demonstrálja a legplasztikusabban. Herz ugyanis ekkor megírta Lukácsnak: „Tegnapelőtt Ignotusszal

ültem egyedül a kávéházban. Ő mindig rólad beszél nekem, és nagyon mentegetőzik, hogy nem tud érteni és értékelni.” (LGYLEV, 33.) Ebben a megfogalmazásban van valami mély ellentmondás – miért beszél Ignotus mindig Lukácsról, ha egyszer nem tudja „értékelni”? –, de ez amennyire a suta fogalmazás számlájára írható, annyira a lényegét is kimondja. Ignotus kvalitásérzéke változatlanul működött, de nem tudott mit kezdeni a külön útra tért, a *Nyugat*ból kiszakadt Lukáccsal. Ez, megkockáztatható a kijelentés, nem annyira intellektuális diszkrepancia, mint inkább a kétféle szerepfelfogás összebékíthetetlenége. Lukács számára sem igazán vonzó, sem kielégítő nem volt már a *Nyugat*, a magyar irodalmi élet pedig ennél többet nem bírt el. (A helyzet szociologikumát a mai értelmező számára a *Szellem* s fogadtatása leplezi le. Lukácsék e kétségkívül fontos folyóirata gyakorlatilag olvasó nélkül maradt. S ha ehhez hozzávesszük, hogy a *Nyugat* is, „olvasmányos” profilja ellenére, a pár száz példánytól a néhány ezer példányig mozgott, a szociológiai koordináták nyilvánvalók.)

Ezen a helyzeten, érdemben, akkor sem következhetett be változás, amikor 1912 nyarán a *Nyugat* Ignotus tulajdonába került, s a főszerkesztői feladatkört de facto is gyakorolhatta. Balázs Béla, aki Lukácsnál összehasonlíthatatlanul jobban rá volt utalva a *Nyugatra* mint fórumra, persze, 1912. augusztus 2-án, hosszú levele vége felé azt is fölvetette: „Írt neked Ignotus, hogy vegyél részt az új *Nyugatban*?” (LGYLEV, 495.) Ez a kérdés azonban Balázs részéről inkább csak vágyai projekciója volt. Az együttműködés mélyebb föltételei már hiányoztak. Törvényszerű, hogy ezt követően, például 1913. február 16-án, Lukács már csak mint Balázs apológétája jelentkezett a *Nyugatban* (EGYPÁR SZÓ A DRÁMA FORMÁJÁRÓL).

4

A személyes érintkezés története, első olvasásban, az öreg Lukács elismerő, de távolságtartó retrospektív interpretációját látszik igazolni. Az adatok azonban változatlanul nyitva hagyják azt a kérdést, hogy az „impresszionizmus” miként tette lehetővé Lukács elismerését és a *Nyugatba* való beemelését.

S e ponton érdemes megint visszanyúlni a Friedländernek írott Lukács-levélhez, közelebről a „testté vált paradoxia” téziséhez. Ha ugyanis volt valaki a magyar irodalomban, aki ezt a paradoxiót igazán, sőt föltűnően képviselte, akkor az Ignotus volt. Azt mondhatnánk, szinte élő modellje volt e beállítódásnak. Nemcsak gondolatmenetei futottak ki ide rendre, de tudatosan s nagyon eredményesen, figyelemfelkeltően élt is ezzel a szövegkonstrukciós lehetőséggel.

Hogy Ignotus, az író miként definiálható, az persze nem egyszerű probléma. Ma az irodalomtörténet-írás általában kritikusként tartja számon, de ez, ha nem is önkényes meghatározás, mindenképpen egyoldalú. Ignotus ennél több s bonyolultabb képlet volt. Ő maga önmagát olyan írónak, sőt költőnek tartotta, akit ugyan élete folyamatos „firkálásra” kényszerített (jellegzetes distinkciója volt a „firkálás” és az „írás” megkülönböztetése), de, vallotta, volt néhány jó verse és jó novellája – s ahogy nem kis önérzettel mondta, többnyire a legnagyobbaknak sincs ennél sokkal több igazán fontos műve. Lehet, hogy ez az önértelmezés nem fedi pontosan a valóságot, de valami lényegeset okkal s joggal hangsúlyoz. S bizonyos is, hogy nem az eléje kerülő szövegeket rutinszerű pedantériával értelmezgető szokvány kritikus volt, hanem olyan, a legszélesebb értelemben vett „igazi” író, aki, szinte pályája kezdetétől, az új „élet”, a modernitás viszonyai közepette megkonstruálódó tapasztalatokat emelte ki a folyó életből, s azokat sok leleménnyel, kreatívan rögzítette. A modernitás új tapasztalatait nagyon sokak

számára ő hozta értelmezhető formára. A modernség, a „modern”, úgynevezett „nagyvárosi” élet tapasztalatai, mint *A Hétkben* megvívott tollharcai demonstrálják, nem kis részben benne, az ő írásaiban tudatosultak először Magyarországon. S ez a tapasztalat – itt s most ne firtassuk, miért – nagyon nagy mértékben aforisztikus paradoxonokban vagy (s ez a fontosabb) paradoxióális szövegszerveződésben fejeződött ki.

Nem véletlen, hogy önmagát is így, paradoxonba öltöztetve határozta meg. Egyik fejtegetésében például önmagát „*olyan ember*”-ként láttatta, „*aki nem osztozik a saját meggyőződéseiben*” (F, 166.). Ezt az önmeghatározást persze könnyű félreérteni, pláne félremagyarázni, de hogy nem pusztán egy könnyű kézzel odavetett, hatásvadászó ötletről volt szó, hanem valami mélyebben fekvő összefüggésről, azt utólag, irodalomtörténeti távlatból már nem nehéz belátni, hiszen e paradoxon egyik változata, a „*két meggyőződésű emberek*” felmutatása, Ady publicisztikájában nagy magyarázóértékkel jött elő. S az sem véletlen, hogy ez a paradoxióális érvelés az akkor megbotránkoztatóan új hangú Ady-költészet magyarázatában is fontos szerepet kapott. Így például akkor is, amikor halálos pontossággal kiemelve az „érthetetlen”, de valóban reprezentatív *A FEKETE ZONGORÁ-T* a „futó” Ady-versek közül, interpretációja középpontjába az esztétika egyik nagy paradoxonát állította. Lelkesülten fölmondta a verset (mert szüksége volt a szövegre): „*Bolond hangszer: sír, nyerút és búg. Fusson, akinek nincs bora, Ez a fekete zongora. Fejem zúgása, szemem könnye, Tornázó vágyaim tora, Ez mind, mind: ez a zongora. Boros, bolond szívemnek vére Kíömlik az ő ütemére, Ez a fekete zongora.*” Majd a kommentár is e szellemben fogant. „*Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű.*” (VI, 496.) A hatáserősítő ellenpontosítás technikája ugyan itt is nyilvánvaló, s ez, mint kiderült, magában hordta a félreértelmezés lehetőségét (a cikk körül kerekedett is némi vihar), de a beállítás nagyon pontos. A kiválasztás gesztusa is figyelemre méltóan pontos, az „*érthetetlenség*” s az „*egész értelműség*” egymásra vonatkoztatása pedig nemcsak mint aktuális esztétikai vonatkozás releváns, de sok mindent előre is vetít abból, ami utóbb a költészet történetében bekövetkezett. S bizonyos, ha akarta volna, Ignotus ezt a verset is tudta volna a hagyomány szabályai szerint magyarázni (aminthogy lehet is), ám az értelemtulajdonítás finom árnyalatainál, részleteinél fontosabb volt számára az alapösszefüggés megragadása.

Ez a meghökkentő szembeállításokat termő gyakorlat olykor pusztá aforizmaként jelent meg. „*Bűn az, miről más is tud*” – szögezte le például egyik „feljegyzésében” (F, 163.). Vagy: „*A közvéleményt meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki.*” (VI, 470.) S valószínű, hogy egykori olvasói nem kis hányada csakugyan ötletes „aforizmaként” olvasta az ilyen megnyilatkozásait. De ez csak a felület csillogása volt az újságolvasó közönség percepciójában. Ignotus valójában, az újságtárca álruhájában, egy sajátos, „*befelé néző szociológiát*” művelt. Ezt egyik, az emberi szenvedés hatástörténetéről elmélkedő írásában egy pillanatra el is árulja. „*A kínlódás állandó szubjektivitása a kínlódó szubjektumot állandó objektumává teszi az önmegfigyelésnek, s befelé néző szociológus számára alig tudok tartalmasabb tanfolyamot, mint egy öt-hat napos laparatomiás állapotot.*” (F, 165.) A paradoxképzés technikája persze még itt is tetten érhető, de ez a „szociológia” mégis érvényes: „*Véletlenül lett énből történetileg lett reprezentatív emberi állattá válik ilyenkor az ember, ki az ő pillanatnyi kínlódásából nemének egész fejlődési menetére kénytelen sejtelmesen visszakövetkeztetni.*” (F, 165.) A változásnak, amelynek sodrában élnie kellett, a dinamikáját is, dialektikáját is pontosan érzékelt. „*Unott jelenség* – írta például –, *hogy minden*

korral s mezédekkel megváltozik a világ, s untig ismeretesek, az unalomig egyformán ismétlődőek e vedlésnek lázas és göröcsös fájdalmai. Am e lázat, e göröcsöket, e velöbe hasító vonaglásokat az újság teljes fájdalmával érzi a maga testén minden új mezédéék.” (F, 176. k.) S bár egész tevékenysége az „újért” folytatott harc jegyében telt, az „eredményt” is csak paradoxonként tudta formulázni: „Nemcsak isteneit: megváltóit is a maga képere teremti az ember. S ahogy maga változik az idök folyásával, úgy változnak megváltói is. Csak sorsuk nem változik; az, hogy feszítsd meggel fogadják öket.” (F, 176.)

Ignotus fragmentumokban és vázlatokban elég jó hatásfokkal leképezte a világot, amelyet megélt. Alapvető összefüggésekkel szembesült, s lényeges momentumokat tett észre. Nem pusztán „ötletelt” (ahogy sokan máig hiszik), hanem a felületben a mélységet ragadta meg. Ezt, pars pro toto, itt is célszerű némileg illusztrálnunk.

Nagyon pontosan érzekelte például a kultúrák (történetileg meghatározott) különbségeit és a „saját” kultúra öncsaló logikáját. Ez persze saját kultúráközi helyzetéből is fakadt, de nem redukálható pusztán valami mentális automatizmus projekciójára. Tudatos megfigyelő volt, s külföldi útjait megfigyelőként is kamatoztatta. FELJEGYZÉSEK című kötetében (1909) például külön blokk van NÉPEK ÉS HELYEK címmel, s e blokkban japán, török, délszláv, amerikai és német tapasztalatait összegzi. Ezek az írásai is „alkalmi” írások, de egyetemesebb (s ma igencsak aktuális) összefüggéseket artikulál bennünk. Túl a megkülönböztethetőség felismerésén, érzékeli a kultúrák közötti, egykönnyen el nem imitálható disszonanciákat is. Saját, a japánok kultúrájával kapcsolatos (egyébként elismerő, méltányló) reakciójára például így reflektált: „Ez a hit s ez a csodálkozás [ti. azon, hogy a japánok tehetségesek, produktívak] nyilvánvaló kultúrgöög a mi részünkről – tudománytalan elfogultság, mely a kultúrának csak egy formáját hajlandó elismerni: a nyugatit.” (F, 86.) Egy másik összefüggésben pedig a kultúrák felemelkedésének és hanyatlásának dinamikáját is érzékeln tudta: „a mai keleti szenny és gyámoltalanság hajdani nagy műveltségről való leszorulás, míg a mai nyugati tisztaság és szépség nem rég volt vadságból való feltörekvés” (F, 97.). Amerikai helyzetképe, amelyet 1904-es útja tapasztalatai alapján írt meg, mesteri diagnózis. Érzi ennek a kultúrának a sajátos logikáját, szerveződmódját. Egyszerre képes megmutatni az Amerikában mindenkinek kijáró valóságos esélyegyenlőséget, az egységesülést szinte automatikusan kitermelő uralkodó habitus integratív szerepét s a mindezeket ellenpontoszó „különös” ellentmondást. A szolidaritást a világ üldözötteivel (például a „muszka zsidókkal”) és az ugyanakkor dívó „indianus-vadászatot” vagy a négerék „alultartását”. Ez a kettősség – a szolidaritás és az embertelenség egyidejű, szerves jelenléte – ugyanis e kultúrában a „természetesség” jegyében működött. Az „új világ” e leírása így csakugyan új és nagy lehetőséget mutat föl, de az összefoglaló ítélet mégiscsak paradoxiaként jelenik meg: „ – Istenem, micsoda áldás az emberiségre, hogy ez az Amerika: van! | Értően bölintottam egyet, ő meg halkan tette hozzá. | – De azért nem mondom, hogy élni nem jobb otthon.” (F, 149.) S idealizálni sem idealizált. A kultúrák közötti ellentéteket nem oldotta szét, verbálisan nem semmisítette meg – a paradoxitát érzekelte e kontextusban is. „Egy magaslaton állottam – írta például »török« tapasztalatai rögzítésekor –, ahonnan feledhetetlen kilátás nyílik két tengerre s két világrészre s fölbukkanó történeti emlékezéssel két-három történeti korszakra.” Majd, élményét kifejezve, így folytatta: „Körülottem rend, kényelem és tisztaság, ami nélkül nyugati ember nem tud már ellenni, mert egyben élete legnagyobb javait is jelképezik: a békességet, a bátorságot, az igazságot s a függetlenséget. Az életre való jog mámore fogott el, s könnyhullásig megindult meghódolás az emberi nem fonséges erőfikéjtése előtt, mely állati rabságból emberi méltóságba tudott fölvergődni,

a természet szennyéből, vakságából s kegyetlenségéből a műveltség tisztaságába, tudatosságába s irgalmába.” Ám ezt az élményrögzítést váratlanul így zárta le: „*Ez a hely a skutaribeli angol temető volt.*” (F, 99. k.) A paradoxia itt is az egyébként kezelhetetlen összefüggések kifejezhetőségének eszköze és logikája.

Ez az érzékenység azonban nem hatálytalanította gondolkodásában a „nyugati”, kapitalista kultúra nagy ellentmondásainak érzékelését. A „verseny” mitizálásával, a prokapitalista versenyideológiával szemben például érzékelt s kimondta az (idealizált) verseny munka diszfunkciójának szükségszerű érvényesülését. Úgy látta: „*A valóság az, hogy ezer- és milliószámra mennek tönkre s nem fejthetik ki munka közben tehetségüket és képességüket az [...] emberek, mert a versengés teremtette munkaföltételek valósággal gyilkosai a jó munkának, az elmélkedésnek s a tudatosságnak. A verseny folytán a munka ideje, menete, beosztása: mind a versenyben leggyőztesebb, vagyis a különösen munkabíró, különösen gyors, fürgé és bizonyára felszínes és lelkiismeretlen munkások dolgozó módja, menete és ideje szerint alakult ki, s ez ütemmel a közönségesebb tehetségű vagy a lelkiismeretesebb, tehát lassúbb munkájú, avagy az újra hivatott, tehát töprenkedő, kísérletező vagy külön úton járó munkás csak úgy tud lépést tartani, ha agyonfárasztja magát, vagy még lelkiismeretlenebbül dolgozik, vagy lemond arról, hogy töprenkedjék s külön úton járjon, hanem lélek nélkül beáll a taposómalomba, s ott folytatja s úgy folytatja, ahogy elődje elhagyta.*” Majd a konklúzió: „*Ha az emberek kedvük s tehetségük szerint dolgozhatnak, sokkal többet végeznek majd, s hasonlíthatatlanul messzebb jutnak, mint most muszájból.*” (F, 184.) Ezt a jövőképet persze talán lehet utópizmusként kezelni, de a beléje foglalt paradoxia érvénye aligha érvényteleníthető. Az idealizált verseny valójában, éppen a leglényegesebb dimenzióban, kontraproduktív.

Ignotus a fejlődés ideológusa volt, szükségképpen bele-belecsúszott tehát az optimizmus naivságaiba is. Bizonyos civilizatorikus fejleményeket például tagadhatatlanul túlértékelt. Így egyebek közt a gépek szerepét is. De a paradoxia iránti fogékonysága (s ami ezzel jár: bizonyos releváns összefüggések érzékelése) ilyenkor sem szünetelt. A gépek szerepe melletti apoteózis a mélyén lényeges összefüggések húzódnak meg. „*A gép a kristályá sűrűsödött emberi elme – írta. – Amíg gép nem volt: az isten fia sem tudta megváltani az embert. Mit tehetett ő? Csak az emberi nem bűneit vállalhatta szegény lefogyott és meggyötrött vállára. De amíg gép nincs, amíg egyik embernek a másik munkájából kell megélnie, kell, elkerülhetetlenül kell, ha nem akarunk visszahanyatlani az erdő vadja mellé: addig minden egyes nappal, minden egyes falatunkkal, minden egyes más felebarátunktól elszítt lélegzetünkkel újra meg újra bűnbe esünk. Nem a bűn szülte a munkát, mint a szentírás mondja: a bűnt szülte a munka – s valameddig a magunk vagy egymás emberi arcának verejtékével kell megkeresnünk mindennapi kenyereinket: addig bűnösök leszünk, s a bűn nem pusztul ki a világból, ha akár minden ezer évben újra emberré válik az isten, hogy terhét levegye vállunkról. Ember, még ha isten is, az embert meg nem válthatja, mert a fájó, a sajgó, a maga is szenvedő emberi váll gyenge és puha a megváltásra.*” (F, 180. k.) A fejlődés reménye itt teológiai és szociológiai szempontokat ránt egybe, ám a valós ismeret – más munkájából élni bűn – átüt ezen az érvelésen.

Relativizáló volt-e Ignotus gyakorlata? A viszonylagosítás vádja (vagy dicsérete) róla szólva mindig kísért. Valójában azonban nem erről volt szó. Írásai fellazítják a sztereotip magyarázatokat, az uralkodó kliséket, de – ha csak implicit formában is – voltaképpen mindig kimutatható egy mögöttes értelmezési keret, amelyben mozog. (Az viszont igaz, ez a keret soha nem merevedik meg, s így nem is könnyű explicit alakban azonosítani.) Életműve végső soron a mozgás, a változások egyéni nézőpontú, de nem önkényes leképezése.

Erkölcsei integritása is volt, paradoxiai mélyén ez is jól kitapintható. Tudta, „*az erkölcs olyan, mint a bolognai üvegcsépp: a legnagyobb ütést is keményen állja, de ha egy csöppet sikerül belőle letörni, az egész porrá esik*”. (F, 241.) Ám ismerte s nem hallgatta el a tapasztalat-szerveződés dinamikájának egyéni és kollektív ellentmondásait sem, és a saját gyakorlatában vállalta azokat. A tapasztalatok megszerveződése voltaképpen mindig érzelmi és gondolati inverziók sorozata. E vonatkozásban paradigmátikus, amit (Palágyi Menyhért könyve kapcsán) Madáchról megállapít. „*Olyan tudományos szem, mint amilyen a Madáché, az ő legrészletesebb környezetét mikrokozmoszában is meglátja a makrokozmust. De olyan magányos ember, mint Madách, lassankint beleszeret abba, hogy a makrokozmust csakis ebben a mikrokozmoszában lássa*.” (F, 231.) Majd a konklúzió: „*Ilyen nézéstől a költészetig csak egy a lépés: az íróasztalig való*.” (F, 232.) A paradox, ellentételező megfogalmazás persze elsősorban a kijelölt pólusokra hívja föl a figyelmet, az olvasást ez köti le, közben azonban a relációk törvényszerűen elbizonytalanodnak, „bemozdulnak”. S ez, mint művészileg kifejezett saját tapasztalat, értelemszerűen Ignotus verseiben is manifesztálódott.

Illusztrációként s a rövidség kedvéért érdemes három Ignotus-verset itt is idézni. Az első (V, 61–63.) az 1911-ben írott, Ferenczi Sándornak ajánlott TENERPARTI ALKONYAT, amelynek néhány sora mindennek nagyon hű és érzékletes kifejezése:

„*Part-e vagy füst, amit lábam tapod?
Harang vagy álom, mi fülem bekongja?
S ki bennem szól hozzám: hóhér-e vagy barát?
Az árnyékokat nézem, nagyok-e,
A napot keresem, hogy ragyog-e
S így ködön által szeretem –
A kétségen is: vagyok-e,
Így tetszik által életem.*”

A második vers (V, 19–20.) a NAPRAFORGÓ (ennek háttérében képzőművészeti ihlet is sejthető, de semmiképpen nem imitáció, elsődlegesen és döntően önkifejezés). Ennek két részlete kívánczik ide. Az első négy sor: „*Én napraforgó mozdulatlan állok, / Leszegett fővel, kertem közepén, / De ti, napok, fénylőek, égetőek: / Forduljatok felém!*” S még két sor, a harmadik strófaból: „*Mióta élek, megújult az ég / S az új egen ti vagytok új napok*”.

A harmadik vers (V, 113. k.), amelyet egészében érdemes idézni, 1908-ban a *Nyugat*-ban jelent meg, még VERS címmel, majd (1911) az Ignotus népszerűsítő, szépen tipografizált s Székely Aladár portréfotójával is ékesített *Nyugat*-képeslapon is ez szerepelt. Végül a költészete javát átmenteni igyekvő 1918-as verskötetét is ez zárja – de itt már EPILÓGUS címmel. (Ez a vers a *Nyugat* élére kerülő, ám a nyugatosok többségéhez mérten már „öreg” debatter sejtlemverse volt, amely 1918-ra „megérett”, többletjelentésre tett szert.) Akárhogy nézzük is, önarckép ez:

„*Alig kezdtem: ködök ereszkednek,
Nap a napnak gondolatlan sírt ás,
Ami tegnap ökölemelés volt,
Ma bizony jó, hogy ha szájrándítás.
Innen is, onnan is kezem lehanyatlik,
Ahogy, idegen, magam elé nézek –
El sem mentem, más ül a helyemben*”

*S ajkam elernyed, ahogy fűtőrészek.
Egyre-kettőre lekopik rólam
Amit tudtam, amit akartam –
Magam is alig emlékszem magamra,
S mire meghalok, rég meghaltam.”*

5

Ignotus értelmezői pozíciója természetesen súlyos feszültségeket hordozott. A modernség kibontakozásáért vívta harcait, az azonban, amit célként reálisan maga elé állíthatott, a premodern világhoz képest új, „szabadpiaci” kapitalizmus, bármily nagy előnyökkel járt is, valójában velejéig problematikus volt. Ma már, tapasztalva, világos: a „szabadpiac homogenizálja, a tőkének rendeli alá a jelenségeket, értelmezhetetlen benne mindaz, ami árban nem kifejezhető; láthatatlan, ami nem az áruforgalom része. Az úgynevezett szabadpiac a pénz hamis univerzalitását és az egyének fogyasztói csoportokra osztását (partikularizációját) jelenti, folyamatos szegmentálódást, zárt, egymással kommunikációra képtelen identitások konstrukcióját”. (Selyem, 2014: 419. k.) Ez pedig olyan, folyamatosan termelődő s (az adott keretek közt) föl nem számolható feszültséget okoz, amelyet nem lehet nem figyelembe venni, amelyre így vagy úgy reagálni muszáj. Erősebb, mint az individuum, amely megéli. Létrehozza a „nem osztom a saját meggyőződéseimet” gyakorlatot (a szabadság abból áll, hogy ez tudatosulhat is bennem, ha elég okos és érzékeny vagyok), s az énből való – ismételt – kilépés igényét. (Ez utóbbi eredményezte például „Emma asszony” nevezetes leveleit, amelyek a közkeletű vélekedésekkel ellentétben egyáltalán nem egy „nőimitátor” írásai, hanem az én számára történetileg előírt szerep tudatos áthágásai, az én gazdagodásának reményében.) De megszüli a „benyomások” szabadságának önvédelmi igényű követelését is s így tovább. Érthető tehát, hogy ilyen helyzetben a személyes, individuálisan egyedi „benyomások” jogának követelménye abszolutizálódik, az „impressziók” jogosultságának programos elfogadtatása egyféle viszonylagos szabadság reményét ébreszti. S „védelmet”, az én véletlenszerűen adott határainak védelmét ígéri. A remény pedig elméletképző. S ez az önvédelmi prevencióként megkonstruált (ám valójában csak félig-meddig, nagy következtelenségekkel követett) „elmélet” lett az „impresszionizmus”. Ignotus maga ezt egy alkalommal így formulázta: „Egyéb, mint impresszionista kritika nem is lehetséges. Az értékelő kritika sem mondhat többet, mint hogy az én ítéletem szerint mit ér az a dolog. A kritikának semmi egyéb lehetősége nincs, mint tudomásul venni a művészi munkákat s e tudomást továbbadni: leírni azokat, mint ahogy leírunk egy vidéket vagy egy eseményt, s hogy nem leltárt írunk róluk, hanem csak benyomásokat, az éppen azért van, mert láttatni akarjuk ama dolgokat, márpedig a leltárban az ember a részletektől nem látja az egészet.” (F, 194. k.) Ennek a pozíciónak az ellentmondásai nyilvánvalóak. Lehetetlen el nem ismerni, hogy minden „benyomáshoz”, ha artikuláljuk, a háttérben tartozik egy implicit értelmezési keret is, amely akkor is létezik, ha nem reflektálunk rá. (Ezt természetesen valójában Ignotus is tudta – ennek hallgatólagos elismeréseként lett például a pszichoanalízis híve, amely egyebek közt egyféle válasz volt erre a problémára is. De a figyelemnek a tudattalanra való fókuszálása lényegében megmarad az eredeti koordináták közt.)

A fiatal Lukács Ignotust bírálva voltaképpen ezt az „elméletet” utasította el, mondhatnánk, komolyan vette azt, ami fedőszöveg, önvédelmi konstrukció volt. Gesztusa mélyen indokolt volt, ugyanakkor nem nélkülözött bizonyos irrealitást sem. Mintegy

az ellenkezőjét próbálta megvalósítani annak, amit „impresszionizmusként” azonosított. Láttuk, Ignotusszal ellentétben, éppen az „élet” és a „formák” merev szembeállítását tűzte ki célul. „*Ellentmondás [...] csak a homogenitáson belül lehetséges. »Az idea egy anyagból van legszörnyűbb ellentétéivel«*” – írta. Majd leszögezte: „*Arra törekszem, hogy a tiszta forma embertelenségét, a közönséges étellel szembeni merev és abszolút ellentétét a lehető leghatározottabban hozzam előtérbe.*” Ez, a végsőig lecsupaszítva, voltaképpen a „*kusza, zavaros életnek*” a kritikai distanciálási programja. Ha sikerrel jár, rálátást biztosít erre az „életre”, s megteremti megváltoztatásának intellektuális vagy legalább mentális föltételét. A siker azonban egyáltalán nem garantált, sőt a lehetséges megoldások szinte strukturálisan arra vannak kódolva, hogy e kísérlet, bár termékeny, ám legföljebb ellentmondásos eredménnyel járjon. Az, amit elutasított, valójában ugyanis nem a futó benyomások rögzítésének gyakorlatát képviselte, hanem a fölgyorsuló mozgásokból fakadó nehéz történeti kollíziók erejének – kényszerű – tudomásulvétele volt.

Szimptomatikus, hogy Lukács nagy döntései utólag igazolták Ignotus jóslatát. („*A maga cikke rendkívül okos, rendkívül szellemes, és mint látja, le is fogjuk hozni, de jegyezze meg magának, hogy mindannak, amit maga írt, az ellenkezőjét éppúgy meg lehetett volna írni.*”) Lukács, mint kiderült, ha nem is állhatatlanságból, pályája során csakugyan diametrálisan ellentétes opciókat realizált. Ismeretes, a magyar történelem (és saját élete) egyik végletes határhelyzetében, 1918-ban, például előbb a „bolsevizmus” ellen, majd a „bolsevizmus” mellett optált, s számára egyik is, másik is megokolt volt. Érvei mindkét esetben paradigmaticusnak tekinthetők. De valójában az egyik antinómiából csak egy másik antinómiába lépett át, s egyikkel is, másikkal is lemondott valami nagyon lényegesről: az „élet” adekvát magyarázatának egységes, ám maradéktalan teljességű leképezéséről. Azaz, valamilyen „idea” uralma alá került, s ítéletei ennek az „ideának” a foglyai lettek.

6

Ignotus és Lukács pályája csak rövid ideig futott párhuzamosan, de kapcsolatuk teljesen sohasem szakadt meg. Az egyetértésnek valami minimuma mindig megmaradt. Ezt alighanem az Adyhoz való affirmatív viszony magyarázza. Amikor 1916-ban Ignotus egy hosszabb, magyarázkodó levélben reagált Lukács Balázs Béla melletti intervenciójára, ő a maga részéről Adyt, illetve Lukácsnak Adyról írott nevezetes cikkét nevezte meg ilyen egyetértési pontként. „*Kevés dolog volt, ami a Nyugatban megjelent és nálunk irodalmi kritika számba megy, ami mélyebben megkapott volna, mint például az, ahogyan maga Adyt megfogalmazta és definiálta.*” (LGYLEV, 648.) Lukács pedig, akinek meggyőződése centrumában mindig megmaradt Ady, alighanem az Ady mellett kiálló Ignotus teljesítményét honorálta, amikor 1948–49-ben tevékeny részt vállalt a már megrokkant, nagybeteg és öreg Ignotus hazahozatalában s utolsó idejének itthoni megkönnyítésében. Az egyetértésnek ez a modern magyar irodalom megszületéséhez köthető momentuma áthidalta a nagyon súlyos politikai kontroverziákat. Ignotus és Lukács intellektuális pozíciójának az érintkezésben is megmutakozó ellentéte azonban a magyar gondolkodástörténet egyik alapvető fontosságú, reprezentatív fejleménye volt. Nem úgynevezett „szubjektív” természetű kontroverzia ez, hanem a magyar társadalomfejlődés alapvető antagonizmusának irodalmi visszfénye, öntudatra emelkedése.

Még nagyon sok munkát ad igazi megértése, a maga történeti kontextusában való átlátása.

Irodalom

- Angyalosi Gergely, 2007: *IGNOTUS-TANULMÁNYOK. KÖZELÍTÉSEK AZ „IMPRESSIONISTA” KRITIKA PROBLÉMÁJÁHOZ.* Universitas.
- Bendl Júlia, 1994: *LUKÁCS GYÖRGY ÉLETE A SZÁZADFORDULÓTÓL 1918-IG.* Scientia Humana Társulás.
- F = *Ignotus: FELJEGYZÉSEK.* Grill, 1909.
- Lengyel András, 2008: „...A DOLGOK ÉRTELME SZÉTOSZLIK, AKÁR A FELHŐ”. *ANGYALOSI GERGELY: IGNOTUS-TANULMÁNYOK.* *Holmi*, 7. sz. 962–970.
- LGYLEV = *LUKÁCS GYÖRGY LEVELEZÉSE (1902–1917).* Vál., szerk., bev. Fekete Éva és Karádi Éva. Magvető, 1981.
- Márkus György–Vajda Mihály, 1997: *A BUDAPESTI ISKOLA. TANULMÁNYOK LUKÁCS GYÖRGYRŐL, II.* Vál. és szerk. Kardos András. Argumentum–Lukács Archívum.
- Selyem Zsuzsa, 2014: *TÁRGYNAK LENNI, ALANYNAK LENNI.* *Jelenkor*, 4. sz. 419–424.
- V = *Ignotus VERSEIBŐL.* Nyugat, 1918.
- Vezer Erzsébet szerk., 1967: *EMLÉKEZÉSEK.* Petőfi Irodalmi Múzeum.
- VI = *Ignotus VÁLOGATOTT ÍRÁSAI.* Vál., szerk., előszó Komlós Aladár. Szépirodalmi, 1969.

Kicsi Sándor András

A NYÁRSVITA ÚJ PERSPEKTÍVÁI

Vannak szituációk, amikor az előírás során, alulértelmezetten elég az anyag típusát, például egyszerűen fát említeni. Más esetekben, profánokban és szakrálisokban egyaránt, részletesebben specifikálni kell az anyagot. A barkaszentelés vagy pálmaszentelés jellegzetes virágvasárnapi szertartás a katolikus liturgiában. A mediterrán országokban pálmát, északabbra fűzfabarkát áldanak meg, körmenetet tartanak, és a templom bezárt ajtaját megnyitják, Jézus virágvasárnapi jeruzsálemi bevonulásának emlékére. A magyar néphit szerint a kincés „varázsvessző”, a boszorkányság tanulásakor „bűvös kört” húzó bot mindig egy bizonyos fa ágából készült, példáulogyorófából; a lucaszék nyírfából (Pócs, 1990: 537.). A magyar esszé klasszikusa, Bajza József a faféleségeket specifikálva Shakespeare eperfájáról és a belőle készült tárgyakról emlékezett meg (1984: 130–131.). A szerb esszé nagy alakja, Milovan Danojlić ezzel szemben arról értekezett, hogy nyélnek (késének, baltáéna, ásóéna, kapáéna, seprűéna stb.) sokféle fa jó. Ráadásul: „*A nyelet nem készítik, nem vágják; a nyelet félreteszik*” (1979: 60.). Ott szokott pihenni valamelyik sarokban mint bot, dorong, rúd, karó, majd adott pillanatban átlényegül nyéllé. Kós Károly a kalotaszegiek mintájára, közülük is a körösfőiek nyomán juharból készített sakkfigurákat (Benkő, 1983: 246.), a zsámbéki faragó pedig a juharon kívül főleg hársból, gyertyánból és gesztenyéből (Daniss, 1997). A faanyagok Zelnik József írásművészetében is komoly szerepet kaptak (1994: 144–148.).

Egy korábbi tanulmányomban (Kicsi, 1996, 2007: 63–72.) részletesen beszámoltam arról, hogy a magyar szabadművészi konyhán a nyárssal való sütésre több faanyagot is javallanak: egyesek a fűzet és akácot elvetik, mások éppen ezt a kettőt ajánlják, a kökényt és különösen aogyoróveszőt azonban általában becsülik, véletlenül sem tiltják. A fa-

féleséget specifikáló ajánlásnak és tiltásnak többféle oka van: alapvető egyáltalán a nyársnak való alkalmasság, kiegészítésképpen pedig fontos az is, hogy a faanyag milyen ízt ad a nyárson sült ételnek. Kácsor László a vízparti életet népszerűsítő művében a nyárs adta ízokról is megemlékezett: a tölgyvessző savanykásan keserű, a fűz savanyú, a kecskerágó húzósan savanyú. Mintha a rossz bort jellemezte volna, ezt a három faféleséget említette, s megjegyezte: „*de még sorolhatná a szerző*”. Kár, hogy nem tette. Nyársnak a mogyorót, az akácot és a hántott nyírfát ajánlotta (1978: 104.).

A fogyasztható termést is kínáló kökény és a mogyoró említésére két további adatot is érdemes idézni. A kárpátaljai Ráton a legjobb szalonnasütő nyársnak a kökényfa (*Prunus spinosa*, *kökényfa*) számított (Kótyuk, 1993: 80.). György László színművész bányász apjának nyárson sültreceptje mogyorófavesszőt írt elő (1981: 105.).

Görgey Gábor a szalonnasütésről írt esszéjében (1983: 300–303.) a nyárs anyagának másféle kritériumát helyezte előtérbe: „*a család feje nem potyadék gallyakból faragta, hanem zöldellésnek indult bokrokról vágta a nyársnak valót, mert az élő ág nehezebben gyullad*” (1983: 302.).

A *mogyoró* szót a *mony* 'tojás' szó kicsinyítőszó származékának szokás etimologizálni. E szó, pontosabban a 'mogyoró' jelentésű szavak a rokon nyelvekben (például finn *pähkinä* és megfelelői) fontos szerepet játszottak az úgynevezett életföldrajzi (biogeográfiai) módszert bemutató Moór Elemérnek az őshazát lokalizáló munkásságában (1963: 128–154.). A lomberdős vidékeken megtalálható mogyoró funkcionális megfelelője a tajgai cirbolyamag (cirbolyadió), s a mogyoróval némely rokon nép, például az udmurtok (vojákok) körében rivalizál is a cirbolyamag a rusztikus csemege címéért. Hasonlóképpen az őshazát (magyart, messzebről finnugort, még nagyobb történeti távlatlalt urálit) lokalizálni próbáló elméletekben később, a mogyorót felváltva a tajgai fenyőféleségek elnevezéseinek egyezései váltak kritériummá. Hajdú Péter már öt faféleség – négy tajgai fenyő, a luc (*Picea*), a cirbolyafenyő (*Pinus cembra* vagy inkább a szibériai fenyő, *Pinus sibirica*), a jegenyefenyő (*Abies*) és a vörösfenyő (*Larix*), továbbá a lombos fákat képviselő szil (*Ulmus*) – elnevezései alapján az uráli őshazát a szibériai tajgának a lombdőségeket érintező nyugati határára helyezte (Hajdú, 1976: 8–9.; Hajdú & Domokos, 1978: 45–60.; szigorúan őt követte, feladatát így felemás módon teljesítve, minden alternatíva mellőzésével Járainé, 1982: 167–189.). Akadt olyan elmélet is, amely az őshazát a mézelő méhek, a méznyersanyagot adó fák (az érdekes módon itt is szerephez jutó fenyők mellett hárs, nyír, nyár, fűz stb.) alapján próbálta lokalizálni (Veres, 1990, 1997). A vita egyelőre nyugvóponton van. Angela Marcantonio ugyanis nemcsak az uráli és finnugor nyelvcsalád létét veti el, az őshaza lokalizálását is okafogyottnak tekintve, hanem az életföldrajzi módszert is tarthatatlannak ítéli, az újabban széleskörűen elismert Hajdú elméletének azonban részletes cáfolatát adva (2002: 181–184., 2006: 268–272.).

A mogyoróvessző (vagy egyszerűen fadarab) jelentkezhethet egy Geoffrey Gruber amerikai nyelvész által felfedezett talány esetében is, amely összefügg a kvantorok hatókörével, a határozatlansággal és a mély esetekkel (EREDET és CÉL) is. A példamondatok közül a negyedik szokatlan:

Vili minden nyársat egy mogyoróvesszőből faragott ki.

Vili minden mogyoróvesszőből egy nyársat faragott ki.

Vili egy nyársat faragott ki minden mogyoróvesszőből.

*Vili egy mogyoróvesszőből faragott ki minden nyársat.

(Gruber, 1976: 191–193.; Jackendoff, 1983: 207.; Ter Meulen, 1997: 109.)

Nyelvészeti szempontból érdekesek még a nyárson sütés igéi. Ezek egyes nyelvekben az általános 'süt' jelentésű igék: angol *broil*, *grill*, spanyol *asar*, *tostar*. Más nyelvekben specifikáltak: kínai *hao* 'ropogósa süt (roston, nyárson, grillen)' (Nagy, 1986: 175.). Hasonló jelentésű a mandzsu *solo-* (*sholo-*) ige, amely a gazdag mandzsu ételkészítésben a *buju-* 'főz', *tasga-* 'süt', *caru-* 'zsírban süt' stb. igékkel állhat kontrasztban (Yamamoto, 1969: 16.). Papp Ferenc a magyar szalonnasütés leírására használható orosz igék közül három vetekvő jelöltet is felsorolt (1979: 104–105.).

Irodalom

- Bajza József: ELFELEDETT ÍRÁSAI. Szerk. Fenyő István. Magvető, 1984.
- Benkő Samu: BESZÉLGETÉS A SAKKFIGURÁIRÓL. = Kós Károly: „KÖBÖL, FÁBÓL, HÁZAT... IGEKBŐL VÁRAT”. Gondolat, 1983: 240–250.
- Daniş Győző: A ZSÁMBÉKI KIRÁLYCSINÁLÓ. *Népszabadság*, 1997. február 21. 8.
- Danojlić, Milovan: A KÉTELKEDÉS JOGA. Lírai ESSZÉK. Ford. Predrag Stepanović. Európa, 1979.
- Görgy Gábor: A FÉL KUTYA MÁSIK FELE. Szépirodalmi, 1983.
- Gruber, Jeffrey: LEXICAL STRUCTURES IN SYNTAX AND SEMANTICS. Amsterdam, etc.: North-Holland, 1976.
- György László: A „BÁBTANK” – LEMARADT. = MŰVÉSZEK FŐZŐKANÁLLAL. Összeáll. és szerk. a *Magyar Konyha* szerkesztősége. IPV, 1981: 104–105.
- Hajdú Péter: BEVEZETÉS AZ URÁLI NYELVTUDOMÁNYBA. Tankönyvkiadó, 1976³.
- Hajdú Péter & Domokos Péter: URÁLI NYELVROKONAINK. Tankönyvkiadó, 1978.
- Jackendoff, Ray: SEMANTICS AND COGNITION. Cambridge, Mass. & London: The MIT Press, 1983.
- Járainé Komlódi Magda: TÖRTÉNETI NÖVÉNYFOLDRAJZ. = Tardy János, szerk.: BEVEZETÉS A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET KUTATÁSÁNAK FORRÁSAIBA, IV. Tankönyvkiadó, 1982: 129–189.
- Kácsor László: VÍZPARTI TÁBOROZÁS. *Natura–MOHOSZ*, 1978.
- Kicsi Sándor András: MILYEN FÁBÓL KELL NYÁRSAT VÁGNI? *Holmi*, 8(1996)7: 1009–1013. Újra in: Kicsi Sándor András: KONYHA ÉS LÉLEK. *Orpheusz*, 2007: 63–72.
- Kótyuk István: NÉPI NÖVÉNYISMERET ÉS NÖVÉNYTANI SZÓKINC S RÁTON. = AZ UNGVÁRI HUNGAROLÓGIAI INTÉZET TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNYE. Ungvár & Bp.: Intermix Kiadó, 1993: 75–93.
- Marcantonio, Angela: THE URALIC LANGUAGE FAMILY. FACTS, MYTHS AND STATISTICS. Oxford & Boston: Blackwell, 2002. AZ URÁLI NYELVCSALÁD. TÉNYEK, MÍTOSZOK ÉS STATISZTIKA. Ford. Imre Kálmán. *Magyar Ház*, 2006.
- Moór Elemér: A NYELVTUDOMÁNY MINT AZ ŐS- ÉS NÉPTÖRTÉNET FORRÁSTUDOMÁNYA. Akadémiai, 1963.
- Nagy Bálint: KÍNAI TÁRSALGÁS. Tankönyvkiadó, 1986.
- Papp Ferenc: KÖNYV AZ OROSZ NYELVRŐL. Gondolat, 1979.
- Pócs Éva: NÉPHIT. = Dömötör Tekla, szerk.: MAGYAR NÉPRAJZ, IV. FOLKLÓR, 3. NÉPSZOKÁS – NÉPHIT – NÉPI VALLÁSOSÁG. Akadémiai, 1990: 527–692.
- ter Meulen, Alice G. B.: REPRESENTING TIME IN NATURAL LANGUAGE. Cambridge, Mass. & London: The MIT Press, 1997.
- Veres Péter: TANULMÁNYÚTON AZ ŐSHAZA NYOMÁBAN A SZOVJETUNIÓ FÖLDJÉN. = ETNOLÓGIAI TANULMÁNYOK BOGLÁR LAJOSNAK AJÁNLVÁ. MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 1990: 86–89.
- A FINNUGOR ŐSHAZA MEGHATÁROZÁSA. *História*, 19(1997)8: 13–15.
- Yamamoto Kengo: A CLASSIFIED DICTIONARY OF SPOKEN MANCHU. Tokyo: Gaikokugo Daigaku, 1969.
- Zelnic József: VISSZA AZ ÜNNEPHEZ. Pesti Szalon, 1994.

Billy Collins

A KÖLTÉSNET

Legyen ez annak a mezőnek a neve,
ahova a Bárkáról lefelejtett állatok
jáznak legelni az esti felhők alatt.

Vagy egy ciszterna, amelynek betonkarimáján
szivárog lefelé a történelem előtt hullott eső vize.

Akárhogy is nézed,
ez nem az a hely, ahol felállíthatod
a realizmus háromlábú festőállványát,

vagy megmászathatod az olvasóval
a szín szövevényes akadályait.

Hadd írja le kattogó írógépén
a méltóságteljes regényíró
a várost, ahol Francine született,

hogy Albert hogy olvasott újságot a vonaton,
hogy a függönyök hogy lobogtak a hálószobában.

Hagyd, hogy a drámaíró, szakadt kardigánjában,
a lába előtti pokrócon az összegömbölyödött kutyával
mozgassa a szereplőket

a takarásból a színpad felé,
hogy szembenézzenek a ház sokszemű sötéttségével.

A költészet nem az ilyesmi helye.
Nekünk elég,
ha a dohány árára panaszkodunk,

továbbadjuk a csöpögő merőkanalat,
és énekelünk egy kalitkába zárt madárnak.

Mi azzal foglalkozunk, hogy nem csinálunk semmit –
és ehhez semmi másra nincs szükségünk, csak egy délutánra,
és egy csónakra egy kék ég alatt.

És talán egy emberre, aki egy kőhídról horgászik,
de még jobb, ha nincs is senki azon a hídon.

Kőríz Imre fordítása

Kőrís Imre
KÖLTŐK

Botfülű zeneszerzők, kétbalkezes szobrászok,
lúdtalpas táncosok vagyunk,
buta filozófusok, lassú futók, gyenge súlyemelők.

A vésőnk zsebre vágható ceruzacsonk,
amit az egész család nekünk gyűjt,
a kövünk papírfecni, újságok margója,
mások könyveinek előzéke.

A zongoránk ebédlőasztal, húsvétról maradt tojásokkal,
egy gipszlenomatokkal és szappanfaragványokkal teli kosárral,
fánkyszerű kis műanyag tartójából kimeredő,
természetellenesen kék mágneses tollal.

A dallam, amit hallunk, a lejárt mosógép szignálja,
kikü-kikü-kikü,
bekapcsolt mikró:
gógi-gógi-gógi,
vagy a vaskancsó falán a teavíz hangja,
amely úgy ropog, mintha nem is forna, hanem sülné.

Amikor metrópótló buszra szállunk:
mintha ólomléggömbökkel zsonglőrködnénk.
Bemenni a szobába a kisollóért:
tájfutás.

Az ablakon a szűnyogháló készségesen
pixelekre bontja a látványt,
fekete-fehérré váltva
színek sincsenek, csak fényerősség,
ha pedig addig kísérletezem,
amíg az asztalra hajtva a fejem
(mintha a bal fülemmel az asztallapon hallgatóznék)
már csak a monokróm ég látszik az ablakban,
akkor jön az, hogy el kéne táncolni,
meg kéne mintázni,
vagy be kéne futni vele a célba,
ami helyett inkább fogom magam, és kitergegetek.

Karafiáth Orsolya

BESTIÁRIUM: EGYMÁS

Megettem egy hülyegyereket, hülye lettem.
Jó hülyének lenni? Jó bizony!
Hogy ugratott, hogy mart, folyton kikezdet.
Most bent van, végre én froclizhatom!

Beárulna? Kinek? A hangját elnyelem!
Megrúgna? Bolyhokba vagy vérbe botlik.
Haha! Hülyegyerek! Ezt jól bebuktad.
Mostantól én mondom meg, merre meddig.

Rosszal kezdtél, na, seggfej, erre lépj!
Mi van? Nem hallom. Ordíts hangosabban!
Mint egykor én, tudod. Az tetszett, mi?
Gyerünk, vakarcs! Nehogy hiába mondjam!

Érzem, ahogy szorong, hallom, ha sír.
Csuklunk, ajaj, vajon ki emleget kit?
Én ettelek meg, mondja, s elhiszem.
Aztán nevet. Röhögjük szét a semmit!

De jó nevetni! Élni, élni: jó!
De jók vagyunk! Két jóllakott kacag!
Megeszelek újra, kishülyém, kiált fel.
És végül még egyszer belém harap.

Gellén-Miklós Gábor

JÓ MULATSÁG, FÉRFI MUNKA

Szerelmedért
Lebontanám a garázst,
Egyedül, egy közepes méretű
Kalapáccsal, és a sített
Ölben hordanám el a szeméttelre
Szerelmedért.

Szerelmedért
Lennék favágó, beiratkoznék
Egy motorfűrész-kezelő tanfolyamra,
A Bakonyban nem maradna fa,
Élen járnék a tarvágásban
Szerelmedért.

Szerelmedért
Mindennap meginnék egy doboz
Langyos Kőbányai Világos sört,
Hogy keserű lelkemet a komló
Tovább keserítse
Szerelmedért.

Szerelmedért
Visszavásárolnám a sittet,
Hétvégenként építenék belőle garázst,
Düledezőt, életveszélyeset,
És abba örömet beköltöznék
Szerelmedért.

Kozma Tamás

VUE PROVENÇALE, LEVENDULÁVAL

Vincent, kedvesem, itt ül hát velem a domboldalban.
Kosarunkban kitart a bor meg a kecskesajt: lássa,
ragyogóbb a völgy, mint tegnap.

Vásznunkat több mint felerészben a maga szertelen
sárga tengere, a nap szilánkra zúzott tükre fedi le
(hogy ennek betege, ne tagadja),

de mit szól az alatt glédába (hadrendbe) állított
lila mezőhöz? Ugye nem azért települt délre,
hogy a természet ölen ily

sötétre pácolt képszegélyre leljen? Lehet, magának
mindegy már, hisz egy szökés innen csak a
menny, de engem valahogy sért

e provanszi paraszt eszéhez mért képtelen kontraszt.
Ugyan, igyon! Lassan letelik a nyár. Maradjunk
itt még néhány órát

a karos kosarával hajnaltól hajladozó mediterrán
lány párálló ingvállán. Ha nem, hát nem.
Valaha én is elleneztem,

hogy a levendulát (melynek illóolajával magát
királyné kenik, ha megéri) túl e mezőn, hűlt lepedőn,
rojtos párnacihán, mi több,

a csipkeszegésű szemfödőn hosszan szimatolják.
Legjobban magamon csodálkozom, hogy
éppen ezt teszem.

Arles, 2013. augusztus 30.

Szilasi László

A NYOLCADIK GYERMEK

A kisebbik öcsém 1971. december 27-én született. Az élet változékony volta miatt ő ma újra a szüleinkkel él. Részben ez az oka annak, hogy a családommal évek óta erre a napra időzítjük a karácsonyi látogatást: két legyet ütünk egy csapásra.

A fűtetlen, utcai szobában ülünk az anyámmal. Régen ez volt a szobám, pontosabban: a szobának ez az ablakok felőli harmada, szekrény, ágy, íróasztal volt az én helyem, de ennek lassan már az emlékét is elmossa az idő. Mi eljöttünk otthonról, a szüleink megöregedtek és elszegényedtek. Az évek alatt lassan hozzászórtam az új helyzetéhez, segítetek nekik, amiben tudok, de beláttam, hogy alapvetően nem tudok rajtuk segíteni. A kényszerűen hazatért öcsém a szomszéd szobában lakik. Amióta összeomlott a vidéki birodalma, néha munkanélküli, néha közmunkás, néha meg dolgozik néhány évet, hónapot. Alapvetően jól tartja magát, nekem biztosan nem menne ennyire, de az a mocsok, ami most nála fogad, megrendít. Kopott szivacsok a földön, szellőzetlen ágyneműk, értéktelen tárgyak, rendetlenség, piszok. Mintha mégiscsak elfogyott volna az önbecsülés.

Anyámmal a régi időkről beszélgetünk. Arról, hogyan viselkedtek a nagyszüleim, amikor tőlünk is elvitték a zsidókat. Nem beszéltek róla. Ritkán és nagyon keveset. Nem beszéltek.

De azért gondoltak néha rá, szerinted? – kérdezte az anyám.

Annyi mindenről hallgatnak az emberek – válaszoltam kitérőleg.

Azért feleltem kitérőleg, mert abban a pillanatban olyan nagyon azért én magam sem akartam újra felszaggatni a múltat. Előző este a keresztyám, ez a kemény, magát racionális lénynek gondoló, az érzelmeitől szinte teljesen elidegenedett, idős asszony azon sírt, arról panaszkodott, hogy őt bő hatvan évvel ezelőtt valójában egyáltalán nem szerették a szülei. A fiukat szerették. A fiát minden szülői szereteti. Ő azonban beragadt a nővére meg a húga közé, nem jutott neki semmi a szülői szeretetből. Amikor az apja az ötvenes évek elején végre hazajött a fogságból, csak az új gyereket, az ő kisöccsét becézte, akit nem is látott még, őt észre se vette.

Nem jó hallgatni. Előbb-utóbb felrobbansz tőle. A végére mégiscsak felrobbansz, és elrontod a visszafojthatatlan bajoddal mindenki karácsonyát. Nem akartam itt is ezt. De úgy gondoltam, hogy igen, néha azért gondoltak, igenis, gondoltak. Épp azért kellett olyan nagyon hallgatniuk. Próbálták agyonhallgatni. Nem tudták elfelejteni. A csendjük volt az emlékezésük.

Anyám azonban hamar szétverte ezt az elhallgatott, kompakt, szűk kis gondolatmenetet. Arról a késő tavaszi, kora nyári délutánról beszélt, amikor az ő leendő anyósa hallgatásán is megpattant a burok, amikor az ő eljegyzésük első heteibe bekéredzkedett erőszakosan az, amire akkor immár évtizedek óta próbált nem gondolni az ő jövőendő családja.

Mielőtt 1960 augusztusának végén összeházasodtak volna, apám és anyám évekig jártak együtt. Felnőttként a Darida-féle tánciskolában ismerkedtek meg, de emlékeztek egymásra a tanyáról, gyerekkorukból, a bombázások idejéből. Akkor már mindketten dolgoztak, lett pénz saját városi házra, nem volt kétséges a kimenetel. Apám anyja közvetlenül az eljegyzési ebéd után betegedett meg. Egyenesen anyám szüleinek Pozsonyi utcai házából vitték a kórházba. Az orvosok nem sok reményt fűztek a felépüléséhez.

A néni aligha éli túl, hogy a legkisebb fia is elmegy végül a városba, nagyon sajnálom, fiatalember – ezt mondták.

Én töpörödött kis nénikének ismertem a nagyanyámat. Mindig mosolygó, tevékeny öregasszony volt, az apám hazakényszerült bátyjával kint élt a régi tanyájukon, egész a rendszerváltásig. Soha nem emelte fel a hangját, de a hét felnőtt gyereke rezzenetlen, érzelmes tiszteletéből számomra is világos volt, hogy élete korábbi, lezárult, számomra ismeretlen korszakaiban nagy dolgokat vihetett végbe ez a kicsi, vidám asszony. Ülnek a szekéren a nagyapámmal, előttük két hatalmas nóniusz, a nagyanyám ölében a kisfiú az apám, mögöttük a legidősebb lány: a szülők egy jókora, középparaszti birtokot műveltek, megélték, gyarapodtak, megalapozottan és józanul tervezhették birtokuk és gyermekeik jövőjét.

Amikor az anyám 1958-ban megismerte őket, mindennek persze már régen vége volt. A nagyapám belebolondult abba, hogy a háború után három évvel újra elvitték a lovait, s hogy az udvarára úgy járnak ki és be ismeretlen emberek a hatalmas gépeikkel, mintha otthon volnának. Belépett a csoportba, mert nem akarta megveretni magát, a következő húsz évben pedig a kemencesutban várta pipázva a halált. A nagyanyám önbecsülése megmaradt. Csak akkor omlott össze, amikor a legkisebb fia távozásával végérvényesen értelmetlenné váltak a maradék birodalom összetartására irányuló magányos, megfeszített igyekezetei. Odaadta a pénzt a nászáéknak a fiatalok új házára, aztán azonnal bevonult a kórházba, hogy ne a férje pipafüstjében kelljen végleg elpusztulnia.

Anyám története ebbe a korszakba vezetett el, a kései virágkor kezdetéhez. Az apám anyja ugyanis, mindenki számára teljesen váratlanul, három hét alatt tünetmentesen

meggyógyult. Az orvosok nem tudták benn tartani a kórházban, nyolc ökörrrel sem lehetett volna, összesen annyit tudtak elérni nála, hogy az osztályról ne egyenesen a tanyára menjen, lábadozzon előtte legalább néhány hetet a nővére kertés, városi házában; ezt végül megígérte nekik. 1960 júniusának elején ott látogatta rendszeresen az anyám, mindennap, estefelé, amikor munka után hazafelé tartott a Mezőgéptől a Pozsonyi utcába, az első saját biciklijén.

A ház a város legelegánsabb részén, az Élővíz-csatornán túli, régi úri negyedben állt. A hatalmas telken, a sok zöld között szinte megbújt a hosszú, parasztpolgári épület, a régi gazdagság csendben és fortélyosan megőrzött maradéka. A nagyanyám azt csinálta, amit máskor szinte sohasem szokott: pihent. A nővéreék kivettek neki egy nyugágyat a kertbe, a diófa alá, onnan nézegette ezt az újszerű világot, ott telepedhetett mellé az anyám, egy nyikorgó, fonott, kerti székre.

Anyám szerint jövendő anyósa akkor már újra nagyon jól nézett ki. Meggyógyult, mostak, főztek rá, erőre kapott, szerették, volt végre ideje saját magára is, képes volt vele kezdeni valami értelmeset, és hát mindent összevetve alig múlt akkor hatvan, csak Békésben öregasszony. De az anyám szerint a nyugodt, mély derűje, az új, állandó mosolya mögött volt akkor a szemében, zöldesbarna szeme volt, mint vénségére az apámnak, volt abban a szemben egy mély, fekete fény, különös, sötét szalag, ami arról árulkodott, ő, mindennek ellenére, még most sem bizonyos benne teljesen, hogy nem fog meghalni. A jövőjére nézve most is világosak voltak a tervai. Ki fogja ápolni a férjét, el fogja kísérni a halálig, aztán minden erejével, nagymamaként segíti tovább a gyerekeit, jöhetnek hozzá a tanyára az unokák bármikor, nem lesz szüksége segítségre, nem okoz gondot, megél egyedül. A múltjában azonban van néhány dolog, amely még nyomasztja.

A nagyanyám okos asszony volt, tudta ezt magáról. És különös módon azt is tudta, hogy okosabb a lányainál, szembenézett ezzel a ténnyel. Így viszont tulajdonképpen nem volt kivel beszélgetnie. Az egyetlen barátnőjét, a zsidó szatócs feleségét elvitték 1944-ben, azóta csak a lányai maradtak neki a beszélgetéshez. Fel nőttek, elmentek, saját családjuk lett, egyébként sem várhatott tőlük sokat, nem lett volna haszna belőle, ha őszinte velük. A férfiakat meg sohasem terhelte effélékkel. Ott van nekik a munka. Elég az. Kapóra jött neki az anyám. Végül neki mondta el, milyen is volt az, amikor ő, kerek ötven évvel ezelőtt, tizenkét évesen, az anyja halála után, egyedül maradt az apjával meg a hat kisebb testvérével.

Apám anyjának az anyja a nyolcadik gyermek születésébe halt bele. Megszülte a gyereket, a nemére már senki sem emlékszik, és aztán csendben, ahogyan a legnagyobbik lánya szerint mindig is élt, vett az anya néhány mélyebb lélegzetet, és meghalt a néhány perces, öreg arcú kisbabája mellett. Kint élt a család a város határában, ott, bár később az akkori ifjú pár ugyanarra a helyre új épületet emelt magának, ahol a nagyanyám később az egész életét leélte. Tél volt, 1910-et írtak. Az anyák elvesztése majdnem olyan mindennapos volt arrafelé akkoriban, mint a csecsemőhalál. Helyt kellett állni a kialakult helyzetben, ennyi volt a feladat.

A gazdaság majdnem akkora volt, mint amekkorát a nagyanyám vitt később a férjével. Ötven hold, ameddig a szem ellátott, tulajdonként vagy bérletbe mind az övék volt, egészen a vasúti töltésig. Ekkora földterület már eltartotta a családot, de arra nem volt elég, hogy komolyabb gépesítést hajthassanak végre, vagy állandó béreseket fizessenek: a munkák java részét az özvegy férfi többnyire alkalmi napszámosok segítségével, de nemritkán egyedül végezte. Udvarlásra, ismerkedésre nem jutott ideje. Néhány

évvel később, a világháború közepén újra megházasodott, kedves, energikus, vidám asszony volt a mostoha, de egészen addig, apja esküvőjéig és saját eljegyzéséig a legidősebb lány vezette a tanyai háztartást.

Az iskola nem volt messze. Őt, talán hat kilométert ha kellett gyalogolniuk a dűlő-utakon, és a széles tornácon már várta is őket cigarettázva a tanár úr. Nagyanyámnak azonban ekkor végleg abba kellett hagynia a tanulást. Elfogadta az otthoni feladatokat panasz vagy kérdés nélkül, és immár önállóan hajtotta végre mindazt, amit az anyja mellett addig megtanult. Anyám emlékei szerint a nagyanyám hetente négy kenyeret süített akkoriban a kemencében a családjának. Főzött, mosott, takarított, rendben tartotta a gyermekek ruházatát, és hozzáadta a családi gépezethez azt a nélkülözhetetlen varázslatot, ami elengedhetetlen az örömnappokhoz. Amikor eljöttek a jeles dátumok, és ők fölkerelkedtek az apjukkal, hogy a Nagytemplomban együtt ünnepelhessenek az övéikkel, a városba vezető hosszú úton néha, ő legalábbis így érezte, próbálta úgy látni, majdnem olyan volt a testvérei hangulata, mint amikor még élt az anyjuk.

Női kiségitő személyzetre a pontosan kiszámított pénzükből végképp nem tellett volna. Az apja egyke volt, végeredményben ennek a ténynek köszönhetően viszonylagos jómódjukat, bár az ő családjának két kisiút, az ő bátyjait is el kellett veszítenie, és már nem is igazán fiatal korukban, ahhoz, hogy ne morzsálódjon szét a generációk által összegyűjtött vagyon. Az elhalt asszonynak pedig voltak ugyan testvérei, de azok messzire házasodtak, a megye különböző, távoli sarkaiba, volt saját családjuk és velük gondjuk elég. Nem akadtak tehát segítőkészes rokon asszonyok ezen az ágon sem. És akkor éppen a szomszédságban sem akadt gyermekágyas asszony, aki a tejével táplálhatta volna a kisdedet. Legalább egy szoptatós dajkát meg kellett volna tehát fizetniük ahhoz, hogy a frissen született kisgyermek életben maradjon. Nem telt arra sem.

Nem, fiam, erre nekünk nem telik – az apja az első pillanatban világosan megmondta.

Kiemelték a gyermeket az anyja mellől, elhelyezték gondosan a bölcsőben, betakarították. Aztán kihívták az orvost. A doktor úr régi ismerőse volt a családnak, bár a gyermekek születését a sima arcú jaminai bábaasszony vezette le, a betegségekkel mindig hozzá fordult a család. Megállapította a halál bekövetkeztét, kiállította a szükséges hivatalos okmányokat, megbeszélte a részleteket az özvegyen maradt férjjel. Aztán a gazda távozott a szobából. Beküldte a legnagyobbik lányt.

A doktor leültette nagyanyámat a hencserre. Elmagyarázta a helyzetet a copfos gyereklánynak. Egyszerű szavaival, ésszerű gondolatmenetével teljesen világossá tette számára, hogy ő ezt a feladatot minden jó szándéka ellenére sem fogja tudni megoldani. Nem tud neki segíteni. Ez nem lehetséges. A háztartást elviheti a hátán, az is a dolga, most, hogy az édesanyjuk meghalt, de ezt a gyermeket nem fogja tudni életben tartani. A nagyanyám tejből áztatott kenyérbeleket emlegetett, puha túllt, amibe az ázott falatot belecsavarják, cucli, majd ő mindennap megcsócsálja neki, de aztán az orvos masszív hallgatására lassan ő is elhallgatott. Hallgatták csendben a gyermek sírását meg a falióra ketyegését. Nem érzeltek, nem voltak az a fajta, de az orvos a megbeszélés alatt mindvégig simogatta nagyanyám gömbölyű kis fejét.

Nagyon meleg van itt nálatok, lányom. Takarjad ki azt a szegény gyermeket, még a végén kiizzad, meghűl. És ne tegyetek többet a tűzre, reggelig éppen elég lesz – ennyit mondott neki búcsúzóul az orvos.

Megkapta a pénzét, tisztelettel kikísérték, kézfogással és részvétnyilvánítással búcsúzott a gazdától. Visszaszállt a szánra, betelepedett a melegített téglái meg a pokrócai

közé, vakkantott valamit a kocsisnak, indultak. Kikanyarodtak a szilvafák közül. A doktor úr cigarettájának picinyke, vörös parazsa egészen a szomszéd tanyáig világított az éjszakában. Ott aztán kihunyt. Ők visszamentek a tanyába, az apa elment aludni az istállóba, ahogy szokott, a lánya pedig végrehajtotta az orvos utasításait.

Másnap reggel a kihűlt szobában újra becsavarta a kis testet a pólyába, és visszafektette az anyja mellé az ágyba. Együtt ravatalozták fel, közösen siratták meg, ugyanabba a koporsóba fektették őket. Nem maradt életben, az orvos egy kicsit rásegített. Amikor beszámolója végére ért, zárásul így fogalmazott. A nagyanyám azt kérte az anyámtól, menjen el a temetőbe, ő nem látogatja a sírt, vigyen ki helyette két csokor virágot. Anyám eleget tett leendő anyósa kérésének. Azt mondta, az anya nevét és az évszámokat megtalálta a kövön, de a gyermekekre semmi sem utalt. Nem jutott idő a keresztelőre, neki nem volt neve.

A nagyanyám megélte a rendszerváltást. Felfogta, mi történik, értette, hogy újra visszatérnek a földek, nem is alacsony aranykorona-értéken, de az ő élete akkorra végleg véget ért. Volt még néhány jó éve a városban, a gyermekei tényleg nagyon szerették. Amikor meghalt, nem vettek neki új sírhelyet, megváltották számára, maguknak újabb huszonöt évre a régít. Szép gondolatnak tartották, hogy a gyermek, ahogyan egyszer majd ők is, az édesanyjával nyugodjon. A régi földeket az unokatestvéreim művelik.

Potozky László

TIGRISCSÍKOK

Regényrészlet

Huszonkettedik születésnapomra úgy döntöttem, meglepem magam egy prostituálttal. Nem mintha rászorultam volna, hogy fizessek a szexért, másodéves voltam a pszichológián, több mint hetvenfős évfolyamomon csak négy fiú volt rajtam kívül, és egyikük sem jelentett különösebb konkurenciát számomra. De hiába válogathattam szinte kényemre-kedvemre könnyűvérűbb évfolyamtársnőim között, jó ideje hiányoltam azt a mocskosságot, amit egy hagyományos kufirc, lehetett bármilyen futó és állatias, képtelen volt megadni nekem. Habár az anyáméktól kapott havi apanázsoktól nem repedt szét a bukszám, nem kellett az olcsó, aluljáróbéli lotyókkal beérnem, a lakbéren és a rezsín kívül alig költöttem valamire, általában szárazat ettem és keveset, kocsmázni ritkán jártam, barátaim nem nagyon voltak, egyedül a lakótársaimmal, Mézgéval meg Basszerrel ápoltam haverinek nevezhető viszonyt, de legtöbbször őket is eléggé nehezen viseltem el.

Így hát egyedül töltöttem a születésnapomat. Reggel a kelleténél fél órával hamarább ébredtem, anyám csörgetett, hogy felköszöntsön, és ezredszerre is elmesélje harminchat órás vajúdása történetét. Tompa voltam és morcos a kialvatlanságtól, ez kivételesen jól jött, amikor később, kétszer kétórányi fejlődéslelektan és pszichodiagnosztika után még a csoporttársnőim győzködésrohamát is vissza kellett vernem: arra akartak ráven-

ni, este menjek velük egy belvárosi klubba silent partyzni, mert buli nélkül nem buli a szülinap, ahhoz túl fiatal vagyok, hogy ne legyen kedvem ünnepelni, én meg egyre idegesebben ismételtém el, inkább megspórolnám ezt a hepajt a májammak, mostanában úgyis strapáltam eleget, és komolyan félek, hogy az a szúrás a lengőbordáim alatt nem az eltévedt gázok miatt jelentkezik napi rendszerességgel. Kicsit sajnáltam, amiért ezzel az ócska maszlaggal ráztam le őket, de tudtam, ha hagyom magam meggyőzni, és fejhallgatóval a füleimen hülyülni kezdek azon a süket bulin, két-három környi tequila után könnyen megtörténhet, hogy egy óvatlan pillanatban beráncigálom valamelyiküket a vécére, és akkor lőttek az ajándékomnak.

Már alkonyat előtt eljöttem otthonról, nem bírtam tovább a számítógép előtt ülni. Jobb híján a Facebookon töltöttem a délutánt, le-fel görgettem az üzenőfalam, s amint megjelentek, azonnal beléjkoltam az évek óta nem látott ismerősök meg vadidegenek jókívánságait. Aztán pornóoldalakat nézegettem, tétlenül bámultam a hálóharisnyába csomagolt combokat, a lufivá pumpált melleket, hallgattam a hangos, erőltetett nyögdecselést, és arra gondoltam, velem is történhetne végre valami ilyesmi.

Villamossal mentem be a központba, pedig tudtam, jó pár órát kell várnom még, amíg feltűnnek. A várfal maradványa mellett, a sarkon volt az a park, ahol péntek és szombat esténként látni lehetett őket, ilyenkor nagy volt a zsongás a környékbeli klubok körül, zavartalanul járkálhattak a sétányokon, az érdeklődőkön kívül senki sem törődött velük. Ruházatukkal nem rítottak ki, jóval diszkrétebben öltöztek, mint a flitteres miniszoknyában és platformcipőben tipegő diszkókirálynők, akikkel délután még, könnyen lehet, ugyanazon a kurzuson unatkoztak együtt, annyi különbséggel, hogy ők talán kevésbé várták az estét. Mert hiába voltak egyetemisták, a hétfégi éjszakákon, míg mások zsinórban gurították le a shotokat, és megszállottan vonaglottak a dubstepre, ők a fák árnyékában várakoztak, és férfiakat szólítottak le. Csak annyiban különböztek a hivatásosoktól, hogy szigorúan fenntartották maguknak a választás jogát, nem vihettek haza őket minden jöttment, idősebb fazonok például szóba sem jöhettek, egyetemista fiúk annál inkább, különösen a szimpatikusabbja, igyekeztem én is a lehető legjobban kicsípni magam, nem volt kedvem az egész éjszakát a szabad ég alatt tölteni.

Mégis, először úgy tűnt, nem lesz szerencsém. Jóval sötétedés előtt a legforgalmasabb helyen, a park bejáratánál ültem le egy padra, több lány is elsétált előttem, néhánynak sikerült elkapnom a pillantását, de egyikük sem szólított le. Hogy véletlenül járnak arra, vagy egyszerűen nem tetszem nekik, nem tudtam eldönteni, abban viszont biztos voltam, bármelyiküket szívesen hazavinném – nem a szépséget kerestem én aznap este. Időközben teljesen elfeketedett az ég, a közlekedési lámpák kásásan hunyorogtak a ködben, hosszú kocsisor araszolt az úton, benzinszag volt és januárhoz képest enyhe idő. Már a sétányok mentén is foglaltak voltak a padok, elmosódott alakok ültek mindeniken, gallérba sülyesztett arcuk nem látszott, csak az, ahogy durcásan összehúzzák magukon a dzsekit, amint megéreztek, hogy nézem őket.

Szemben velem, az út túloldalán, egy régi bérpalota alagsorából fény, basszuslöketés és gőz szivárgott ki. A bepárasodott, járdára néző ablakokban olykor felbukkant egy-egy fej, verejtékben fürödtek az arcok, a stroboszkóp villogása pedig még undorítóbbá tette őket. Aztán nyílt az ajtó, a zene recsegve zúdult az utcára, semmiképp sem silent party volt odalent, ezért is lepődtem meg, amikor a lépcsősor tetején a csoporttársnőim jelentek meg. Hajukat lelapította az izzadság, ruhájuk csatakosan tapadt a bőrükhöz, biztosan levegőzni jöttek fel; hangosan viháncoltak-tántorogtak, rendesen

be voltak állva, fogalmam sincs, hogyan vehettek észre az út túloldalán. Először izgatottan kapkodták a fejüket, és mutogattak felém, majd ahogy meggyőződtek, tényleg én vagyok az, integetni kezdtek, de én úgy tettem, mintha nem venném észre őket, hosszan elbámultam balra, hirtelen nagyon érdekelni kezdett az utca végén évek óta befejezetlenül álló építkezés. Ekkorra már a nevemet kiabálták, meg hogy mire várok, menjek át hozzájuk, ne tegyem a hülyét, mígnem egyikük, anélkül, hogy szétnézett volna, lelépett a járdáról, és felém indult.

Majd azt mondom nekik hétfőn, hogy összetévesztettek valakivel, gondoltam, és felugrottam a padról. A park belseje felé menekültem, ellenséges férfitekintetek akaszkodtak belém minden irányból, a csoporttársnőmnek bezzeg sokkal barátságosabbak jutottak, amint elhaladt a padok előtt, és utánam sietett. Szerencsére vastag volt a köd, sikerült azelőtt leráznom, hogy kértem volna a parkból, cipője kopogásából hallatszott, megtorpan, bizonytalanul toporog egy ideig, hamarosan pedig visszaindul az utca felé, de én a biztonság kedvéért még mentem előre pár tíz métert, és befordultam a sarkon.

A tömbhátsor mögött nem égtek az utcalámpák, egyedül a járda mentén parkoló autók számtáblája derengett a félhomályban. Egy alacsony fémkerítésre ültem, a közelben transzformátorház zúgott csöndesen, elhatároztam, várok öt percet, hátha addig felszívódnak az ünneprontók, de aztán rájöttem, fölösleges visszamennem, valószínűleg már abban a pillanatban elfoglalta valaki a helyem, hogy felálltam. Sem körömolló, sem egyéb vágóeszköz nem volt nálam, a telefonomat vettem elő, és mérgemben pasziánszozni kezdtem. Az első körben a helyére került a kártyák harmada, egész jól álltam, az ászaim is megvoltak mind, nem hallottam közeledni, csak arra kaptam fel a fejem, hogy megszólít, engem vársz?

Először nem a szemébe néztem: túl vastag volt az ajkához a patkó alakú, végein gömbökkel díszített, fényes piercing. A nyelvét kidugva játszadozott vele, hallatszott, ahogy a fém odakoccan a fogához, ezen kívül semmi kurvás nem volt benne, tarka poncsójával, horgolt tarisznyájával olyan volt, akár egy lelkiismeretes gyogyepedagógus. Hangja rekedtes volt az izgalomtól, hiába próbált kacér lenni, a megszólítás inkább félősnak jött ki, látszott rajta, nincs túl sok gyakorlata, vagy egyszerűen képtelen hozzászokni a leszólítgatáshoz. Ettől kicsit elbizonytalanodtam, jobban örültem volna egy tisztességgel bejártott szukának, mint egy ilyen hamupipókének, de azért feleltem neki, nem tudom, mondtam (mármint hogy öt várom-e vagy sem), és felálltam a kerítésről.

Szóltanul jöttünk ki a tömbházak mögül, a telefonomat nyomkodtam, zavart a szorongása. Elhaladtunk a park mellett, a sövény takarásából szűkszavú, feszélyezett beszélgetés foszlányai szűrődtek ki. Mintha a sunyi neszeket akarná túlkiabálni, váratlanul szólalt meg és hangosan, hová megyünk? Gyalogolhatunk is, az nincs messze, ajánlotta most már csöndesebben, miután elmagyaráztam neki, merre lakom, de én az első taxit leintettem, túlságosan romantikus lett volna a séta a téli éjszakában.

Mézga meg Basszer hazautaztak a hétvégére, az enyém volt az egész lakás. Jóformám be sem csuktam az ajtót, máris szólt, ne zárjam be; sem a poncsóját, sem a tarisznyát nem akasztotta fel a fogásra, csizmásan ment be a szobába, látszott rajta, fél. De amint beléptem utána, teljesen megváltozott, a villanyt sem kapcsolta le, vetközni kezdett, hagyd csak, mondtam, és azt sem engedtem, hogy térdig érő bőrcsizmáját lehúzza. Ekkor leült az ágyra, értetlenkedve nézett rám, jobb nem jutott eszembe, amivel oldhatnám a feszültséget, születésnapom van, mondtam.

Sokszor hallottam ezt, húzta el a száját.

De nekem tényleg, vettem elő a személyimet a pénztárcámból, látod?

Szép neved van, mondta, olyan lengyeles, nem? Majd elnevette magát, biztos, hogy te vagy ez a fényképen?

Ja, a gimiben még metálos voltam.

Csak voltál?

Aha.

Pedig jól áll neked a hosszú haj, kár érte.

Visszaadta a személyit, de én rögtön félredobtam, és közelebb léptem hozzá. Kigomboltam a nadrágom, az árnyékom teljesen elborította, kicsi lett tőle és még gyámoltalanabb. Lehet így?, kérdeztem. Végül is szülinapod van, nyúlt be a bokszerembe, de én megállítottam a kezét, és a piercingjére mutattam. Azzal nem lesz baj?, kérdeztem, mire ő elmosolyodott, és félrehajtotta alsó ajkán a kis ezüstpatkót.

Alig kezdte el, toltam is félre a fejét, féltem, túl hamar el fogok menni. Felrántottam az ágyról, az asztal felé taszítottam, jó lett volna, ha egy kicsit ellenkezik, de szégyelltem megkérni rá. A nyakam köré kulcsolta a karját, hagyta, hogy alányúljak és felültessem az asztalra, a számítógép billentyűzete megreccsent a fenekem alatt. Térdfig letoltam a nadrágját, félrehúztam a bugyiját, lábát a vállamra emeltem. Vaskos bőrszaga volt a csizmának, a sarok nyomta a vállam, sűrű, hullámos haja szétomlott az asztalon, eltakarta az arcát – csak a teste volt ott.

De hiába örültem, nem tartott sokáig. Túlságosan könnyen hatoltam belé, és alig mozdultam párat, máris meglágyultam a csalódottságtól, nedves volt és puha, nem bírtam elviselni, hogy kívánja. Dühömben egyik pillanatról a másikra begyorsultam, nem érdekelt, milyen mélyre mennek egyre durvább lökéseim, akartam, hogy rossz legyen, akartam, hogy fájjon neki, de ő ahelyett, hogy felszisszenne vagy legalább a fájdalom legkisebb jelét mutatná, az asztal szélébe kapaszkodott, és nyögdcélni kezdett, sőt, a csípőjét is felemelte, hogy jobban hozzáférjek, mert meg sem próbálta betölteni a szerepét, nyíltan lesajnálta, hogy születésnapom van, zihálása egyre erősödött, nem sok volt hátra neki, talán pár lökés csupán, amikor hirtelen kicsusszantam belőle, és ugyanazzal a lendülettel vissza, ezúttal viszont a fenekébe.

Megfékezhettem volna a mozdulatot, de nem tudtam abbahagyni. Először úgy tett, mintha nem fájna neki, összeszorította a száját, talán valaki másra gondolt, tűrte, aztán nyöszörögni kezdett, álljunk le, mondta, de én csináltam tovább vadul, mintha verekednék, csak így tudtam olyanná tenni a születésnapomat, amilyennek eredetileg elképzeltem. Fáj, mondta, elég, én meg minden erőmmel azon voltam, hogy leszorítsam a csípőjét, muszáj volt benne maradnom még egy lökésnyit, még egyet, még egy utolsót, engedd, kérlek, könyörögtem, csak még egy kicsit, még egy kicsit, ez az. Egészen közel kerültem a végéhez, remegett a térdem, és a karom is elgyengült, ezt használta ki, valahogy sikerült lerántania vállamról a lábát, és a mellkasomnak támasztania a csizmája talpát, majd egy erőteljes rúgás, és kizasított magából. Hátratántorodtam, nekizuhantam a szekrénynek, a padlóra csúsztam, és onnan néztem, ahogy letolt nadrággal és elnyúlt bugyival rohan kifelé a szobából. Kis híján elesett, a küszöbben is megbotlott. Nadrágszűj csatjának zörgése hallatszott be az előszobából, végül ajtócsapódás, utoljára a fenekét láttam, a farpofái közti résből halványbarna, nyákos anyag kenődött szét.

Végignéztam magamon, és észrevettem, rajtam még több van belőle. Olyan volt, mintha az enyém lenne, olyan volt, mintha én lennék az. Feltápáskodtam, kimentem

a konyhába, az ablakból láttam, amint végigsiet az utcán. Nehezen járt, mintha sírt is volna, a neonlámpák több oldalról terítették rá a fényt, árnyéka nem volt. Utána akartam kiáltani, hogy legalább a pénzért jöjjön vissza, de a galuska már ott szorított a torkomban.

A végén bőgtem el magam. A fejemet és a csempézett falat öklöztem, majd jó mélyen belekarcoltam körömollóval a combomba, egy újabb párhuzamost a többi mellé, ettől egy kicsit lenyugodtam. Miután vécepapírral felitattam a vért, visszasántikáltam a szobába, beütöttem egy pornóoldal címét a Mozillába, és találomra rákattintottam az egyik jelenetre. A billentyűzeten ott volt a feneké nyoma, néztem egy darabig a képernyőt, de nem tudott érdekelni. Aztán beleszagoltam a tenyerembe, még mindig ott volt a szaga. Mélyet szippantottam belőle, kikapcsoltam a számítógépet, és egyedül fejeztem be azt, amit eredetileg ketten kezdtünk el.

Aztán ismét jött a bőgés és a körömolló.

Gergely Borbála

ISMERETLEN VIHAR

Vizes lepedőket csapkod testünkhöz a szél,
mintha negatívot venne rólunk.
De benned villámlik, és félek, hogy még így is lángra kapnak.
Nem akarom hallani, amit a vihartól megvadult lovak nyerítése elnyom.
Tátogsz – a kerti tó alján meghúzódo díszhalak.

Tudom, ide csak a dátumok szerencsétlen alakulása miatt
költöztünk együtt, a futár nem a nevet és a hászámot,
hanem a napot rontotta el, és egy héttel előbb hozta a 17 rózsatövet, másnak.
Ezért nem jött el anyám segíteni, ezért vágattad el talaj felett az ecetfákat,
ezért nem foglaltál szállást a szokásos évi síeléshez.
Nem akarom, hogy kimondd, a vetélés miatt vártál ez ideig,
így is átította, feszíti, húzza bőrömet a száralmad.
Szeretnék bejutni a házba, egy kivilágítatlan udvar
ismeretlen járdakövein.

Az istállók elcsendesedtek,
a liget csonkolt fatörzsei közé feszített függőágyból még csöpög a víz,
szokatlan madárhangok – később félalomban töltött perceim aláfestő zenéje.
Kézfejem fodrozódik a bőre alatt megfeszülő inak mozgásától,
akár a szomorúfűz alatt összegyűlt víz felszíne, ahogy sietve gépelek.

A taxi ablakából, a lépcsőház üvegtégláin át még látom, hogy felkeltél.

IDEGEN ÉGÖV

Karácsonyi égősorokkal álmodik.
Meleggel – homlokába váj, ahogy átér a bejárati ajtón.
Macskaeledel konzervdobozairól,
fazekak ócska virágmintáiról, a zománctestékbe égett ízokról.
A törődés megrepedezett emlékeibe vajatok nyílnak,
akár legöregebb macskánk csomósodó bundája,
kettéválnak – együtt ültetett fánk túlevelei.

Itt papagájok párbeszédét kaktuszok szabdalják monotonná,
az avart keresi, de gyümölcsök héjába bújít ízeltlábúakon tapos.

Nagyon messze elfutott.
Ismeretlen égöv vad kellékeivel töltötte meg szobáját,
levegőért kapkod, de hiába emeli oldalra kezét,
nyakától a legtávolabb,
magas a páratartalom, és nem emlékszik az idevezető útra.

A kezére tapadt tészta.
Anyag hiányzik. Valami ismerős bőr szaga,
az eddig megvetett föld – egyszer érezte nyelvén,
általános iskolában, mikor mégis erősebbek voltak nála a többiek.

SAMUEL BECKETT TÍZ LEVELE

Válogatta és fordította Cseke Ákos

Levelei kiadására Samuel Beckett maga adott engedélyt 1985 februárjában, azzal a megkötéssel, hogy kizárólag azok a levelek jelenhetnek meg, amelyek valamilyen tekintetben – ami persze sokféleképpen értelmezhető – fontosak lehetnek művei megértéséhez. Az író még életében gondoskodott tehát arról, hogy a széles olvasóközönség bepillantást nyerhessen a leveleibe, de közben arra is figyelt, hogy ugyanez az olvasóközönség még halála után se

ismerhesse meg túlságosan személyesnek ítélt gondolatait és írásait. Leveleinek négy kötetre tervezett kiadásából eddig az első két kötet jelent meg (THE LETTERS OF SAMUEL BECKETT, I–II. Szerk. G. Craig et al. Cambridge University Press, 2009 [Volume I: 1929–1940] és 2011 [Volume II: 1941–1956]), az itt szereplő tíz levél magyar fordítása az ebben a két kötetben található szövegek alapján készült, ahogy a magyarázó jegyzetek is jórészt e kiadás jegyzete-

it követik. A szerkesztők tájékoztatása szerint kb. tizenötezerre tehető a fellelhető Beckett-levelek száma, ebből a négy kötetben összesen kb. kétezer-ötszázat fognak közölni egészében, ötezret pedig a jegyzetekben idéznek. A levelek hatvanöt szá-

zaléka angol, harminc százaléka francia, öt százaléka pedig német nyelvű. Jelen esetben a Thomas MacGreevynek, George Reavey-nek, Cyril Lucasnak és Desmond Smithnek írt levél angol, a többi pedig francia nyelvű. (Cs. Á.)

Thomas MacGreevynek

1933. 07. 02., Cooldrinagh

Drága Tom!

Apa múlt hétfő délután alig egy hétig tartó betegség után meghalt.¹ A temetés a rá következő hét szerda reggelén volt Bray Head Greystones felé eső, a hegyek és a tenger között fekvő kis temetőjében. Anyával ketten ápoltuk a betegsége alatt. Aznap reggel, amikor meghalt, itt volt az orvos, és azt mondta, most már sokkal jobban van. Ennek úgy megörültem, hogy a legszebb ruhámat öltöttem magamra. Alig tette ki a lábát a házból az orvos, amikor az állapota hirtelen rosszabbra fordult. Azt hiszem, nagyon sokat szenvedett, mielőtt délután négy óra körül meghalt. Mindnyájan vele voltunk. Nagyon szép volt az arca, amikor minden véget ért. Azt vártam, hogy Anya teljesen össze fog omlani, de csodálatosan viselkedett és viselkedik. A ház most nagyon üres és csendes.

Még nem tudom, hogy fognak alakulni a dolgok. Mindannyian szeretnénk itt maradni, de ez nem biztos, hogy lehetséges. Frank viszi tovább az üzletet.² Az én helyzetem persze sokkal bizonytalanabb, mint eddig valaha. Most azzal foglalkozom, hogy Anya nevében megválaszolom a végeérhetetlen leveleket, és vigyázok Anyára. Frank jól elboldogul az üzlettel és az ingatlannal kapcsolatos ügyekkel, ebben, úgy tűnik, nem szorul a segítségemre. Anya egyik Angliában élő testvére, akit Anya nagyon szeret, eljött a temetésre, és jövő keddig itt is marad velünk.

A hatvanegyedik évében járt, de mennyivel fiatalabbnak tűnt, és mennyivel fiatalabb is volt! Amíg élt, csak ugratta és káromolta az orvosokat. Csendes nyugalom áradt belőle, ahogy feküdt az ágyban, és váltig esküdözött, hogy ha jobban lesz, akkor többé eszébe sem jut majd dolgozni. Autóba ül, felmegy a Howth tetejére, fekszik a saspáfrányok között, és csak úgy elvan. Az utolsó szavai ezek voltak: „Harc, harc, harc” és „Micsoda reggel”. Minden vele kapcsolatos régi kis dolog visszajön – *mémoire de l'escalier*.³

Nem vagyok képes írni róla, csak arra vagyok képes, hogy sétáljak a földeken és bemásszak utána a vizesárokba.

Isten veled,
Sam

¹ William Beckett 1933. június 26-án halt meg.

² Frank Beckett: Samuel Beckett bátyja.

³ Beckett az „esprit de l'escalier” francia kifejezést úgy írja át angol nyelvű levelében, hogy a szellemet kifejező „esprit” szót az emlékezetet jelentő „mémoire” szóval helyettesíti. Az „esprit de l'escalier” jelentése: olyan gondolat, amely csak utólag jut eszünkbe, azután, hogy már eltávoztunk, vagyis már a lépcső tetején állunk (a francia „escalier” azt jelenti: lépcső, lépcsőház).

George Reavey-nek¹

1936. 11. 13., Hamburg

Kedves George!

Köszönöm a leveledet, és köszönöm, hogy elküldted Greenslet levelét is.²

Hadd kezdjem azzal: fogalmam sincs, *miként* lehetne rövidíteni a szöveget anélkül, hogy ez ne menjen a regény belső rendjének rovására. Főleg, ha arról van szó, hogy az elejét vágjuk meg (Isten tudja, de nekem úgy tűnik, hogy a könyv első fele elég egyenletesen halad előre), mert azt a későbbi részekkel való összhang is megsínyli. Nem tudom elképzelni, mit akarhatnak kivenni belőle. Az „Amor intellectualis quo M. se ipsum amat” című fejezethez biztosan nem nyúlok hozzá, és a sakkjátszmát leíró részből sem engedek. A horoszkópos fejezet is lényeges. Mivel azonban örülnék, ha megjelenne ez a könyv, nem engedhetem meg magamnak, hogy egyszerűen visszautasítsam azt, hogy bármit is kihúzzak a szövegből. Kérlek, írd meg tehát Mr. Greensletnek, hogy nagyon irtóznék attól, ha a szöveg egyharmadát ki kellene húznom, mégpedig azért, mert nagyon nem vagyok képes megérteni, hogy miként volna ez lehetséges, és hogy mit lehetne kezdeni a maradékkal. De azt is tedd hozzá: ha megmondják, hogy szerintük pontosan melyik részekről kellene megválnom, vagyis hogy melyek azok a szövegek, amelyek fejfájást okoznak nekik, akkor kész lennék arra, hogy kivegyem ezeket a részeket, ha nem a könyv lényegi elemeiről van szó, ahogy kész lennék arra is, hogy kijavítsam azokat a részeket, amelyek véleményük szerint nem illenek a többihez. Ha lehet, légy meglepett, határozott, ugyanakkor egy bizonyos pontig mutass hajlandóságot a változtatásra is. Hát nem értik meg, hogy ha ez a könyv kissé homályos, az éppen azért van, mert már így is sűrítés eredménye, és ha további részeket is elveszünk belőle, akkor az csak oda vezethet, hogy még homályosabbá válik? Ezeket a vad és irreális dialógusokat, nekem legalábbis úgy tűnik, nem lehet anélkül kivenni, hogy az egész értelmetlenné és unalmassá ne váljon: ezek a párbeszédnek annak a komikus kifejezései, ami máshol az elégia révén kerül kifejezésre, vagyis, ha úgy tetszik, a szellem hermetizmusának. Ebben látnak ők „tűzijátékot”? Egy ilyen könyvben nincs idő és nincs tér arra, hogy *pusztán* megkönnyebbülést hozzon. A megkönnyebbülés munkával jár, meg kell erősíteni azt, amitől megkönnyebbülést hoz. És az elbeszélést persze nehéz követni, és ez persze tudatosan van így. Ki vagyok én, talán Bergyajev,³ hogy történeti amionokkal és méhlepényekkel díszítsem a nem történeti uterust? Talán csipeszekkel kellene nyúlkálnom egy szüntelenül megtermékenyített és soha meg nem szabadított méhbe? Talán osztrigacsókkal és Murillo kölykeivel kellene benépesítenem az utolsó fejezetet? Persze ez az egész az én részemről üres szócséplés csupán, és annak is kell maradnia, amíg nem tudom, hogy pontosan mi az, ami nem tetszik nekik.

Talán meg lehetne fékezni ezt a Zerstörungswutot,⁴ ha Nott világossá tenné, hogy mint amerikai kiadó kész beszállni a könyv kiadásába a kézirat jelen állása vagy inkább tántorgása szerint, és ha ennek kapcsán kifejezetten Nott véleményeként jelenne meg, hogy nem szükséges lerövidíteni a szöveget.⁵

Az is nagyon idegesít, hogy nem tudom, sikerül-e engedélyt szerezni arra, hogy a levelemben küldött képet felhasználhassam a könyv borítóján. Először néhány hónapja láttam a Daily Sketchben, aztán itt is megtaláltam egy Illustriertében. Valahova felírtam, hogy a Daily Sketch melyik számáról van szó. Nem hiszem, hogy engedély nélkül felhasználhatnám, de fogalmam sincs, hogyan fogjak neki az engedély megszerzésének. Mindenesetre kérlek, vigyázz a képre.

Még egy kis ideig itt leszek, úgyhogy erre a címre írj, amíg nem tudatom veled az új címemet.

Amicalement,⁶
Sam

¹ George Reavey (1907–1976) ír költő, kiadó és fordító, Beckett barátja és műveinek egyik első kiadója.

² Ferris Greensletről van szó, a Houghton Mifflin Kiadó szerkesztőjéről, aki véleményezte a MURPHY kéziratát. A könyv végül 1938-ban jelent meg a Routledge Kiadó gondozásában. Magyarul lásd: MURPHY. Magvető, 1972. Ford. Tandori Dezső.

³ G. Reavey Bergyajev műveinek fordítója volt.

⁴ Zerstörungswut: pusztítási düh (német).

⁵ Beckett tudta, hogy Stanley Nott csak más kiadóval együtt volna hajlandó a MURPHY kiadására, ezért javasolta Reavey-nek, hogy beszéljen vele.

⁶ Amicalement: barátsággal (francia).

Georges Duthuit-nek¹

1948. 08. 12., Dublin

Öreg Barátom!

Tegnap este írtam Önnek egy elképzelhetetlenül ostoba levelet, amelyet postára is adtam, mert elképzelhetetlenül ostoba voltam, bár gondolkodtam azon, hogy elküldjem-e. Nincs semmi rejtegetnivalóm, épp ellenkezőleg. Tegnap nem is annyira, mint valamelyik skót pszichiáter, talán McDougall² mondaná, „deprimált” voltam, mint inkább fáradt, és persze az is számított, hogy megérkezett az Ön levele, amit már nagyon vártam, reméltem. Ma este csak három dupla whiskey-t ittam a régi golftanárommal, úgyhogy alig támolygó méltósággal ülhetek le levelet írni Önnek. Ezt a szerencsétlen délutánt munkával töltöttem, Önnek, magunknak dolgoztam, levelemmel együtt küldöm egy részét annak a kevésnek, amire eddig jutottam. Belekezdtem a Michaux-ba, azt még folytatom, és megcsinálom az Arpot is. Lépésről lépésre, ha nem kell nagyon sietni. A Genet átnézését is elkezdtem.³ Attól félek, semmi jelentős nem fog kisülni ebből; nem szeretem az ilyen mentési munkát, amely még a felületet sem képes megmenteni, és amely így eléggé bosszantó célt tűz ki maga elé. Hol találhatunk rá a szavakra, a ritmusokra, a zihálásokra anélkül, hogy magunk mögött hagynánk ostobaságaink kincstárát, amely napvilágra hoz belőlünk valamit? Ma este az illatozó páfrányok között, a fényben, amellyel a lemenő nap alulról világította meg a viharos eget, az volt az érzésem, hogy okot kell találnunk arra, mert híján vagyunk egy adott oknak, hogy felrobbantsuk ezt az egész szomorú kavalkádot, és hogy ezt az okot ott kell keresni, ahol minden más: az örök lárvaságban, nem, nem is ebben, hanem a nemlét tökéletlenségének a bátorságában is, ott, ahol ránk támad egyrészt a kísértés, hogy még életben maradjunk egy kicsit, másrészt elmúlt létünk dicsősége, hogy élhettünk egy kicsit egy felejthetetlen ég alatt. Igen, abban kell keresnünk, hogy lehetetlen, hogy soha ne tévedjünk eléggé, hogy lehetetlen, hogy soha ne legyünk eléggé nevetségesek és fegyvertelenek. Ön azokról a zárt, befejezett világokról beszél, amelyekben megcsikordulnak a magányok, a gőgök. És arról, hogy lehetséges a lét teljessége. Számomra az összes titán egy irányba tart, a Herkulesek, függetlenül attól, hogy milyen munkák várnak rájuk: Pichette-et és Buonarottit⁴ könnyű összeadni. Érdemes kipróbálni azt a

játékot, érdemes megpróbálni szükségszerűnek tartani, még ha soha nem is sikerülhet, ha beszélhetünk itt egyáltalán sikerről, hogy az embernek nem kell önmagát kifejeznie, és nem kell valamiféle maximumban elvegyülnie a maga számoktól, értékektől és beteljesedéstől mentes világában. Nem tehet mást, mint hogy hozzátapad a szükségszerűséghez, mégpedig úgy, hogy tudja, milyen messze van ettől a szükségszerűségtől, úgy, hogy szenved ettől a tudástól, amit kimond, és úgy, hogy mégis kimondja, egyre messzebből és messzebből. Az embernek nem kell külön odafigyelnie, hogy minden pillanat töredékében beleszédüljön a maga lehetetlenségének lavinájába, abba, ahogyan érthetetlen módon kiterjeszti magát, és felhígul annyiféle pokolban, először is vagy végül is a saját életében és aztán a mások életében, a halottakéban vagy halandókéban, hogy csak az emberi életéről beszéljek, az úgynevezett boldogságokban és szerencsétlenségekben, a jaj, de meglepő hamis sikerekben és bukásokban. Hirtelen nagy fáradtság, vágy a sötétségre és a szűkös ágyra, a dolgok, a fák, a szél, a múltbeli és jövőző gyámoltalanságok és akaratok lassú elhagyására. A holnapi vizontlátásra.

[1948. 08.13.]

Ma semmit nem csináltam a *Transition* számára. Nagyon elegendem van a tájából, a fogadókból, későre jár, nincs más hátra, mint hogy lefeküdjek, még ha nem is nagyon számíthatok arra, hogy édes álmom lesz. Ha minden jól megy, a jövő héten kész leszek a Genet-vel, a Michaux-val és az Arppal. Remélem, addig ráér. Itt nehezen vagyok képes felelni magamért. Holnap elmegyek valahová messzire Dublintól, semmit nem csinálok, az egész napot azzal fogom tölteni, hogy megpróbáljam elfogadtatni magammal, hogy aztán vissza kell majd térnem ide. Suzanne⁵ levelei egyre kétségbeesettebbek, írjon neki, még ha nem is Önön van most a sor. Ma este láttam három vadászó karvalyt, az anyát vagy az apát és a két kicsit. Sokkal inkább lenyűgöznek a ragadozó madarak, mint a tigrisek vagy az oroszlánok. Bocsássá meg most és mindig a butaságaimat és a kihagyásaimat, nem vagyok más, mint egy létező egészen apró része, önmagukat gyűlölő nyomok, egy régi vágy maradványai, még abból a korból, amikor, kisgyerekként, azt reméltem, hogy majd kikerekedik valami belőlem, akármilyen jelentéktelenség is. Ebbe a reménybe vagyunk bezárva egész életünkben. És hiába nyújtózkodunk a formátlanság felé. De Ön nem fog megvetni engem, gyakran megbótránkozik majd, de velem marad, vannak más barátaim is, de csak egyetlen Georges Duthuit-m van. Érzem. Tudom.

Sam

¹ G. Duthuit (1891–1973) francia író és művészetkritikus, egy időben Beckett talán legközelebbi barátja. Közös művük, a *THREE DIALOGUES* (HÁROM PÁRBESZÉD) a *Transition* című folyóiratban jelent meg 1949-ben.

² William McDougall pszichológussal Beckett valamikor 1934–35 körül találkozott, akkor, amikor – mivel nem tudta feldolgozni azt a traumát, amely apja halála miatt érte – pszichoanalízisre járt W. R. Bionhoz.

³ Olyan művek fordításáról van szó (Henri Michaux, Jean Genet, Hans Arp írásairól), amelyek a G. Duthuit által szerkesztett *Transition* című folyóiratban jelentek meg.

⁴ Henri Pichette-et a *Transition*ben úgy mutatták be, mint nagyon jelentős kortárs drámaíró, Beckett valószínűleg erre tesz itt utalást. Buonarroti nyilván Michelangelo Buonarroti.

⁵ Suzanne Déchevaux-Dumesnil: Beckett élettársa, később felesége.

Michel Polacnak

1952. 01. 23. után¹

Őn arra kér, hogy mondjak néhány szót a *Godot-ra várva*val kapcsolatos elképzeléseimről, amelyből – ami számomra nagy megtiszteltetés – néhány részlet elhangzik majd a rádióműsorban, emellett pedig arra a kérdésre is választ vár tőlem, hogy általában mit gondolok a színházról.

Ami engem illet, nekem nincsenek elképzeléseim a színházról. Egyáltalán nem értek hozzá. Nem foglalkozom vele. Van ilyen.

Azt kétségkívül nehezebb elképzelni, hogy valaki ennek ellenére is ír színházi darabokat, sőt, már írt is ilyen darabokat, és még sincs a színházról különösebb elképzelése.

Velem azonban sajnos éppen ez a helyzet.

Nem mindenkinek adatott meg az a képesség, hogy a könyvek lapjai alatt megnyíló világból egyszerűen átlépjen a profitok és a veszteségek világába, majd onnan megint visszatérjen ugyanoda, mintha mi sem történt volna, úgy, ahogyan mások a munkahelyük és a kedvenc kávéházuk között jönnek-mennek a nap különböző óráiban.

Nem tudok többet erről a darabról, mint bárki, aki figyelmesen elolvassa.

Nem tudom, milyen lelkiállapotban voltam a művem írása közben.

Nem tudok többet a szereplőkről, mint amit ők maguk mondanak, mint amit ők maguk tesznek, mint ami történik velük. Azt a keveset, amit a külső megjelenésükből megsejthettem, jeleztem a darabban. Így például leírtam, hogy mind a négyen keménykalapot viselnek.

Nem tudom, ki Godot. Azt sem tudom, létezik-e. És nem tudom, hogy ők ketten, akik várnak rá, hisznek-e benne egy sem.

A másik két embernek, akik rajtuk kívül megjelennek mindkét felvonás végén, talán az a szerepe, hogy megtörjék a monotóniát.

Minden, amit megtudhattam róluk, benne van a műben. Ez nem sok, de nekem bőven elég. Azt is mondhatnám, hogy ennél kevesebbrel is beértem volna.

Ami a mű magasabb vagy mélyebb értelmét illeti, amelyet a nézők a programfüzetel és a csokifagyival együtt magukkal vihetnek az előadás után, nos, azzal nehéz mit kezdenem. Bár biztos van ilyen is.

Ez már nem az én dolgom, és már soha nem is lesz az én dolgom. Estragont, Vladimirt, Pozzót, Luckyt, az ő terüket és idejüket csak úgy ismerhettem meg valamelyest, hogy közben egyáltalán nem az a szándék vezetett, hogy megértsem őket. Ők talán tartoznak Önnek némi magyarázattal, de ezt majd ők megoldják. Nélkülem. Én és ők – mi most már kvittek vagyunk.

¹ Michel Polac az RDF (Radiodiffusion Française) nevében kérte fel Beckettet, hogy adjon egy rövid szerzői bevezetést a *GODOT-RA VÁRVÁ*-hoz, amelyből részleteket olvasnak fel az egyik műsorban. Beckett ezt a szöveget juttatta el egyik levelében Polacnak. A műsört 1952 februárjában vették fel és adták le, Beckett bevezető szövegét Roger Blin olvasta fel.

Jerôme Lindonnak¹

1954. 01. 20., Ussy

Kedves Jerôme!

Köszönöm, hogy elküldte a cikkeket, az öreg Peter biztosan örülni fog nekik, és biztosan vissza is fogja juttatni őket hiánytalanul.²

Sajnálom, hogy ilyen komolyan veszi a *Mercier és Camier*-t. Én tényleg nem tudnám elviselni, ha ez a szöveg még ebben a kvázi életemben megjelenne. Ha ragaszkodik hozzá, akkor esetleg el lehetne majd helyezni egy olyan kötetben, amelynek az volna a címe: „Posztumusz szarok”, a többi elvetélt szöveggel (amelyek nem azonosak a semmi-szövegekkel) és más, még megírandó szövegekkel együtt (most éppen jó úton haladok, hogy előállítsak egy újabb ebbe a kötetbe valót). Ha a *Watt* kiadására gondolok, abba a csontjaimig belevörösödöm – mi lenne, ha azt is fenntartanánk az említett kötet („P. sz.”) számára?³

Most javítom az angol *Godot* kefelenyomatát: kitűnő munka. A spanyol fordítás viszont förtelmes, tele van hibákkal, és sok rész egyszerűen hiányzik belőle. Kénytelen leszek újra találkozni ezzel a fickóval⁴ a hónap végén, még mielőtt elutazik.

Tegnap elültettem a második juhart. Miután láttam a másik, tíz lépésről már alig észrevehető szilvafát, amelyet az építész nekem akar ajándékozni, rendeltem egy vadgesztenyefát, hogy elültessem az Ön által kiásott gödörbe. A cédrus 30 fokos dőlésszögben áll a földhöz képest. A szél. Biztosan el fog pusztulni.

Vasárnap még itt leszek. Ha van kedvük, ugorjanak be.

Baráti üdvözlét mindkettőjüknek,
Sam

¹ Jerôme Lindon (1925–2001) a Les Éditions de Minuit igazgatója, Beckett francia nyelvű műveinek kiadója.

² Peter Suhrkamp elkérte Lindontól a MOLLOY-ról készült francia kritikák másolatát, hogy német fordításukat megjelentethesse a *Morgenblatt für Freunde der Literatur* egyik számában. Január 19-én kelt levelében J. Lindon azt jelezte Beckettnek, hogy a kért kritikákat elküldte Suhrkampnak.

³ Lindon azt kérdezte Beckett-től, hogy a WATT francia fordításának megjelentetése után kiadhatná-e Beckett korábban írt, de addig a publikálástól visszatartott MERCIER ÉS CAMIER-jét (a könyv 1970-ben, amikor a Nobel-díjas Beckettnek valamit publikálnia kellett, végül mégis megjelent, a WATT francia fordítása két évvel korábban, 1968-ban látott napvilágot).

⁴ Trino Martinez Trivesről van szó, a GODOT-RA VÁRVA spanyol fordítójáról.

Hans Naumann-nak

1954. 02. 17., Párizs

Kedves Uram!¹

Köszönöm február 15-i levelét és az ír irodalommal kapcsolatos kutatásait, amelyeket nagy érdeklődéssel olvastam.²

Igyekszem segíteni Önnek, még akkor is, ha számomra nagyon nehéz, már-már lehetetlen, hogy magamról és a munkámról írjak.

Kapcsolatom Joyce-szal. 1928-ban ismertem meg, ebben az évben kezdtem el angol lektorként dolgozni az École Normale Supérieure-ön. Kapcsolatunk tisztán baráti jellegű

volt, soha nem voltam Joyce titkára. Nagyon keveset beszélgettünk irodalmi jellegű dolgokról, ezt egyikünk sem szerette. Sokat jártunk össze. Joyce rendkívül kedves és nagylelkű volt velem. Néha a kezembe adott egy-egy könyvet, és megkért arra, hogy keressék neki olyan szövegeket, amelyek segítségére lehetnek a *Finnegan ébredése* írása közben. 1930-ig dolgoztam az École-on (a Sorbonne-on soha nem tanítottam, csak – egy nagyon rövid – angol nyelvtanfolyamot tartottam ott). 1930 és 1937 között (1937-ben visszatértem Párizsba, és végleg itt telepedtem le) csak nagyon ritkán láttuk egymást. Utoljára 1940-ben találkoztunk, Vichyben. Ma is úgy tekintek rá, mint minden idők egyik legnagyobb irodalmi zsenijére. Ugyanakkor, azt hiszem, még időben rájöttem, hogy az a dolog, ami engem hív, pontosan az ellenkezője annak, ami őt hívja, és ugyan-ez mondható el az általunk használt eszközökről is. Erkölcsi értelemben nagyon nagy hatással volt rám. Meglátatta velem, anélkül, hogy ez szándékában állt volna, hogy mit jelent művésznek lenni. Határtalan csodálattal, szeretettel és hálával gondolok rá.

1945-ig angol nyelven írtam a műveimet. Az angol művek listája a következő: *Whoroscope* (vers), Hours Press, Párizs, 1930. *Proust* (esszé), Chatto & Windus, London, 1931. *More Pricks than Kicks* (elbeszélések), Chatto & Windus, London, 1934. *Echo's Bones & Other Precipitates* (versek), Hours Press, Párizs, 1935. *Murphy* (regény), Routledge, London, 1938. *Watt* (regény), Merlin, Párizs, 1953.

1945 óta kizárólag francia nyelven írok.³ Ez nem tudatos döntés eredménye volt. Változtatni akartam, máshogy akartam látni. Ezen kívül semmi különösebb okom nem volt rá, amennyire ezt első pillantásra meg lehetett ítélni. Az Ön által említett okok mindenesetre egyáltalán nem helytállóak.⁴ Nem gondolom, hogy az angol idegen nyelv volna számomra: az én nyelvem az angol. Ha van olyan nyelv, amelyik számomra tökéletesen idegen, az éppen az ír. Azoknak az embereknek a szomorú kategóriájához tartozom, akik soha nem tennének semmit, ha teljes tudatossággal kellene cselekedniük. Ami persze nem jelenti azt, hogy a nyelvváltásnak ne lettek volna sürgető okai. Most, hogy már nem lehet változtatni rajta, több ilyen okot is fel tudnék sorolni, de ezekről nem szeretnék nyilatkozni. Csak egyetlen dolgot említenék: a rosszul felfegyverzettség igényét.

Proust. Ez a rövid (30 000 szavas) esszém volt az első megjelent prózai művem. A Chatto & Windus felkérésére készítettem, az általuk szerkesztett Dolphin Books sorozatba. Megpróbáltam követni Proust meghatározó élményeinek különböző szakaszait a teába áztatott madeleine-től a Guermantes-ék palotájának udvarán levő járdakőig. Azóta nem nagyon olvastam Proustot. Lenyűgöz és idegesít. Nehezen tudom elviselni többek között azt a rögeszméjét, hogy mindent bizonyos törvényekre vezet vissza. Azt hiszem, nem ítélem meg őt helyesen.

Kafka. Néhány rövid szövegen kívül csak a *Kastély* kb. háromnegyedét olvastam tőle, azt is németül, vagyis úgy, hogy sok mindent nem érthettem jól belőle. Nagyon otthon éreztem magam ezekben a szövegekben, túlságosan is, talán éppen ez akadályozott meg abban, hogy jobban elmélyedjek bennük. Ez az ügy ezzel akkor le is zárult. Nem emlékszem már, mit mondott ennek kapcsán Nadeau a kritikájában. Arra azonban emlékszem, hogy zavart értelmezésének rendíthetlensége. Nem hiszek azokban az összeomlásokban, amelyek egy számlában összegezhetők.

Ezekkel a megjegyzésekkel nem azt akarom mondani, hogy nem voltak rám hatással az általam olvasott szerzők és műveik. Csak megállapítom, hogy mindig rossz és gyógyíthatatlanul figyelmetlen olvasó voltam, aki folyton lesben állt, másra figyelt. Azt is mondhatom, anélkül, hogy paradoxonokban akarnám kifejezni magam, hogy azok a

könyvek voltak rám a legnagyobb hatással, amelyek a leginkább arra készítettek, hogy erre a másra figyeljek.

Sem Max Picard, sem Brice Parain munkáit nem ismerem. Azok között a művek között, amelyeket Joyce számára olvastam el, volt egy, amelyik nagy hatással volt rám: Fritz Mauer *Beiträge zu einer Kritik der Sprache [Adalékok a nyelv kritikájához]* című könyve. Sokszor gondoltam arra, hogy szívesen újraolvasnám, de sehol nem sikerült hozzájutnom.

Ami végül Írországot illeti, annak kapcsán teljesen lehetetlen számomra, hogy mértéktartó módon nyilatkozzam. Irtózom az ilyenfajta romantikától. Nem kellett innom a varázslatos forrás vizéből,⁵ hogy képes legyek elviselni azt, hogy nem Írországbán élek.

Attól félek, nem sokat segítettem Önnek ezzel a levelemmel. Mindenesetre kérem, hogy ezeket az információkat kezelje bizalmasan, vagyis hogy sehol ne idézze ezt a levelemet. Ha további kérdései vannak, olyan kérdések, amelyekre konkrét válaszok adhatók, szívesen állok a rendelkezésére. Az azonban igazán meghaladja a kompetenciámat, hogy megmondjam Önnek, ki vagyok, honnan jövök és mit csinálok.

Szívélyes üdvözlettel,
Samuel Beckett

¹ A levél címzettje a francia és az ír irodalom német fordítója, Hans Naumann, aki levele tanúsága szerint a MOLLOY megjelenése után azonnal írt Párizsba, hogy lefordíthassa a regényt, és aki a Suhrkamp Kiadó megbízásából többek között lefordította Nadeau, Bataille és Blanchot MOLLOY-ról írt kritikáit is.

² Naumann levelében arról is írt, hogy Beckett franciául írt szövegei számos ír vonatkozást tartalmaznak.

³ Később Beckett angolul is írt még műveket, amelyeket aztán maga fordított franciára (de olyan műveiről is tudunk, amelyek angol nyelven készültek, és amelyeket maga Beckett nem akart vagy nem tudott franciára fordítani).

⁴ Naumann szerint az ír anyanyelvű Beckett nem akarhatta, hogy műveit csak az ír közönség olvashassa, ezért választania kellett egy idegen nyelvet, ami lehetett az angol vagy a francia. Választása Naumann feltételezése szerint azért eshetett a franciára, mert a francia kultúra valamilyen okból jobban illeszkedett a beckett-i világhoz, mint az angol.

⁵ Utalás W. B. Yeats A SÓLYOM KÚTJÁNÁL (AT THE HAWK'S WELL) című egyfelvonásos drámájára.

Edouard Coesternek

1954. március 11., Párizs

Kedves Uram!¹

Több mint egy hónapig távol voltam, így február 4-i megindító levelét csak tegnapelőtt találtam meg vidéki házam postaládájában. Kérem, ne vegye gorombaságnak, hogy csak most válaszolok.

Nem nagyon tudom, mit felelhetnék a levelében említett felvetésre. Egyszer már nemet mondtam a darab megzenésítésére (Werner Egk keresett meg ezzel), ez ugyanis az én szememben nagyon fájdalmasan ellentmondana a darab szellemének. Ha a szöveg által ihletett zeneműről volna szó, az egészen más volna, és nagyon örülnék bármilyen erre vonatkozó kezdeményezésnek. Ebben az esetben azonban egy tisztán instrumentális zenére gondolnék, énekhang nélkül. Az igazság az, hogy nem gondolom,

hogy a *Godot* szövege kiegészíthető volna zenei betétekkel: a mű mint drámai egész igen, de a szövegrészletek nem. Itt ugyanis egy olyan nyelvhasználatról van szó, amelynek nem annyira az a funkciója, hogy értelemmel bírjon, mint inkább az, hogy felvegye a harcot, reményem szerint rosszul, a hallgatással, és visszautalja magát a hallgatásba. Nehezen tudom tehát ezt a szöveget egy zenei világ részeként elképzelni.

Ha azonban a benne rejlő drámát, amelyet Ön, úgy tűnik, mélyen átértzett, szeretné bármilyen szabadon lefordítani a tiszta zene nyelvére, az nagyon érdekelné, és nagy örömmel töltene el. Ha már a hallgatásról beszélünk, a hallgatás nem mindig a maga zeneszerzőjére vár-e?

Mindenestre boldog lennék, ha tudatná velem, hogyan vélekedik erről, és őszintén remélem, hogy nem haragszik meg akaratlan udvariatságomért.

Szívélyes üdvözlettel,
Samuel Beckett

¹ A levél címzettje Edouard Coester (Edmond Costere álnéven francia zeneszerző), aki azért írt Beckettnek, mert szerette volna megzenésíteni a *GODOT-RA VÁRVÁ-T*.

Karl-Franz Lembkének

1954. október 14. (vagy utána)

Kedves Börtönlakóm!¹

Nem tudom letenni, csak olvasom és mindig újraolvasom a levelét.

A *Godot* 1948-ban vagy 1949-ben készült, már nem emlékszem pontosan. Ez az utolsó művem 1950 óta. Azóta semmi. Ezt csak azért írom, hogy lássa, milyen hosszú ideje híján vagyok a szavaknak, amit soha nem sajnáltam még úgy, mint ma, amikor Ön miatt oly nagy szükségem volna rájuk.

Jó ideje, azóta, amióta tudomásomra jutott ez a hihetetlen lütringhauseni történet, próbálok magam elé képzelni azt az embert, aki a cellájában elolvasta, lefordította, majd előadatta a művet. Soha semmi ehhez hasonló nem történt velem a pályafutásom során. Amikor az ember olyan meghiúsult, mint amilyen meghiúsult most én vagyok, könnyen mond mindenféle dolgot, de ez csak maszlag, és itt ennek nincs helye, főleg, hogy mostantól, azok után, amit Ön tett, már nem vagyok ugyanaz az ember, és nem is tudnék ugyanaz lenni. Azon a helyen, ahol eddig voltam és ezután is leszek, ahol körbe-körbe járok, elesem és felkelek, mostantól már soha nem lesz többé teljes a sötétség és a csönd.

Arra a vigaszra válaszul, amelyet Ön nyújtott nekem, csak ezt tudom felajánlani vigaszként; én, aki – úgymond – szabad emberként jövök-megyek, szabadon eszem és szeretkezem, nem vagyok olyan beképzelt, hogy bölcs szavakkal forduljak Önhöz. Amit a darabom adott Önnek, ahhoz csak azt a roppant adományt tudom hozzátenni, amelyet Öntől kaptam azáltal, hogy ezt a darabot elfogadta tőlem.

¹ A levél, pontosabban vázlat (az elküldött levél nem maradt fenn) címzettje a lütringhauseni börtön egyik lakója, aki lefordította németre a *GODOT-RA VÁRVÁ-T*, és elérte, hogy a rabok előadhassák a darabot előbb a börtönben, majd a Deutscher Evangelischer Kirchentag keretén belül nyolc alkalommal a börtön falain kívül is. A rab, akinek a neve valószínűleg Karl-Franz Lembke, 1954. október 3-i levelében tudatta erről Beckettet. Franciául írt levelét úgy írta alá: „un Prisonnier” („egy Börtönlakó”), innen Beckett levelének megszólítása: „Mon cher Prisonnier” („Kedves Börtönlakóm”).

Cyril Lucasnak

1955. 11. 22., Párizs

Kedves Mr. Lucas!

Önnek teljesen igaza van.

A párizsi előadásban a „Miséricorde” egy alig érthető és alig hallható ejakuláció volt csupán.¹

Így kell érteni az angol szövegben szereplő „Krisztus stb.” mondatot.

Ez alighanem nagyrészt az én hibám, rosszul fordítottam a szöveget.

Attól félek, hogy a londoni előadás végig ezt a megváltás-perverzión résztvevő előnyben. Ami nagyban elősegíti és magyarázza az előadás sikerét.

Szívélyes üdvözlettel,
Samuel Beckett

¹C. Lucas annak kapcsán írt Beckettnek, hogy látta a londoni előadást, amelyben szerinte túlságosan nagy szerepet kapott Vladimir mondata, amely arra válaszul hangzik el, hogy a fiú azt mondja: Godot-nak alighanem fehér szakállja van. Ezután mondja azt a francia változatban Vladimir: „*Miséricorde*” (szó szerint: „*Irgalom*”; Kolozsvári Grandpierre Emil fordításában: „*Irgalmazz, Istenem!*”), amit Beckett a saját maga által készített angol fordításban úgy adott vissza: „*Christ have mercy on us!*” (szó szerint: „*Krisztus, kegyelmezz!*”; Pinczés István fordításában: „*Krisztus, könyörülj rajtunk!*”)

Desmond Smithnek

1956. április 1.

Kedves Mr. Smith!

Köszönöm március 5-én keltezett levelét.¹

Mr. Rosset-től úgy értesültem, Mr. Myerberg nem akarja engedélyezni, hogy Ön a New York-i bemutató előtt színpadra vigye Kanadában a darabot. Sajnálom, hogy így alakult, jó hír azonban, hogy most már nem kell sokáig várnia.

Meg kell mondjam, eléggé nehezemre esik, hogy leüljek és megírjam Önnek a darab „magyarázatát”. A legegyszerűbb, azt hiszem, az volna, ha küldene egy listát arról, hogy milyen kérdései vannak a darabbal kapcsolatban. Az ezekre a kérdésekre adandó válaszaim talán megalapozottabbak lehetnének. Az értelmezőkkel az a baj, hogy a legtöbbször nem látják a fától az erdőt. Próbálja meg mindenekelőtt magát a dolgot személyre venni a maga egyszerűségében: a várakozást, azt, hogy nem lehet tudni, hogy a szereplők miért, hol, mikor és mire várnak. Ha bizonyos részletek kapcsán nem világos valami, akkor soha nem szimbolikus értelmet kell keresni mögöttük, ez ugyanis semmilyen értelemben nem egy szimbolikus mű. Pozzo kapcsán például egyáltalán nem az a fontos, hogy ki vagy mi ő, vagy hogy mit testesít meg, hanem az a tény, hogy minderről semmit nem tudunk; ezért fordulhat elő, hogy Vladimir és Estragon egy pillanatra azt hiszi, hogy Pozzo maga Godot. A darab lényeges eleme az, hogy Pozzóról semmilyen specifikus információval nem bírunk. Akár azt is mondhatjuk, hogy még ő maga sem tudja, hogy ki vagy mi ő, és nekem úgy tűnik, hogy csak nagy belső elengedéssel lehet jól játszani a szerepét. Az elveszettség és az identitászavar elengedhetetlen részét képezi ennek a darabnak; eléggé hiábavalónak tartom azoknak a kritikusoknak az erőfe-

szíteseit, akik olyan mértékben tisztázni akarták az ebből fakadó bizonytalanságokat, hogy vakká váltak a mű alapvető egyszerűsége iránt.

Úgy láttam, hogy voltak jó dolgok a londoni előadásban, így például sok jó megoldással találkoztam az Estragont és a Luckyt alakító színészek játékában, de a díszlet rossz volt, és az idő kezelése is, mert nem kaptak megfelelő súlyt a csöndek, pedig ez nagyon fontos eleme ennek a darabnak.

Nem tudom, hogy a szerző véleménye nem jelent-e veszélyt a rendező számára. Lehet, hogy jobb, ha azt a rendezői koncepciót követi, még ha ez a koncepció szerintem rossz is, amely megfelel annak, ahogyan Ön a maga szemszögéből látja és átéli a darabot, mint ha megpróbálja közös nevezőre hozni a saját elképzeléseit olyan nézetekkel, amelyek más forrásból fakadnak. Az sem biztos, hogy a szerzőnek mindig igaza van a saját művével kapcsolatban. Ha mégis úgy gondolja, hogy vállalja a kockázatot, akkor küldje el a kérdéseit, és én megpróbálok a legjobb tudásom szerint válaszolni rájuk. Ha mást nem, legalább magával a szöveggel kapcsolatban fogok tudni segíteni Önnek, ha valahol esetleg elakadt.

Ami a következő színpadi művem jogait illeti, egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy lesz következő. Mindenesetre ezzel kapcsolatban itteni kiadómhoz, Jérôme Lindonhoz kell majd fordulnia (Éditions de Minuit, 7 Rue Bernard-Palissy, Párizs, 6. kerület).

Szívélyes üdvözlettel,
Samuel Beckett

¹ Desmond Smith a GODOT-RA VÁRVA londoni előadását látta, ezek után fordult március 5-i levelében Becketthez azzal, hogy szeretné színpadra vinni a darabot Torontóban.

FIGYELŐ

KESERÉDES SZÁMVETÉS

Weöres Sándor: *Elhagyott versek*
Helikon, 2013. 719 oldal, 4990 Ft

Az előzményekről

A szerencsétlen sorsú 1998-as levélkiadás és az egy évvel későbbi VERSEK A HAGYATÉKBÓL alig pezsdítette meg a Weöres-filológiát. Sajnos a további levelek megjelentetése esetlegessé, bizonytalanná vált. A két kötet amúgy is torzó, mivel a válaszok hiányoznak belőlük. A kapcsolatok derékba törve, többnyire 1946–47 táján abahagyva, pedig a Takáts Gyulához, Csorba Győzőhöz, Bárdosi Németh Jánoshoz, Várkonyi Nándorhoz és Hamvas Bélához írt üzenetek, illetve a tőlük kapott válaszok sok fontos életrajzi, nemzedéki, poétikai, bölcséleti kérdéshez szolgálnának adalékkul. Kivételként és követendő példaként a Fülep Lajoshoz írt levelek kiadását említtem, bár a Weöreshöz szóló feleletek (intelmek, megrovások, esetleges dicséretetek) szintén váratnak magukra.

Nem Domokos Mátyáson múlt, hogy az általa szerkesztett, illetve írt köteteknek (MAGYAR ORPHEUS, EGYEDÜL MINDENKIVEL, ÖRÖKLÉT, A PORLEPTE ÉNEKES) is szerény volt a visszhangjuk.

Weöres Sándor műveinek kiadása jó néhány pontosító megjegyzésre, bírálatra adott alkalmat a költő halála óta. A korábban ismeretlen versek, prózai írások hozzáféréseinek örömét is beárnyékkolták a szövegközlés pontatlanságai, a tévesztések és a hiányosságok. Az értékekre és a botlásokra többek között Tüskés Tibor (*Forrás*, 1989/6.; *Új Könyvpiac*, 1998/10.), Bata Imre (*Élet és Irodalom*, 2000. január 14.), Kovács Sándor Iván (*Élet és Irodalom*, 2000. február 4.) hívta fel a figyelmet.

A Bata Imre által szerkesztett SOK TÜNEMÉNY című válogatás (Pesti Szalon, 1993) erényeit a durva elírások, sajtóhibák mérsékeltek. Elég, ha A LOGOSHOZ, az ANYÁMNAK, AZ ÉJSZAKA CSODÁI, A TELJESSÉG FELÉ és a KULI példáját említtem.

Az EGYBEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK (VERSEK, KISEBB PRÓZAI ÍRÁSOK, 1–3.) hatodik kiadása 2003-ban jelent meg. A lapjain előforduló tévesztések közül néhány jellemzőt idézek. Zárójelben közlöm a helyes alakot, az előfordulás kötetét és oldalszámát: „*nedv-kergető*” (kergető; 1. k. 118.); „*világtalan*” (világtalan; 1. 143.); „*buzgóm*” (buzgón; 2. 181.); „*felliben*” (felliben; 2. 245.); „*kövem*” (kövein; 2. 561.); „*Héke*” (Béke; 2. 561.). Akadnak egészen meglepő, komikus példák is: „*két sör gyertyaszál*” (két sor; 2. 213.); „*gáz ringyót*” (gaz ringyót; 2. 427.); „*Apám marad tömörben*” (Gömörben; 3. 464.); „*A bika kuruttyol*” (béka; 3. 488.); „*a göncöt s fiastyuk*” (Göncöl; 3. 587.). Túlzás lenne azt állítani, hogy ez csupán a jéghegy csúcsa, de tény, hogy a botlások teljes jegyzéke ennél jóval bővebb lenne. Idézek olyan példákat is, amelyek talán nem sajtóhibaként, hanem szerkesztői „javításként” kerültek a hatodik (és hetedik) kiadásba. A VALSE TRISTE első sorában „*Hűvös*” szerepel a Hűvös helyett (1. 119.), a tizedikben „*elbújnak*” olvasható az elbujnak helyett.

A költő születésének centenáriuma előtt méltó köntösben jelentek meg az életműkiadás kötetei. Egy ilyen vállalkozás azért is kiemelt figyelmet érdemel, mert hosszú időre hiteles mérceként szolgálhat. Ki tudja, mikor születik hasonló, és meddig kell várni a kritikai kiadásra? A sorozatszerkesztő, Steinert Ágota olyan feladatot vállalt, amelyet hibátlanul nem lehetett megoldani. Tökéletesen nem, kevesebb botlással azonban igen. Hangsúlyozom, ez nem az alkalmasság vagy az alkalmatlanság kérdése. Több tízezer oldalnyi szöveget kellett átneveznie. Sajtó alá rendezte többek között a verseket, a drámákat, a műfordításokat, a költő prózai műveit. Az előzetesben jelzett levelezés kiadása egyelőre késik. Nem tudom, milyen állapotban van a hatalmas anyag feldolgozása. Megjelenik-e valaha? A költő levelei mellett tartalmazza-e a hozzá írottakat is? Érdemes lenne kiegészített formában kiadni Weöres beszélgetéseit, nyilatkozatait, vallomásait is.

A körülbelül 15 kötetesre tervezett sorozatból az EGYBEGYŰJTÖTT KÖLTEMÉNYEK három kötet 2008–2009-ben jelent meg. A már említett hibák egy része sajnos tovább öröklődött: „*égig nyúlón*” (nyúlott; I. 36.); „*rémzakadtak*” (rámzakadtak; I. 88.); „*bámút*” (bámul; I. 151.); „*Mimi bucsuzás*” (Mint bucsuzás; I. 239.); „*tompa marajjal*” (morajjal; I. 258.); „*Féltyes kert*” (Fényes; I. 322.); „*szatir-feje*” (feje; II. 14.); „*körém*” (körém; II. 115.); „*húst sütöttem*” (húst; II. 322.). Hibás sortagolás miatt ritmusbotlás és rímvesztés fordul elő a MAGYAR ETÜDÖK 20. darabjában: „*hogya bármi baj van, / hát megbillenti a farkát*”. (I. 513.) A tartalomjegyzék tévesztései közül kettőt említék: „*Gulácsi Lajos*” szerepel Gulácsy helyett (III. 446.). A „*HARMADIK NEMZEDÉK*” (III. 448.) nem 1938-as keltezésű. Weöres 1936–37-ben írta; 1937 májusában közölte a *Nyugat*.

A költő prózai írásainak kiadása sem mentes a hibáktól. (Lőcsei Péter: WEÖRES-MOZAIK. Magyar Nyugat, 2014. 118–133.)

Az ELHAGYOTT VERSEK erényei és fogyatkozásai

Az életműkiadás legvaskosabb kötet a centenáriumra jelent meg. Steinert Ágota a költő párját ritkító kéziratanyagából, újságokból, folyóiratokból, egyéb kiadványokból állította össze a közlésre szánt anyagot. Weöres Sándor több alkalommal beszélt arról, hogy a szerencsésebb alkatú költők szigorúan megválogatták műveiket, mások ellenben (önmagát is közéjük sorolta) túlságosan enyhén rostáltak.

Egyetértek azokkal, akik nem tartják szükségesnek a Weöres-írások kritikátlan szaporítását. Természetesen tudom, hogy a kéziratban maradt, illetve a korábban publikált, de a kötetekből kihagyott versek egy részének minőségi fogyatkozásai vannak. Akadnak közöttük olyanok, amelyeket tömörebben, expresszívebben fogalmazott meg más írásaiban. Ugyanakkor filológiai szempontból rendkívül fontosak, tanulmányosak a variánsok. A javító toll nyomát követve termékeny területekre juthatnak az érdeklődők. Az anyag összegyűjtése, feldolgozása a leendő (és talán nem csak álmódott) kritikai kiadás előkészítése végett fontos.

A kötet versei természetesen nem módosítják alapvetően az olvasók Weöres-képét, de árnyalhatják a korábbi benyomásokat. Köztudomású, hogy Weöres Sándor gyermekkorától

fogva írt. A *Hír*, a *Vasvármegye*, *Az Erő*, *A Pesti Hírlap Vasárnapja* középiskolás diákként közölt prózai kísérleteit, meghökkentően érett verseit. A HIDEG VAN kiadása előtt négy, sűrűn teleírt füzetet ajándékozott Kosztolányinak. A bennük található korai művek jó része most jelenik meg először. Láthatjuk az ÖREGEK, a VERÍTÉK, A KRISZTUS-SZEMŰ ASSZONYOK, a HALOTTI MASZK szövegkörnyezetét. Feltűnnek a TÍZ FIGURÁLIS KOMPOZÍCIÓ előképei: A JÓ SZOLGA (142.), AZ ÖREGEDŐ SZÍNÉSZNŐ (144.), a SZKARABEUSZ (208.), a ZŰMÖGŐ-KÓRUS (214.). Látjuk a GÁZLÁMPA és a HIMFY-STRÓFÁK rokonait: SÜRGÖNYDRÓTOK A SZÉLBE (150.), A VÁROS ALSZIK (152.), VILLANYDRÓTOK, TAVASZI SZÉLBE (194.).

A költő korai halálélménye már a verscímekben is rendre megjelenik: BOLDOG HALOTTAK (84.), EMLÉKEZÉS EGY RÉGI HALÁLRA (90.), ÖREG KUTYA HALÁLÁRA (93.). A szorongás természetesen nem korlátozódik a címekre. A borzongás se regnyi versében tűnik fel: A SZÜRKE ÓRÁK (109.), ZSOLTÁROK AZ ISMERETLEN ISTENHEZ (116.), KORA FEKVÉS (123.), HOMÁLY (128.), KILENC MADÁR (130.), FELHŐK ÁRNYÉKA HEGYEKEN (130.), PARAZSAK LITÁNIAJA (133.), TEMETÉS (186.).

Külön tanulmányt érdemelne a korai költészeti hatások feltérképezése. Mi mindent olvasott? Kiktől tanult szerkesztésmódot? Hogyan vetkőzött le személyiségétől idegen modorosságot? Itt Babits, Kosztolányi, Kassák, Füst Milán éppúgy említhető, mint a legkorábbi időkből Ady. Utóbbira példa lehet az ÉVA (103.), a FELHŐK ÁRNYÉKA HEGYEKEN (130.), a JÚDÁSÉRT ÉS AHASVÉRUSÉRT (201.) és A PERCVONAT (112.), amely a forrásként megjelölt *Vasvármegye* hasábjain A PERCVONAT formában szerepelt.

Weöres hosszú időn keresztül jellegzetesen falusi költőnek tartotta magát. Olyannak, aki a világban összegyűjtött tapasztalatait leginkább csöngői magányában tudja megfogalmazni. Először ausztriai nyaralásának élménye, az UTINAPLÓ-RÉSZLET (131.) későbbi utazásainak lírai teremtését előlegezi. A kötet későbbi lapjain sorra tűnnek fel a belföldi és a külföldi látogatások lenyomatai.

A költővel kapcsolatban több közhely, somnás, előítélettel határos megállapítás született. Közéjük tartozik az az Illés Endrétől származó állítás, hogy meg sem karcolja a kor, amelyben él. Weöres, aki a magyar irodalom első Hitlerrel szóló versét írta, ezt nyilván másképpen gon-

dolta. Néhány alkalommal beszélt is arról, hogy legalább másfél száz közeleti, politikai témájú verse van. A rabság élménye, 1956 októberére, a forradalom kérészetű szabadsága ebben a kötetben több versének ihletője volt. Gondolkodásában, verstémáiban visszatérő kérdés maga a költészet. A kifejezhetőség, a művek tartalma, formája, a művész és a kor viszonya, az elhallgattatás, az utókor. Idesorolhatók az igaztalan vádák, a vaskalapos kritikák. Nem csupán saját lírájának hatása, hanem a pályatársaké is. A kérdések egyike-másika már doktori dolgozatában erősen foglalkoztatta. Fülep Lajoshoz és Várkonyi Nándorhoz szóló üzeneteiben is visszatér hozzájuk. A HÁROMRÉSZES ÉNEK megírása, különösen pedig Hamvas Béla vezetés kritikája után számos változatban vetette fel kételyeit. Ertsy Péternek ezeket a súlyos sorokat küldte Szegedre 1944 márciusában: „...*ott van a baj, hogy amit mi a költészet ajtajának nézünk, az csak egy hentesbolt ajtaja: ott kell hagyni azt az egész hülye babrálást és ál-nagságra törtető hiúságot, amit ma költészetnek nézünk, pedig csak annak megcsúfolása. A költészet nem a valódi és képzelt nagy költőink utoléérésében rejlik, hanem önmagunkban. [...] Értelmentlen bálványimádás és egyhelyben-tipródás helyett akkor férünk hozzá a költészethez, saját igazi lelki tartalmunkhoz, ha minden »személyes« természetű dolgot, minden valamire-vonatkozót, minden hiút kilódítunk magunkból; akkor hozzáférünk az igazi, személy-fölötti valósághoz s ezt költészeté lehet varázsolni. Ott, ahol most tipródunk, fű nem terem.*”

A saját lelki tartam, a saját út megtalálása A TELJESSÉG FELÉ központi kérdése. Az ELHAGYOTT VERSEK-ben ennek lírai párhuzama az [ÉN, A HATÁRTALAN SZELLEME...] (275–306.). A kötet fontos hozadéka, hogy a versek formálódását követve alaposabban megismerhetjük Weöres alkotói műhelyét. Látjuk a kirotált sorokat, de azt is, hogy maga a gondolat, illetve egy-egy kép hogyan él tovább más alkotásokban, miként nyeri el végső, kötetre érett formáját. A kínálkozó példák közül a LE JOURNAL-lal összefüggésben a SZÓ-TENGER-t (23.) és a MAI FRANCIA MODORBAN (32.) című verset, illetve az EGYSOROS VERSEK megannyi variánsát említem.

Egy ilyen nagyszabású vállalkozást többféle hibalehetőség is fenyeget. Sok egyéb mellett a következők. A költőházaspár hagyatékából ki kellett válogatni Weöres írásait. Az autográf

versek esetében ez nem olyan nagy feladat, de akadnak gépiratok is. Az eredeti művek mellett ott vannak a nyersfordítások, a műfordítások, a barátoktól, pályatársaktól kapott versek. A lapok egy részén megtalálható a megírás időpontja, de szép számmal maradtak fenn datálatlan művek. Az újságkivágások egy részén nem szerepel a kiadvány címe, évfolyama, oldalszáma. Hiányzik a költő műveinek korszerű bibliográfiája. Weöres Sándor több tucat napilapban, folyóiratban, alkalmi kiadványban publikált. Ezeknek igényes repertóriumra sem áll minden esetben a kutatók rendelkezésére. Végül, de nem utolsósorban ott vannak a versek variánsai és az átkeresztelt művek.

Egy ember számára szinte megoldhatatlan ez a hatalmas, széteágazó figyelmet követelő munka. És ne feledjük az idő szorítását sem! Sajnos a lehetséges hibatípusok bőséges választéka fordul elő a könyvben. Akad közöttük egyszerű elírás, pontatlan hivatkozás, ragtévésztes, szó-, sor-, illetve szakaszkihagyás. Nem firtatom, hogy miért alakult így, de biztos vagyok abban, hogy az előforduló vétségekért nem csupán a szerkesztő felelős.

Értékelésben nem törekedtem a hibák teljes leltárára. Nem is törekedhettem, hiszen az örökösök tulajdonában lévő dokumentumokat nem láttam; csupán a közgyűjteményekben lévők egy részét ismerem, és az újságokban, folyóiratokban szereplők egyikét-másikat olvashattam. A ritmusbotlások esetén olykor csak gyanúmat fogalmaztam meg. Aránytévésztes nélkül állítom, hogy az általam felsoroltaknál tetemesebb sajtóhiba, pontatlanság, tévesztés fordul elő a 719 oldalas kötetben.

A könyv első fejezetében A SEBZETT FÖLD ÉNEKE (5–53.) című posztumusz műből olvashatunk összeállítást. Ezt a SZÍNJÁTÉKOK BETÉTVESZEI (55–73.) követik. A harmadik rész a VERSEK A HAGYATÉKBÓL ÉS CSAK A KÖLTŐ KÖTETEIBEN, ANTOLOGIÁKBAN, ÚJSÁGOKBAN, FOLYÓIRATOKBAN MEGJELENT KÖLTEMÉNYEK – nem túl szerencsés – összefoglaló címet kapta. Bevezetőjében a DIÁKKORI VERSEK (1928–1931) szerepelnek (77–190.). A cím azért megtevésztő, mert a költő nem 1931-ig volt diák.

A BATYUS LEGÉNY (78.) esetében a szerkesztő hivatkozik a *Zalai Közlönyre*, amelyben 1929. július 4-én jelent meg. A vers kidolgozottabb – szerintem helyesebb – változata *A Pesti Hírlap*

Vasárnapjában olvasható (1930. február 2. 23.); ott ugyanis a második szakasz negyedik sorában nincs szótagbotlás, és az első négyhez hasonlóan az utolsó strofa is ötsoros.

A VALAKI MEGHALT (83.) *A Pesti Hírlap Vasárnapja* 1929. július 14-i számának 3. oldalán a jegyzetben említettél korábban megjelent. Ott némileg eltérő központoszási változatban olvasható.

AZ ÚJ IKARUSHOZ (94.) című verset Káldor Ervinnek ajánlotta Weöres. A dedikációval kitüntetett barát egy évfolyammal idősebb iskolatársa volt Szombathelyen. Levelet is írt hozzá. (Lócsi Péter: SZOMBATHELYI EMLÉKPOHÁR. Vasi Szemle, Szombathely, 2007. 60.)

AZ 1928-AS GYEREKHANGOK (97.) jegyzetében érdemes lett volna megemlíteni, hogy a vers a Kosztolányinak elküldött füzetben néhány központoszási eltéréssel szerepel. (MTAK Ms 4636/94.)

A DIÁKLÁNY ARCKÉPE (102.) is a szombathelyi diákokéval természetéből való. A kötetben a központoszási tévesztéseken kívül két ragos szóalak is hibás. A harmadik szakaszban a magát helyett „magától”, a szeméből helyett „szemétől” szerepel. Megemlítem, hogy a szerkesztő a rövid és hosszú magánhangzókat és a mondaton belüli írásjeleket másutt is önkényesen használja több esetben.

A LÁNGHIDAK (106.) jegyzetében hibás a megadott forrás. (Helyesen: *Ifjú Évek*, 1929/5. 71.) A folyóiratban található változat négyszakaszos. A kötetben csupán három olvasható. Egyéb eltérések is bőven akadnak. Ezeket mindenképpen közölni kellett volna az olvasókkal.

A SÜRGÖNYDRÓTOK A SZÉLBEN (151.) jegyzetéből nem derül ki, hogy a vers megjelent-e a *Tulipán* hasábjain. Ugyanez mondható a FUTÓ-FÉNY-RŐL is (177.). Vajon a KÖRTÁNC (215.) és az INVOKÁCIÓ (234.) napvilágot látott-e a *Budapesti Hírlapban*? A KÖLTŐNŐ (238.) az *Új Erőben*? Itt jegyzem meg, hogy a SZELEK ZENÉJE (88.) *Az Erő* 1928. szeptemberi számának 7. oldalán található. A versek utáni jegyzetek tartalmában, formájában, helyesírásában gyakori a pontatlanság és a következtelenség.

A HAJNALI SZEKEREK (153.) második szakaszából egy sor hiányzik, emiatt a páros rím csonka marad. Így lenne helyes: „a szekerek hosszú sorba / menekülnek nyikorogva”. A vers a ROBOGÓ SZEKEREK előképe.

A következő alfejezet A „NVUGAT”-TÓL A KÖLTŐ UTOLSÓ VERSEIIG (1932–1989) címet viseli (191–506.). A több mint 300 oldalas korpuszt érdemes lett volna tovább tagolni.

A LÍRAI VERS TÖREDÉKE (192.) „*Kedves Pálffy Pistának, az ujjongó vőlegénységében is angyalian jó barátoknak*” ajánlással szerepel a kötetben. Pálffy István Weöres diákkori cimborája, levelezőtársa volt. A húszas évek derekán néhány társukkal együtt alapították a Homeros Irodalmi Társaságot; kéziratot újságot is összeállítottak. Több lapban együtt jelentek meg. Pálffy Csöngére is ellátogatott. Korai levelezésük néhány darabját a Vas Megyei Levéltár őrzi. Közülük a fontosabbak megjelentek a SZOMBATHELYI EMLÉKPOHÁRban (37–45.; 50–51.). Pálffy szerkesztőként Weöres több versét közölte az *Új Erő* és a *Vár* hasábjain. A HIDEG VAN című kötetről lelkes méltatást írt az *Új Erőben* és a *Magyar Ifjúságban*.

AZ ANZIX című vers ajánlása: „*Bóka Lacinak, Pálffy Pistának és a többi, »kirogedett« csittváriknak*” (193.). A „Csittvári Krónika” *Az Erő* című lap rovata volt. Weöresnek, Pálffy Istvánnak és Bóka Lászlónak több verse itt jelent meg. A szombathelyi diákköltőről a következő aláírással közölték Fábíán Mária rajzát: „*Weöres Sándor VI. o. t., Az Erő csittvári krónikása.*” (*Az Erő*, 1929. június 21.)

A KIS, MODERN IRODALOMTÖRTÉNET (195.) is bizonyítja Weöres kiváló megfigyelőképességét, kritikus szemléletét. Aforizmái árulkodnak olvasottságáról, előítéletektől mentes szemléletéről. Adyt minősítő első mondatában „*elmegetegnek*” formában szerepel az elmebetegnek szó.

AZ 1932-es keltezésű HIDEG VAN (206.) című versben a kertemben alak helyett a kötetben tévesen a „*hertben*” olvasható.

A GULÁCSY FESTMÉNY (220.) című verset nem ismertem. A Kosztolányi-hagyatékban szinte szó szerint ÉNEK A KIS FŐHERCEGRŐL címen szerepel (MTAK Ms 4636/4. füzet). Ez utóbbi alapján mondom, hogy súlyos szövegközlési hibákat tartalmaz. Egyet említek közülük: a kis főherceg nem lehetett „*gesztenye-színű szép póni*”; a helyes olvasat: „*gesztenye-színű szép póniája volt*”. A jegyzetben meg kellett volna jegyezni, hogy a vers az ÁLTWIEN ÁBRÁND szövegváltozata.

A TALÁLKOZÁS SZOMBATHELYEL (221.) című vers hibás formában szerepel a kötetben. Az első szakaszából hiányzik az „*engem*” szó. Az utolsó strofában a híjják helyett „*híjják*” olvasható.

Weöres Sándortól nem volt idegen az öngúny. Leveleiben, nyilatkozataiban gyakran minősítette így magát, alkotói „píszmogását”, műveinek tartalmi és formai aggályait. TALÁLKOZÁS EGY RÉGI KÖLTŐVEL (222.) című kiváló stílusparódiájában egy elképzelt Himfy-kortárs szólítja meg, és nyolc szakaszon keresztül okítja. Archaisztikus korholásában felvonultatja a korszak lírájának jellemző mitológiai és nyelvi eszköztárát (Orpheus, Parnasszus, Helikon, pegazus, múzsaberek, nektár-csermely, kecs, érzeményi, fellengző). A VANITATUM VANITAS ritmusára írt költemény hetedik szakaszának első sora nagyot döccen, amikor a várt nyolc szótag helyett kilenc következik. Elírás történhetett. Véleményem szerint a sor – rag nélkül – helyesen így hangzik: „*Dalaid dús érzeményi*”.

A LEVÉL A TÉLI PUSZTÁRÓL (227.) című verset Füst Milánnak ajánlotta a költő. Vallomása tegező formájú, tehát egészen biztos, hogy a *Nyugatban* is közölt bemutatkozó episztolája után írta. Az 1933-as datálás kétségtelenül elírás vagy félreolvasás. A vers szövegét egy 1939. január 6-án írt levél mellékleteként közölte Bata Imre és Nemeskéri Erika (Weöres Sándor: EGYBEGYJTÖTT LEVELEK, II. 229.). A két közlés több ponton is eltér. A levél tartalma alapján („*Viszont éppen mostanában nagy szükségem van a magányra, mert doktori értekezésemet gyártom...*”) a vers 1939-es besorolása bizonyos.

AZ ÁLMATLANSÁG (232.) – bár a *Magyar Mimer-va* hasábjain is megjelent – nem önálló vers, hanem Az ÜRES SZOBA második szakasza. A jegyzetben érdemes lett volna feltüntetni. Ugyanez érvényes A LÁNY ELUTAZOTT (232.) című stanzára is. Ezt Weöres a *Magyar Minerva* mellett a *Válaszban* is közölte 1935-ben. A KŐ ÉS AZ EMBER című kötetben (és véglegesen) Az ÜRES SZOBA negyedik szakaszaként szerepel.

A MORENDO (241.) jegyzete így szól: „*WS megjegyzése: megjelent – Magyar Ifjúság, 1935. Ott nem találtam, de megjelent A férfikor érkezése címmel: Válasz 1936/2. 39. o.*” Weöres nem tévedett, a MORENDO megjelent a *Magyar Ifjúság* XVI. évfolyamának 10. számában (1935. február 15.) az 5. oldalon.

AZ EMLÉK (244.) többek között az UNOKANŐVÉREIM rokona. Második szakasza egy szó kivételével betű szerint egyezik a RONGYSZÖNYEG 59. darabjának harmadik strofájával. (I. 293.)

AZ ÉVÁNAK (249.) című vers után a szerkesztő jegyzete a *Nyugatot* és a költő doktori dolgo-

zatát is megnevezte. Babits folyóiratában valóban 1937-ben szerepelt; A VERS SZÜLETÉSÉ-SEN is olvasható, azonban az nem 1937-es, hanem 1939-es kiadású.

Az ALKONYI VENDÉG (253.) után érdemes lett volna megemlíteni, hogy az ESTI VENDÉG variánsa.

A VERS BULGÁRIÁBÓL (254.) a *Nyugatmagyarország* 1938. február 28-i számában olvasható. Címében ott rövid rag szerepel. Emiatt nem említettem volna, de a kötetben három értelemzavaró hiba is éktelenkedik: a Weöres által írt Knyazevo „*Koszovó*”-ra romlott. A koronaként kifejezés helyett a „*korcsként*” szerepel, az És helyére „*Én*” került.

A KISVÁROS (258.) első sorából minden bizonyítvány hiányzik egy két szótagos kifejezés. „*Lasanként [minden] elmarad...*” A vers egy része a KISVÁROSI VILLASOR szövegváltozata.

A RÓZSADOMB, OKTÓBER (343.) című vers korábban a Fodor József szerkesztette *Új Időkben* szerepelt (1948. október 9. 213.).

A HANGCSOU BARÁTAIM (423.) című vers kapcsán említem meg Weöres Sándor keleti utazásának négy kis költeményét. Ezek a *Vasi Szemle* hasábjain jelentek meg (1960/2. 109.). A KÉT KÍNAI UTAZÁS: 1937 ÉS 1959 címűben két látogatásának benyomásairól, az elnyomás és a szabadság ellentétéről szól. A HÚJ-CE az akácfaára hasonlító, de piros virágú fa látványa kapcsán szól a múlttól és a jövőről. Az UDVARISSÁG-ban saját ügyetlensége kapcsán kínai vendéglátójának tapintatos viselkedését mondja el. Az ÜDVÖZLET című versben a négyezer éves kínai életnek kíván további ezredeket. Az ottani értékeket állítja szembe a tülekedő, önző, fitogtató európai világgal.

A SAVARIA FÖLDJÉN (442.) ciklust érdemes lenne kiegészíteni néhány szombathelyi vonatkozású írással. Kuntár Lajos az *Életünkben* közölte Weöres három alkalmi költeményét. Az első kettőt a kézirat fényképével: SZOMBATHELYI IMPROVIZÁCIÓK: KÁMONI ARBÖRETUM; ISIS SZENTÉLY (*Életünk*, 1971/4. 383.). A harmadik, cím nélküli rögtönzésben barátját, a könyvtár igazgatóját, munkatársait és a leendő olvasókat szólította meg. A bevezető mondatot idézem: „*Szombathely új könyvtárában, / hol a könyvek kapósak / jegyzek Himfy Strófájában / verset Takács Miklós-nak...*” Alkalmi költeményt írt árvíz fenyegette szülővárosáról Róza Bélának, a könyvtár munkatársának, az *Életünk* rovatvezetőjének is

(Lőcsei Péter: SZOMBATHELYI EMLÉKPOHÁR, 23. képmelléklet).

A SZEGED (462.) című epigrammában a középkori Dömötör-torony megmentése érdekében emelt szót. Levélbeli említéseire Ilia Mihály professzor úr hívta fel a figyelmemet. 1974. február 7-én egyebek között ezt üzenté neki Weöres Sándor: „*Irtam Neked egy szegedi verset, itt küldöm szeretettel. Kérlek, ha lehet, közöld a »Tiszatáj«-ban. A' propos elkallódás: remélem, a szegedi ó torony a fogadalmi templom mellett, amit a versben említek, megvan még, nem esett az exkavátor martalékául. Ne hagyjátok elpusztítani!*” A megnyugtató feleletre kilenc nap múlva így válaszolt: „*Őrülök, hogy a Dömötör torony megvan és véditek. Meg kell őrizni, mert nem maradt hasonló.*” (Mekkora vesztesség, hogy az egykori szerkesztőkhöz, kritikusokhoz, barátokhoz szóló Weöres-levelek többsége kiadatlan! A Kovács Sándor Ivánhoz, Ilia Mihályhoz, Pete Györgyöz, Juhász Ferenchez, Tüskés Tiborhoz, Szederkényi Ervinhez, Tamás Attilához küldött üzenetek sok meglepetést tarthatnak még.)

Az előbb említett sorból természetesen nem hagyhatom ki Várkonyi Nándort sem, akihez több évtizedes barátság és munkakapcsolat fűzte. Weöres a legönzettelenebb, leghálásabb alkotók közé tartozott. Atyai társairól, irodalmi kapcsolatairól, mestereiről, nemzedéktársairól kötetnyi versben emlékezett meg. Olykor olyanokról is, akikkel nem találkozott. A teljesség igénye nélkül Babitsra, Dsidára, Pável Ágostonra, Hamvas Bélára, Fülep Lajosra, Rózsa Bélára, Szederkényi Ervinre, Vas Istvánra, Csorba Győzőre, Kormos Istvánra, Illyés Gyulára, Takács Gyulára utalok. A hozzájuk szóló művek között akadnak gyászénekek, tréfás születésnap-i köszöntők, márványba véshető epigrammák. Az 1975-ben elhunyt Várkonyi Nándort is elsi-ratta. Egyetlen tömbből álló versében utalt a lét és a nemlét talányára, az időre, a művelődéstörténetét foglalkoztató nagy kérdésekre: a letűnő világokra, Atlantiszra és Sziriat oszloppaira. Gyászverse a *Jelenkor* 1975/6-os számában VÁRKONYI NÁNDOR EMLÉKEZETE címen látott napvilágot (520.). Steinert Ágota az utolsó tíz sor variánsát közölte [VÁRKONYI NÁNDOR HALÁLÁRA] (463.).

A DAL (505.) sem önálló Weöres-mű. Korábban MAJDNEM címmel jelent meg a HARMINGCÖT VERS (Magvető, 1978) 5. oldalán. Mindössze két szó és két központozási eltérés akad közöttük.

Az utolsó blokk A HAGYATÉKBAN LÉVŐ DATÁLATLAN / DATÁLHATATLAN KÉZIRATOK címet kapta (507–669.). Az itt sorakozó művek egy részét tartalmi szempontok segítségével lehet elhelyezni az életműben. Jelentős hányaduk szoros kapcsolatban van a költő megjelent verseivel. Akad azonban olyan is, amelyek azonos vagy eltérő címen folyóiratban vagy kötetben is napvilágot látott; egy esetben még a megírás napját is meg tudhatjuk.

A SCHERZO BRUTALE (509.) a hangütés és a tartalmi utalások alapján minden bizonnyal Weöres pécsi egyetemi időszakára esik. Bevezető soraiban ritmust botlat a „nyikereg-nyafog”, a kéziratban „nyikeg-nyafog” olvasható. A „Legyen” a kéziratban „legyen” alakban szerepel.

A „Nóben honol...” kezdetű, önálló cím nélküli két szakasz (524–525.) a FAIRY SPRING első részének szövegváltozata.

A KARIATID (571.) időbeli azonosítását segíti, hogy megjelent a *Szép Szó* 1939. júliusi számában (290.).

A KURUC TÁNCNÓTA (583.) nyolcadik szakaszában ez olvasható: „*hírünkért, nevünkért, magunk igazáért, / országunk, vezériünk megmondásáért.*” Így értelmetlen. Alighanem a megmaradásáért a helyes olvasat. A szótagszám is ezt a megoldást támogatná. Ugyanezt gondolom a következő történelmi szerepverssel kapcsolatban is: [SZABADSÁGUNK...] (585.). A kuruc harcokat idéző két szakasz 14 szótagos sorokból áll. Csupán az utolsó előtti döccen meg: „*Rákóczi fényes kardja mindörökre fénylik...*” A helyes olvasat a Rákóczi-nak alak lenne.

A [GRANDPIERRE EMIL] (609.) két epigrammája a prózáiról nemzedéktársához szól. Az első páros rímű, játékos születésnap-i köszöntő. A második az idő múlására figyelmeztető disztichon. Mindkettő tartalmazza a megszólított nevét. A harmadikként szereplő strófa minden bizonnyal nem hozzá szól. A „*Jutottunk Hatvanig, Zagyva-parti góciig*” sorral kezdődik, és a LEVÉL CSORBA GYŐZŐNEK PÉCSRE UTÓIRATAKÉNT jelent meg a 35 VERS című kötetben (Magvető, 1978. 49.).

A kötet utolsó fejezetében található néhány olyan vers, amely gyanakvóvá teheti a befogadót. Vajon eredeti Weöres-írásokat vagy esetleg fordításokat olvas-e az asszonycsúfolók, val-lomások között? [FELESÉGEM...] (622.); [FÁRADT, GÖRCSES, VÉN VAGYOK...] (624.); [SZOMORÚ ÉLNI...] (625.)

A [PÁRNA HELYETT...] (633.) a kötet sokadik szövegvariánsa. Néhány szóhasználati eltéréssel – KIHAJOLNI VESZÉLYES címmel – megjelent az *Életünk* hasábjain (1978/3. 200.). Ezzel a címmel, öröklődően 1979-es évszámmal szerepel a költő egybegyűjtött írásaiban (1986; 2003; 2009).

Takáts Gyulát és Weöres Sándort évtizedes barátság kötötte össze. Írtak egymás köteteiről; levelezésük a harmadik nemzedék fontos kordokumentuma. A kaposvári költő Csöngére is ellátogatott, élményeiről versben, emlékidéző köszöntőben is szólt. A TAKÁTS GYULÁNAK című Weöres-epigramma (661.) születési idejét és körülményeit Fodor András leveleiből és naplójából pontosan ismerjük. Az ÉVEK, MADARAK című Takáts-kötetet Kerékgyártó István bírálta az *Új Írás*ban. Weöres alpárinak érezte a kritikát, és 1966. január 30-án Fodor András jelenlétében ezt a négy sort rögtönözte. (Lásd: CSORBA GYÖZŐ ÉS FODOR ANDRÁS LEVELEZÉSE 1947–1994. Pannónia Könyvek, Pécs, 2005. 78.; Fodor András: EZER ESTE FÜLEP LAJOSSAL, II. Magvető, 1986. 419–420.)

A szerkesztői utószót (671–674.) már nagyon szomorúan olvastam. Ezeket a befejező sorokat is ilyen lelkiállapotban kopogom. Sok mindent nem értek. Az utóbbi két évtizedben több, korábban ismeretlen Weöres-vers is megjelent. Ezeknek gyakran sem a jegyzetekben, sem a közölt művek között nem maradt nyomuk. Legbosszantóbbnak az ILLYÉS GYULÁNAK című pamflet elhagyását tartom (Weöres Sándor: EGYBEGYŰJTÖTT LEVELEK, II. 203.). Nem értem, hogy miért maradt el az alapos lektori, korrektori munka, amely a hibák jelentős részét kiszűrhetne volna. A korábbi kötetek kritikai visszhangja is több figyelmet érdemelne.

Kíváncsian és aggodalommal várom a folytatást. Az egyelőre késlekedő levélkiadás az eddigieknél nagyobb türelmet, körültekintést, alaposágot igényel. Megvalósulásáról és a már említett interjúk, vallomások kötetéről szívesebben írnék méltatást, mint hibajegyzéket. Ehhez a felsoroltakon kívül az irodalmi, irodalomtörténeti közállapot változására is szükség van: a kötetek rangjához méltó kritikákra, elfogulatlan, előítéletektől mentes véleményekre, felelősségüket felismerő örökösökre és segítő szándékú szakemberekre.

Lőcsei Péter

IDEGEN TESTEK

Péterfy Gergely: *Kitömött barbár*
Pesti Kalligram, 2014. 448 oldal, 3490 Ft

„Halálos veszélynek teszi ki magát, aki
különbözni mer.” (46.)

Amikor megpillantottam Péterfy Gergely regényrészletét a *Holmiban* (2013/7–8., akkor még A MAJOM ÉS A BARBÁR címen), azzal a mohósággal estem neki, mint aki már régen erre és csak erre várt.

Valaha régen, a hetvenes évek végén, amikor egyetemi doktori dolgozatomhoz elolvastam Kazinczy levelezésének huszonhárom vas-könyvtárában, akkor nyílt ki ez a világ. Persze csak résznyire, Kazinczy elragadó, sokszínű, vonzó és taszító egyéniségén keresztül: de a lényegét egy percig sem tévesztve szem elől. Azt ugyanis, amit Szerb Antal a magyar felvilágosodásról szólva valahogy úgy fogalmazott meg, hogy aki a gondolkodásnak némi jelét adta, azt vagy lefejezték, vagy börtönbe zárták. Eltűntették saját világukból mint zavaró tényezőt, kizárták a 'rendes' emberek sorából a 'hazaárulókat', akik vadászat, agarászás és ivászat helyett könyvekkel, nyelvtanulással, képekkel és zenével múltatták az időt.

Péterfy Gergely regénye végül a KITÖMÖTT BARBÁR címet kapta. Az olvasó szembesülhetett az előzetesen közölt részletek változtatásaival, amint a szöveg elnyerte végső alakját. A könyvet megalapozó bécsi kutatásokból kinőtt PhD-dolgozat az interneten olvasható, lelkiismeretes, érdekfeszítő munka, érdemes megismerkedni vele. (ORPHEUS ÉS MASSINISSA / KAZINCZY FERENC ÉS ANGELO SOLIMAN, PhD értekezés, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2008.) Annál is inkább, mert éles fénysugarat irányít a gazdag Kazinczy-szakirodalom eddig homályban maradt pontjára, a mester és Angelo Soliman barátságára. Kazinczy és Angelo Soliman rövid, de jelentős viszonyának különössége csak részben eredeztethető Soliman afrikai származásából, a bécsi arisztokrata társadalomban elfoglalt sajátos helyéből, szabadkőműves és illuminátus kapcsolataiból. Porhüvelyének halála utáni botrányos sorsa, testi maradványainak útja a Természettudomá-

nyi Múzeum titokzatos, belül halványpirosra festett, kívül zöld, lefüggönyözött üvegszekrényébe avatja kulturális thrillerré Péterfy izgalmas regényét.

Hosszú évek kutató- és írói munkája után aktuálisabb olvasnivalót, megrázóbb vádiratot nem adhatott volna Péterfy a rokon lelkű olvasók kezébe arról a magyar világról, amely mindig visszatérni látszik ősi kiindulópontjára, otthonos barbárságába. Ott érzi jól magát az az ősi osztály, amely mindig felszínre tör, hosszabb vagy rövidebb lappangás után, mint a keljfeljancsi, könyörtelenül érvényesítve gonosz, sunyi, alattomos világméretűt, amiben mindenki 'hazaáruló', aki 'idegen', s hogy ki az idegen, azt ez az ősi osztály mondja meg.

Hosszú ideje vártunk már erre a regényre, nemcsak a felvilágosodás korának és Kazinczy személyiségének varázsa miatt, hanem inkább fájdalmasan érvényes aktualitása okán.

A regénynek három narrátora van. A legtöbb és a regény gerincét jelentő információt az a mindentudó narrátor közli az olvasóval, aki gróf Török Sophie hangján szól, egyes szám első személyben. Ez a monológ mindig emlékező bevezetéssel kezdődik, és rábízatik a szöveg legfontosabb rétege: a három főalak (Kazinczy Ferenc, gróf Török Sophie, Angelo Soliman) által vallott értékrendszer érzékeny, hiteles, meggyőző képviselete. „*Ahogy álltam a Természettudományi Múzeum tetőtéri raktárában, és velem szemben a vörös szekrényben ott állt a fekete test, eszembe jutott, ahogy Ferenc elmesélte, milyen különös viszony fűzte Angelo Solimant a Múzeumhoz.*” (9.)

Török Sophie hangja széles regiszteren mozog, újra és újra meglepi az olvasót. Alakja egyrészt az idősíkok közötti szüntelen mozgás záloga, másrészt Sophie élete egy teljes női fejlődés-regény az éretlen, hallgatkozó hatéves kislánytól a rózsaként kibomlott, szenvedni és szenvedélyesen szeretni képes érett nőig, aki a halálba is képes elkísérni azt, akit szeret, de az idegenek iránti caritas is érzékeny személyiségének a része.

Angelo Solimant egy ismeretlen, de szintén mindentudó elbeszélő jeleníti meg, Kazinczy Ferencet a harmadik narrátor hangja kelti életre. A három narráció a klasszikus zene szabályainak megfelelően, a ritmusok és a szólamok versengésének harmóniájával fonódik egybe.

A regény gondolati rétegei közül csak a legfontosabbakat emeljük ki, meghagyva a többi-

eket egy későbbi, alaposabb elemzés számára. Ezek a rétegek legpontosabban kulcsszavakkal ragadhatók meg. Bizonyos, hogy a címben is előforduló 'barbár' a regény legfontosabb kulcsszava, fogalma és értelmezési kerete. Párja az 'idegen'. De ki a barbár és ki az idegen? Attól függ, honnan nézzük? A centrumból nézve az idegen a barbár, a perifériáról nézve a barbárok számára mindenki idegen? Növeli a zavart a 'jó vadember' felvilágosodás kori mítosz, A GÁLÁNS INDIÁK (Jean-Philippe Rameau) kecsesen táncoló 'vadjai'. „*Talán csak a barbár érti meg az idegent, és az idegen a barbárt.*” (435.) Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman barátságát értelmezve hangzik el ez a mondat a regény végén.

A regény talán legszebb szimbóluma a barbár földbe ültetett magnólia története. A fiatal és reménykedő pár, Ferenc és Sophie a jövőben bízva házat és kertet akar teremteni, jövőendő közös életüknek keretet, gyermekeik számára otthont. Baljós körülmények árnyalják az otthonteremtés igyekezetét.

Először is Török Sophie tapasztalatlan, a zár-dából nemrég szabadult, az ott nyert ismeretek, tudás, műveltség éppoly szűz, mint ő maga, nincs kipróbálva. Lelke, mint a francia kert a bécsi zárda udvarán, rendet, tisztaságot, nyugalmat sugall. Kazinczy Ferenc számára azonban a francia kert a rabságot és az elnyomást jelképezte, az ő ideálja az angol kert, a szabadság rendtelensége, múrommal, zabolázatlan növényekkel. Kazinczy lelke már összetört a hosszú rabság alatt, nehezen tudta elhinni, hogy szabad. Hatalmas önfegyelmet és tartását megmégkísérti az örület, amitől a képzelet építményébe menekül. Ellenséges környezetében egyedül Sophie érti meg, tudja, hogy valójában ki ő, a külvilág számára „*nevetséges idegen*”. (31.) „*Aki szabad, az nem lehet rendes ember. A rendes ember az rab, mint ők maguk.*” (31.) A sötét, gonosz, sunyi, babonás parasztkor ellenségesége ugyanaz, amit Borbély Szilárd kíméletlen pontosság-gal élénk állít a NINCSTELENEK-ben. Hogy közben eltelt több mint kétszáz év? Itt lassan múlik az idő.

És itt jön a magnóliaültetés. Kétszer. Az ördög fájáról van szó, emiatt jön hat lapos tekintetű, fenyegető paraszt a házhoz fejszével: „*Vágya ki, grófnő. Ne várja meg, amíg az emberek intézik el.*” (35.)

Hogy lehet itt azt az életet élni, amit megálmodtak?

„A barbár vidéken, ahol élnünk adatott [...] Azon a vidéken, ahol élnünk adatott, előttünk soha senki nem olvasott kottát, senki nem festett képet, senki sem olvasott verseket.” (43. k.)

Ez az idegenség lényege, valami olyasmit csinalni, aminek az átlagember számára semmi értelme. A világ esztétikai megélése mit sem jelent Kazinczy durva testvéreinek vagy a regmeci parasztnak. A nemesi közvélemény éppúgy hazadrulásnak tartja a szellemi életet, az intenzív gondolkodást, mint az írástudatlan paraszt. Sőt, még veszélyesnek is tekinti. Ami úri hóbort a parasztnak, amin röhögni lehet, az lázadás a nemesnek az ősi rend ellen. Ezért kell kivágni a magnóliát, ezért omladozik a megszokottól eltérő arányú és beosztású ház, hullik szét a benne élők élete, vadul vadonná a kert.

Különös dimenzióba kerül a barbár-idegen fogalompár Kazinczy emlékeiben, ahol az apjával együtt a Grabenen elszenvedett megaláztatást idézi fel. A bécsi utca embertömege neveti ki a két 'barbárt', a magyar ruhába öltözött apát és fiát, örök fájdalmat okozva az érzékeny fiúnak. Ki itt az idegen? Ki itt a barbár? Péterfy Gergely beszámol egy interjúban a bécsi levéltárban folytatott kutatásairól, ahol elmondja, Kazinczy milyen kitűnően használta a német nyelvet, ha társalgásra került sor. A bécsi átlagpolgárnál sokkal jobban ismerte a múzeumok, könyvkereskedések, metszetárosok kincseit, és tudatosan, választékos ízléssel vásárolt. Otthonosan mozgott Bécsben, tájékozott idegennek talán nevezhető, de barbárnak semmi esetre sem. Nem beszélve arról, hogy Kazinczy volt az első nyugatos magyar író, mert azzal, hogy a német kultúrát választotta követendő példaként, a kelet–nyugat tengely vált meghatározóvá, a német nyelvújítás tapasztalataival együtt. (Vö. Radnóti Sándor Winckelmann-könyvével, Atlantisz, 2010. 480.) Ugyanakkor ő volt az első magyar esztéta; a szépség ideája vezérelte az életét, ezért az eszményért csaknem mindent feláldozott.

Az ismeretekkel felvértezett, művelt, a szabadkőműves eszmékben védelmet találó fiatalember már fölényesen nevet új, 'idegen' és 'barbár' barátjával, Angelóval a bécsi köznép gúnyolódásán. Akkor még nem tudja, hogy fekete bőrű és fehér lelkű barátja milyen rettentő örökséggel terheli meg halála után.

A regény megismertet bennünket egy újabb fogalompárral a nemzeti önismeret felé vezető rögös úton: a megaláztatás és a frusztráció e két újabb jelenség, amit a regény sokféle változatban és hatásosan elénk tár.

A megaláztatásra kitűnő példa apa és fia esete a Grabenen. „Gondolkodásának legmélyébe fészkelte magát az a fájdalom, amit akkor megtapasztalt. Nem is az volt a legégetőbb, hogy az apját a szeme láttára alázták meg, hanem a visszavonhatatlan és megfellebbezhetetlen evidencia, amellyel barbároknak tekintették őket [...] A megvetéssel a méltóságukat, az ember voltukat vették el tőlük. [...] Ferenc ekkor hátrázhatta el, hogy azt az elviselhetetlen megaláztatást, amelyet az alacsonyabb rendűsége okoz, nem úgy fogja legyőzni, hogy külsőleg a németekhez hasonul, hanem azzal, hogy belülről szünteti meg azt az ürességet, amittől fogást találhat rajta a megvetés...” (238. k.)

Bossányi Zsuzsanna házában, egészen kicsi fiúként szintén el kell viselnie testvére, az alattomos és irigy Dienes gonoszságait. Ezek a megaláztatások a gyermekévekhez képest démoni erejűvé válnak felnőttkorukban, a börtönévek után. Kazinczy Ferenc része a megaláztatás, Kazinczy Dienes része a frusztráció, melyet testvére kiválósága és saját hitványsága ébreszt benne. E két pszichológiai jelenségre adott válasz a két jellem kulcsa: Ferenc olvasásba, ön-maga pallérozásába menekül előle, Dienes egyre aljasabb bosszúba süllyed. Ferenc válasza a megaláztatásra az 'emember' fogalmának megalkotása, az emember mint a szabad ember, a filozófus ideáltípusa. Az emember megkettőződik, reflektál önmagára, kilép egy más világba, idegen nyelveket, szokásokat ismer meg. A gonosz, sunyi, alattomos Dienes és a család a frusztrált ember minden lelki szennjét zúdítja Kazinczyra: „[Dienes] rájött arra, amit a gonoszak hamar felismernek: nem önmagát kell jobbá tennie, épp elég, ha a bátyja erényeit befeketíti.” (203.)

Az igazi pokol a szabadulás után várja Kazinczyt, testvére diadalt ül felette: „Ferencet el kell dugni valahogy [...] A Biblián kívül ne legyen könyv a házában [...] mert minden baj a könyvekből származott [...] Elárulta a hazát.” (211.) A hitvány képmutatás, az álnokság, a frusztrált bosszúvágy azt teszi a széphalmi kerttel, amit Kelety Gusztáv A SZÁMŰZÖTT PARKJA című képén láthatunk. Disznók rőfőgnék az egykori szőkőkút körül, elvadult fák zúgnak a romok fölött.

Angelo Soliman ugyanezt a rettentő tapasztalatot gyűjti össze az évek során, mint szabadkőműves társa és barátja. Megalázzák, kihazsnálják, nevetségessé teszik. Szelleme kiválósága ugyanarra az útra vezeti, önmaga tökéletesítésére törekszik, képes az öniróniára: „*Mit gondolsz, Ferenc, kérdezte nevetve Angelo, melyikünket néznek barbárabbnak?*” (354.)

Szabadkőműves eszméiken alapuló barátságuk öntudatlanul közös háttére a tehetségük, ami nem megtanulható, ami adottság, véletlen, esetleges, de felismerve már a szorgalom műve. Tehetségük erejével képesek kitörni sorsuk börtönéből.

Angelo Soliman testi mivolta hozza játékba ebben a szellemi térben a *test* problémáját. Az ő feketesége, különös szépsége, radikális eltérése a megszokottól, vagyis *idegensége* leplezetlen érzéki izgalmat kelt a környezetében, érzelmeket és indulatokat korbácsol fel. A könyv borítóján láthatja az olvasó annak a rézmetszetenek a részletét – ő, miért csak a részletét? –, amely megörökíti teljes testi szépségében és ifjúságában Angelo Solimant, afrikai tájkép előtt, egzotikus öltözékben.

„*Ami eddig a rút és a csúf mértéke volt, megfordul, és a szép mértéke lesz. Legyenek ők rútak, a fehérek. Mert a szépség a szabadság szépsége [...] Mint Dávid nézett Góliátra Michelangelo szobrán, úgy nézzen Angelo Bécs szemébe. [...] Így lett Angelo teste ikonná*” (347. k.) – mondja az öreg szabadkőműves, Ignaz von Born. Ez a test válik a regény utolsó szakaszában botránnyá (428.), mert Angelo halálakor, 1796-ban már I. Ferenc uralkodott, minden progresszió ellensége: „...*állami politika szintjére emelte a leplezetlen gyűlöletet minden iránt, amiért mi lelkesedünk, s akit nem végeztek ki vagy nem zártak börtönbe, azt megaláztatással, gúnnyal és kiközösítéssel büntetik*”. (425.) A büntetés elrettentő formája a holttest kitömése és kiállítási tárggyá szentségtelenítése. A hatalom küldötte, a kancelláriai segédfogalmazó még életében keresi fel Angelót a kancellária üzenetével, miszerint halála után testét állami tulajdonba vennék a Természettudományi Múzeum számára. Angelo a különös látogatás után azonnal felkeresi szabadkőműves barátját a múzeumban: „*Nevettek. Az udvar részéről a dolog nyilvánvaló arrogancia, tobzódás a hatalmi mámorban: nincs más céljuk vele, mint Angelo személyn keresztül megalázni mindenkit, aki*

valaha a felvilágosult eszmékkel kötötte össze az életét, és diadalittasan demonstrálni az ő hatalmukat a mi testiünk felett.” (431.)

Kazinczy teste ugyancsak a szenvedés lépcsőfokain zuhan egyre lejjebb a halálba, az ő testét a kolera szentségteleníti meg, a test, amely a faunjátékban az elragadtatás és a gyönyör forrása volt, gyötrelmekben aláztatik meg. „*A test [...] úgy tesz, mintha birtokolná a személyt.*” (440.)

Angelo Soliman és Kazinczy Ferenc szelleme ki tudott szabadulni a test fogságából a *nyelv* segítségével. Mindkettőjük számára a nyelv és a nyelvek jelentették a legfontosabb eszközt a megaláztatás elleni küzdelemben. Kazinczy meggyőződése, hogy: „*Ez a táj és ez a nép még nem érett meg a leírásra.*” (64.) Még nincs kitalálva a *nyelv*, amivel leírható, amivel szakakba lehet foglalni nyersségét és kezdetlegességét. Először *fordítani* kell idegen nyelvekből, meg kell tanulni, hogy csinálják máshol, ahol a dolgozók közepében élnek. Először idegen nyelven kell elmondani, hogyan érdemes élni, aztán egy megújított, a barbárból megszelídített nyelven honosítani az új, emelkedettebb életformát.

Angelo fegyvere szintén a nyelv, a nyelvek, melyeket birtokol. A klasszikus nyelvekkel a számára ismeretlen földrész, Európa kultúrájába hatolhat be, önbizalmát erősítheti, intellektusát edzheti. A német nyelv Bécsben válik vívótörré számára a megaláztatásokkal szemben: „[Angelo] *megszokta, hogy mindenütt feltűnést kelt, és azt is megszokta, hogy ez a feltűnés mennyire fizikai, testi természetű.*” (168.) A tolokodó, hisztérikus tömeget, amely egyre közelebb nyomul, inzultálja, fogdossa, köpködi, egy módszerrel tudja megdöbenteni: ha tökéletes bécsi németiséggel megszólal, és mond valami választékos mondatot. A nyelv hatása varázslatos, a címzetek alól valósággal kihúzza a szőnyegyet, önbizalmuk, agresszivitásuk egy pillanatra megtorpan. „*Azt hitték, hogy az anyanyelvük csak az ő s a hozzájuk hasonlóak kiváltsága, amely megkülönbözteti, magasabb rendűvé teszi őket az állatoknál és az idegeneknél...*” (168.) Az agresszivitás újabb hulláma a nyelvi sokk után következik, de figyelemre méltó az állat és az idegen egy szintre helyezése a tömeg számára. A narrátor emberismerete fájdalmasan pontos, tisztában van a hitványság általános társadalmi jelenlétével és a tömegpszichológiával.

Idegenség, barbárság, megaláztatás, a nyelvek és a tudás segítségével felülkerekedés a körülményeken; eddig ezeket a párhuzamokat értük tetten Kazinczy Ferenc és Angelo Soliman sorsában. A regény fontos szerepet tulajdonít kettőjük otthonkeresésének, vagyis mindkettőjük fizikai és lelki értelemben vett *otthontalanságának*. Mindketten otthontalankok, bár lázas otthonkeresésük látszólag és ideiglenesen célhoz ér.

Kazinczy Ferenc és Török Sophie otthonteremtési próbálkozásai Bányácskán, Kazinczy eufemizmusával Széphalmon mentek végbe. Sophie és Ferenc számára a *szellemi otthon* birodalma a fontos, annak esztétikai értelemben vett tartalma és megélhetősége okán. Bécsben Angelónak könyvtára és olvasófootele jelenti az otthon lényegét, bár ő nem rendelkezik olyan szellemi társsal, mint Sophie, és olyan mély megértést sem tapasztal házastársa részéről, mint amilyen Ferencnek jutott. Ez a megértés kölcsönös, Kazinczy nem osztozik férfitársai rendi szemléletében, számára a nő egyenrangú társ, szellemi partner, sőt, nézete szerint az aszszonyi nemben meglevő értékeket hiába keresete saját nemében. (SZENVEDELMEK, SZENVEDÉLYEK – KAZINCZY FERENC MAGÁNVLÁGA. Vál., szerk. Czibula Katalin és Demeter Júlia. Protea Kulturális Egyesület, 2009. 53.)

„[Kazinczy] ragaszkodott hozzá, hogy olvassak. [...] Az olvasás ideális körülményeinek biztosítása, mondta, ugyanúgy a hatalmas és gazdag nyugati civilizáció része, mint az olvasás maga.” (367.) A szalon bútorai, a falakat díszítő, tudatosan megválasztott metszetek, a hangszerek, könyvek mind-mind áldozatul esnek a titokzatos romlásnak, minden szétesik, megreped, elfogy, mint a kávé, a szellem itala. Ez az életforma itt otthonatlan lesz (367.), megannyi bájos részlete megsemmisül. Némelyik már a megvalósulás előtt – a kertbe tervezett műrom –, a magnóliafát ki kell vágni, a ház arányait szándékosan rontja el az olasz építómester. Sophie kifinomult ízléssel válogatott öltözéke darabjainak szintén ez a sorsa: a kecses cipő a sárba ragad, a különleges kalapot elragadja a durva szélvihar, a finom, sötétzöld, rojtos selyemkendő a kolerás kisgyermek szemfedőjeként végzi. A gonddal kiválasztott metszetek egyenként hullnak le a falról, a személyes emlékeket őrző könyvtárat el kell adni a pataki kollégiumnak, mert nincs mit enni.

Angelo Soliman otthonteremtési küzdelme semmivel sem könnyebb, mint Kazinczyé és Török Sophié. De ők saját szülőföldjükön idegenek, ez teszi helyzetüket még fájdalmasabbá. Angelót gyermekként hurcolták Bécsbe, szülőföldjéről emlékei sincsenek. Saját sötét bőrén kénytelen megtapasztalni a centrum és a periféria markáns jelenlétét Bécsben: „*Ahogy egyre kijjebb jutott a városból, egyre beljebb a parasztok közé, egyre gyermekibb gonoszszágot, egyre döbbenetebb idegenkedést és undort tapasztalt. Egyre kevésbé tekintették embernek és egyre készebbnek mutatkoztak, hogy azonnal megöljék [...] Fulladozva menekült vissza a belvárosba...*” (304.)

Az idegen emblemikus megjelenítője, a *zsidó* természetesen nem hiányozhat abból a világból, amely Kazinczyt és Angelo Solimant körülveszi. Valahányszor felbukkan a zsidó alakja a regényben, a közvélekedés szerint százszor rosszabbnak tűnik, mint azok, akiknek sötét bőre van, vagy hibbantra olvassák magukat. A démoni rossz par excellence megtestesítője a zsidó, a legpusztítóbb ellenség, járványok okozója, keresztény kisgyermek gyilkosa, keresztény urak bankár szipolyozója. Angelót azzal vádolják, hogy kisgyermekeket ragadott el a zsidók számára, a kolera sújtotta Zaglamben pedig hírlík, hogy két zsidót égettek meg a parasztok a járvány terjesztésének vélelme miatt. Az idegenekre szórt összes balítélet legszilárdabban a zsidókkal szemben érvényesül. Ők a legidegenebbek, legotthonatlanabbak, Kazinczynál és Solimannál is jobban számkivetettek, mert nem hitték soha, amit a fiatal Kazinczy még hisz: „...akkor még hajlamos voltam azt himni, hogy otthon vagyok a világban. Sok tapasztalatnak kellett még eljőnnie ahhoz, hogy megtanuljam: nem vagyok otthon sehol”. (354.)

Kazinczy családottsága ma sem lehetne mélyebb, mint amikor Pestről hazatérve Széphalomra így fakadt ki: „*Hazaérkezésekor diühöngve ócsárolta az Arpádba, Álmosba és a mítikus magyar őskorba révedő ifjakat, akik olyan könnyed kézzel lökték odébb az ő észre, formára, szépségre és nyelvre alapozott világhképét [...] S ami még rosszabb: ezek az ifjak épp Ferenc példájából, szegénységéből és hatalmának elvesztéséből jöttek rá arra, hogy akkor tudják megtömetni a zsebüket pártfogóikkal, [...] ha hizelegnek nekik.*” (71. k.)

Csak ne lenne ez a regény olyan hátborzongatóan aktuális.

Ujvárosi Emese

VITA

VÁLASZ BAGI ZSOLT LIBERALIZMUS- KRITIKÁJÁRA

Bagi Zsolt a *Holmi* 2014. áprilisi számában közölt bírálatot Kis János *AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ* című kötetéről. A szerző – mint maga mondja – Kis könyvét apropónak tekinti arra, hogy a magyar liberalizmusról mondjon lényegi kritikát. A céloom az, hogy erre a kritikára adjak vázlatos választ.

Rekapituláció

A lényegi kritika kiindulópontja, hogy Bagi szerint a magyar liberalizmus látóhatára a rendszerváltás közjogi programjának védelmezésére szűkült. A harmadik köztársaság létrehozásának egyik legfőbb jellegzetessége, hogy egy minimális program alapján történt. Ez a program azért minimális, mert arra szorítkozik, hogy megállapítsa az érdemi politikai viták lejátszásának, a politikai versengésnek a szabályait, az összes további kérdés eldöntését az első, e játékszabályoknak megfelelő választás után létrejövő állam demokratikus intézményeire hagyva.

A program minimalizmusa tulajdonképp logikai következménye az átmenet választott formájának, vagyis annak a ténynek, hogy az új rend nem forradalommal, hanem tárgyalásos úton jön létre. A tárgyalás eredménye olyan alku, amelyet a létrehozandó új rendet igazoló morális premisszák szerint nyilvánvalóan illegitim régi hatalommal olyan szereplők kötnek meg, akik semmiféle felhatalmazással nem rendelkeznek arra, hogy a közösség nevében döntéseket hozzanak, noha – ugyancsak az új rend normái szerint – rendelkezniük kéne ilyen felhatalmazással ahhoz, hogy a közösség életét reguláló alkukat kössenek. Nem is rendelkezhetnek ilyen felhatalmazással, hiszen a régi rend lényegéhez tartozott, hogy ilyen felhatalmazással rendelkező szereplők ne létezhesenek. Forradalom helyett a legalitás folytonosságát tiszteletben tartó átmenet azonban nem képzelhető el ilyen alku nélkül, amelynek a kimenelete az, hogy az illegitim hatalom parlamentje, a felhatalmazás nélküli jogállami forradalmárok javaslatára, létrehozza a politikai versen-

gésnek azokat a szabályait, amelyek tiszteletben tartása aztán a hatalomért folyó verseny első, e szabályok szerint zajló köre után legitim hatalmat eredményez. Az átmenet programja nem is lehet más, csak minimális.

Bagi diagnózisa szerint a magyar liberalizmus horizontja arra zsugorodott, hogy a '89-es alkotmány nyomán létrejött közjogi rendet mint valami természeti szükségszerűséget védelmezze. Másként nem is nagyon védelmezhetne volna, hiszen azt például egészen biztosan nem állíthatta, hogy ez a rend a demokratikus közösség önrendelkezésének valami kiemelkedő (vagy bármilyen) aktusában jött volna létre. Ezzel szoros összefüggésben, Bagi szerint, a magyar liberalizmus számára a demokratikus politika formai keretei váltak a politika tartalmává, ezért politikafogalma kiüresedett. *„A liberalizmus e változata gyakorlatilag semmi mást nem kívánt garantálni, mint a közömbösség értelmében vett szabadságot, azaz azt a formát, amely mindenki számára jogegyenlőséget és vélemény szabadságot biztosít. Szántszándékkal megtartóztatta magát bármiféle tartalom, bármiféle eszme vagy életmód melletti elkötelezettségtől, annak érdekében, hogy a formát abszolutizálja.”* (Figyeljünk fel itt a jogegyenlőség és a vélemény szabadság párosa és *„a közömbösség értelmében vett szabadság”* közé tett egyenlőségjelre, továbbá arra, hogy ez, a szerző szerint, *„a forma abszolutizálása”* szemben a *„bármiféle eszme és tartalom”* melletti elköteleződéssel.)

Márpedig egy történeti esetlegességet természeti szükségszerűségként foggal-körömmel védelmezni nem túl perspektivikus vállalkozás. Az, hogy nevet próbálunk adni az állítólagos természeti szükségszerűségnek – például úgy, hogy minduntalan a közelebről meghatározatlan „európai értékekre” hivatkozunk, nem sokat segít ezen a helyzeten. Időszzerű hasonlaltal élve, a magyar liberalizmus, legalábbis Bagi szerint, úgy próbált viselkedni, mintha nem a különböző világnézetek és politikai vélemények összeütközésének és versenyének egyik szereplője lenne, hanem a játékvezető, aki a játék – valahonnan a játékon kívülről adott – szabályainak betartása fölött őrökdi. Semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy a pályán a játékvezetőnek öltözött szereptevészett játékos, akinek épp szereptevészte okán játékosai muníciója alig van, érdektelenné válik, elveszti a kapcsolatát a játék formája helyett a játék (ér-

zékelt) tartalmi tétje iránt érdeklődő közönséggel, így aztán könnyűszerrel átgázol rajta egy kigyúrt erőkből álló, jól szervezett csapat, röhgöve veri ki a szájából a játékvezetői sípot, és tetszése szerint újraírja a játék szabályait.

Amit tehát a magyar liberalizmus Bagi szerint elmulasztott, az a tartalmi vitába való beleereszkedés, vagyis a kísérlet arra, hogy politikai agendáját mint érdemben igazolásra szorulókat a demokratikus közösség előtt tartalmi erkölcsi (mi más?) érveléssel igazolja, tudomásul véve, hogy a közösség általi elfogadásért versenyben áll más, rivális agendákkal. Semmi nem emeli ki ezt jobban, mint az „Európához fellebbezés” szánalmas gesztusa: *„De hát mik azok az európai értékek? Talán csak nem valamiféle tartalom, újra? Esmék, utópiák, tervek, kulturális totalitások, amelyekről mind ez ideig a liberalizmus szót sem akart ejteni.”*

Az Európához fellebbezés gesztusa már csak azért is üres, mert azok a liberális demokrácia fenntarthatósága szempontjából kulcsfontosságú attitűdök, amelyek a mintának tekintett (észak- és nyugat-) európai országokban valószínűleg jóval elterjedtebbek, mint nálunk (és a többi rendszerváltó ország többségében), ott sem voltak eleve adottak, és nem is a liberális elveknek megfelelő közjogi forma bevezetése hozta őket létre. Más eszmékkel generációk sokaságán át a közösség általi elismerésért tartalmi vitákban összecsapó eszmék részleges győzelmének a termékei. Nem előfeltételei a politikai vitának, hanem az eredményei: *„Európát mi, európaiak hozzuk létre.”*

Úgy tűnik azonban, hogy Bagi nemcsak azért elégedetlen a liberalizmussal, mert a liberalizmus szerinte nem hajlandó tartalmi vitában megvédeni, igazolni a jogok és politikai intézmények általa helyesnek vélt rendszerét, hanem azért is, mert ha lenne ilyen igazolás, akkor az csak antidemokratikus lehetne. *„[M]égiscsak valamiféle tartalmi indoklását kellene nyújtani a közjogi formának. Ez a liberalizmusban minden bizonynyal az lenne, ami a nyolcvanas években a társadalmi szerződésért folytatott harc alapja volt: az emberi jogok nyilatkozata. Azaz a természetjog modern formája. [...] A magyar liberális politikai gondolkodás alapjai [...] természetjogiak, nem pedig interszubjektívek. Habermással szölvá nem a kommunikatív, hanem a stratégiai cselekvés paradigmájába illeszkednek. Ennélfogva magukat az alapokat kivonja a demokratikus (interszubjektív) megfontolás hatóköré alól, azokat természetes univerzáléknak tekinti. Ha*

erősen akarok fogalmazni: demokráciaképe alapjaiban nem demokratikus.”

A magyar liberalizmus demokráciafogalma Bagi szerint nemcsak antidemokratikus, hanem inadekvát is. Ez az inadekvát demokráciafogalom redukzív: a demokráciát azonosítja a képviseleti demokrácia intézményes rendjével és az intézmények feletti ellenőrzésért a pártok között – intézmények által garantált szabályok szerint – folyó vetélkedéssel. A szerző nem vállalkozik arra, hogy konkrét meghatározást javasoljon a demokráciára, azt azonban világossá teszi, hogy a demokrácia lényege az önrendelkezés: amikor a „*társadalmi tömeg*” maga gyakorolja a hatalmat – akár úgy, hogy választott képviselői – valami valóságos értelemben – neki felelősek. Adódnak helyzetek, amikor ez a két demokráciafogalom elválik egymástól, sőt szembe kerül egymással. Bagi Zsolt szerint ez hozta el a harmadik köztársaság végét. A harmadik köztársaság a liberális gondolat jegyében született, ezért a demokráciafogalma elégtelen volt. Ez szülte meg azokat a feszültségeket, amelyek elpusztították: *„nem ott támadtak az öt megszüntető feszültségek, ahol Kis János diagnosztizálta azokat, hanem magában a liberális gondolat szívében”.*

Összegezve, nekem úgy tűnik, a lényegi kritika két alapállítást tesz. Egyrészt azt, hogy a magyar liberalizmus demokráciafelfogása nem demokratikus, mert az általa preferált politikai rendszert, amit mindenekelőtt a demokrácia intézményrendszerének a liberális elveknek megfelelő berendezése és az alkotmányosan védett jogok liberális kánonja konstituál, igazolásra nem szorulónak, a demokratikus vitán és a közösség önrendelkezésén felül állónak gondolja. Másrészt azt, hogy a magyar liberalizmus intézményközpontú, redukzív demokráciafogalma elégtelen. Ez utóbbival szorosan összefügg a harmadik fő állítás: a harmadik köztársaság bukásának az az oka, hogy a deficitens liberális demokráciafogalom jegyében fogant és működött, ezért a társadalom demokrácia iránti igényét, azaz azt az igényét, hogy saját maga kormányozza magát, nem elégítette ki, sőt alkalmanként szembe is került vele.

Ezek súlyos és megfontolandó gondolatok. Együtt is érzek velük, és ha helytállóak volnának, valóban ezek lennének a legfontosabb dolgok, amiket a liberális köztársaság bukásáról el kell mondani. De azt hiszem, végső soron nem vagy csak részben és kis részben helytál-

loak. Az alábbiakban, a három fő állítást sorra véve, igyekszem megindokolni, hogy miért gondolom így.

Antidemokratikus-e a (magyar) liberalizmus demokráciafogalma?

Ezt és a további kérdéseket is akkor van esélyünk megválaszolni, ha legalább hozzávetőlegesen rögzítettük, hogy miről beszélünk. Mi a (magyar) liberalizmus demokráciafogalma? Ez nem egyszerű feladat, még akkor sem, ha nem várunk el magunktól pontos és végleges definíciót. Az volna a kérdés, hogy mi a liberális teoretikusok demokráciafogalma? A liberális politikusoké? A politikai folyamatokat nyilvánosan értelmező, a demokrácia normatív elméletében különböző mértékben (vagy akár egyáltalán nem) jártas liberális értelmiségieké? Közülük a magyaroké? Vagy ezekből kell valami átlagot, esetleg közös minimumot képezni? Nem tudom. Mindenesetre javaslok valamit, amivel talán a legtöbb liberális nagyjából egyetértene, és ami eltér attól, ahogy Bagi leírja a (magyar) liberalizmus demokráciafogalmát, de amire nézve Bagi kritikája releváns.

Azt javaslom, hogy a liberalizmus demokráciafogalmán a mostani vita erejéig értjük a következőket.

(1) Azt gondoljuk, hogy az ember erkölcsi és gyakorlati önrendelkezése érték. A társadalom nevében azonban elkerülhetetlenül meg kell hozni olyan döntéseket, amelyek az egyéneket kötik, függetlenül attól, hogy személy szerint egyetértenek-e velük. Arra keressük a választ, hogy milyen feltételek teljesülése esetén védhető erkölcsileg, hogy a társadalom nevében meghozott döntéseket adott esetben az egyén eltérő szándéka és véleménye ellenére kikényszeríthetik.

(2) A válasz körülbelül az, hogy ennek tartalmi és procedurális feltételei is vannak. Vannak olyan kérdések, amelyekben a közösség egyszerűen nem illetékes az egyén számára kötelező döntést hozni, bármilyen eljárásban is tenni. Amelyekben illetékes a közösség döntést hozni, azokban viszont azon múlik a döntés legitimitása, hogy milyen eljárásban született. Az eljárás legyen olyan, ami a közösséghez tartozó egyének közül senkit nem tüntet ki a többiek rovására azzal, hogy az érdekeit és erkölcsi véleményeit másokénál eleve értékesebbnek, nagyobb súllyal figyelembe veendőnek tekinti. Vagyis az

eljárás legyen olyan, ami megfelel az erkölcsi egyenlőség elvének.

(3) Ennek vannak fontos következményei. Aki ezeket az elveket vallja, annak az érdeklődése szükségképpen valamennyire az intézmények és jogok felé fordul. Az fogja érdekelni, hogy milyen politikai intézmények és procedúrák közelítik meg a leginkább az imént vázolt egyenlőségi elv követelményeit, milyen jogok garantálása mellett. Lesznek követelmények, amelyek a társadalmi döntéshozatal racionálisteliberatív-diszkurzív részének a méltányosságára, és lesznek, amelyek a racionális vitában fel nem oldódott érdek- és nézeteltérések miatt eltérő preferenciák reprezentálásának és aggregálásának a méltányosságára vonatkoznak.

(4) Az is nyilvánvaló, hogy ezekkel az elvekkel csak az konzisztens, ha az ember elfogadja, hogy a társadalom olyan közösség, amiben vita van, akár a számunkra legfontosabb és legszenvedőbb dolgokról is. A liberális köztársaság eszméje különböző világnézetű és erkölcsi meggyőződéseket valló polgártársakat feltételez, akik elfogadják egymás létét és a nézeteltérések tényét. Nem kell, hogy lemondjanak arról, hogy erkölcsi álláspontjaikról a többiekkel meggyőzzék, csupán azt kell elfogadniuk, hogy ennek a módja a beszélgetés, amelyben az eltérő véleménynek is meg kell adni a teret, a fennmaradó nézeteltérések végére pedig nem minden esetben kell pontot tenni, ha pedig kell, akkor az iménti követelményeknek megfelelő közösségi döntéshozattal.

Antidemokratikus-e ez a demokráciafogalom? Baginak alighanem igaza van abban, hogy e demokráciafogalom híveinek érzületeiben alkalmanként vannak antidemokratikus vonások. Nem kell messzire mennem, hogy ezt lássam: magamat is azon kapom időnként, hogy aki nem fogadja el a most vázolt megfontolásokat a demokráciáról, arra többé-kevésbé úgy nézek, mint arra, aki nem tudja, hogy mennyi kétszer kettő, vagy hogy nem illik fejest ugrani a levelestálba. Az érdekes kérdés az, hogy ez valami esetleges emberi gyengeségről árulkodó arrogancia-e csupán, vagy talán valami kulturális esetlegesség, ami a magyar liberálisokat támadta meg, vagy abból fakad, amit Bagi látszik sejteni, hogy aki a fent vázolt elveket képviseli, nem nagyon teheti másként, mint ezzel az arroganciával, mert ha megengedné a kételkedést az elveket magukat illetően, hamar kifogyna az

erkölcsi igazolásukra bevethető érvekből. Ez utóbbi sejtésében viszont, azt hiszem, semmi nincs, ami speciálisan a magyar liberalizmusra vonatkozna – ez olyasmi, ami a liberalizmus és az átfogó – az ember személyes életében a teljesség, a koherencia és az érvényesség igényével kialakított – erkölcsi nézetrendszerek viszonyára vonatkozik.

Itt egy sokat rágott csontot dob közénk Bagi kritikája, amin azonban szerintem még bőven van hús: azt a kérdést, amit gyakran a szemlegességi elvvel szembeni inkoherenciaérvek neveznek. Vajon aki az egymással időnként kizáró viszonyban lévő világnézetek és erkölcsi vélekedések sokféleségét elfogadó és a különböző erkölcsi nézeteket valló állampolgárokat egyenlőként kezelő államot szeretne, nem azért teszi-e, mert elkötelezett valamilyen partikuláris világnézet és erkölcsi felfogás mellett? Mi a helyzet azok elfogadásával és egyenlőként kezelésével, akik nem ilyen államot szeretnének, mert a világnézetükből nem ez következik? Azt gondolják, ahogy vannak olyan eszmék, „*kulturális totalitások*”, amelyek igazak, kitüntetik a jó és helyes élet valamely fogalmát a többihez képest, és az lenne a legjobb, ha az állam berendezkedése is ezeknek az eszméknek a teljesülését szolgálná. Mi van akkor például, ha egy liberális demokráciában ők kerülnek többségbe, és úgy döntenek, hogy fel szeretnék számolni a liberális demokráciát?

Nos, vannak liberális szerzők, akik ebből a szempontból hasonlíthatók ahhoz, amilyenek Bagi a magyar liberálisokat leírja: azt gondolják, a liberális elvek megelőzik a szubsztantív világnézeti vitákat, vagy kívül helyezhetők az emberek átfogó – erkölcsi, vallási, filozófiai, az emberi élet értelméről, a jóról és rosszról szóló nézeteiket artikuláló –, egymással sokszor összeegyeztethetetlen nézetrendszereinek világán. Nem ismerek konkrét hazai szerzőt, akiről biztosan tudnám, hogy ezen a véleményen van, ez azonban csak a tájékozatlanságomról árulkodik, feltételezem, hogy van ilyen. A nemzetközi irodalomban prominens szerzők képviseltek ilyen nézeteket.

Richard Rorty például egyenesen azon a véleményen volt, hogy „*a demokrácia előbbre való a filozófiánál*”, sőt „*az igazság, a platóni értelemben, egyszerűen nem releváns a demokrácia szempontjából*” (Rorty, 1991). Ezen azt érti, hogy a maga részéről a filozófiai nézeteit ahhoz képest alakítja ki, hogy előzetesen elkötelezett a liberális

demokrácia mellett, szemben más filozófusokkal, akik az alapvetőbbnek vélt filozófiai álláspontjaikkal vélik alátámaszthatónak a politikai nézeteiket. Rorty szerint a liberális demokrácia iránti elkötelezettség a filozófustól relativizmust követel.

John Rawls egy sokatmondó című cikkben (JUSTICE AS FAIRNESS, POLITICAL, NOT METAPHYSICAL) azt írta 1985-ben, hogy az A THEORY OF JUSTICE-ban kifejtett, Magyarországon is sokszor hivatkozott igazságosságélméletéről nem gondolja, hogy az az igazságosság valamilyen erkölcsi fogalmán alapulna. Szerinte az erkölcsi felfogások sokfélesége eleve értelmetlenné tenné egy ilyen vállalkozást. Helyette az igazságosságnak egy „politikai” fogalmát akarta megalkotni, amin azt érti, hogy a liberális demokrácia intézményeit értelmező intuitív ideák alapozzák meg az általa javasolt igazságosságfogalmat. Ez engem meglepett, mert nekem úgy tűnt, a TJ-ben javasolt igazságosságfogalom mellett szóló kontraktárius érvelés közvetlen erkölcsfilozófiai érvelés, amely éppen úgy apellál a morális intuíciónkra, mint más erkölcsfilozófiai érvek szoktak, és a meggyőzőereje nem azon múlik, hogy valaki előzetesen rendelkezik-e a liberális demokrácia mellett szóló intuíciókkal. Később, a POLITICAL LIBERALISM-ban Rawls már arról beszél, hogy a TJ-ben mondtak éppen ezért helyesbítésre szorulnak (Rawls, 1993). Az alkotmányosság alapelveiről és a gazdasági-társadalmi viszonyok helyes berendezéséről szóló alapvető igazságossági megfontolásokat szerinte a polgárok világnézetét, a jó életről alkotott felfogását artikuláló különböző – szekuláris vagy vallási – átfogó nézetrendszerekhez képest „önálló” (*freestanding*) politikai koncepcióként kell bevezetni. Itt a „politikai” jelző épp az átfogó nézetrendszerektől való megkülönböztetést és elkülönítést szolgálja.

Rawls szerint az államtól meg kell követelni az *igazolási szemlegességet*. Az állami kényszeralkalmazást nyilvánosan igazolni kell, mégpedig olyan elvekkel, amelyek elfogadása a jóhiszemű polgároktól ésszerűen elvárható. Ezt a követelményt az a rousseau-i eszme indokolja, hogy ha valaki belátja a rá vonatkozó kényszerek és korlátozások helyességét, akkor azok nem sérítik a szabadságát, mert tulajdonképpen saját magának engedelmeskedik. Az állami kényszer igazolása azonban nem hivatkozhat olyan átfogó nézetrendszerekre, amelyeket a jóhiszemű és ésszerűen gondolkodó polgárok egy része

elfogad, mások viszont nem. Hiszen ha ilyen nézetrendszeren alapulna az igazolás, az elfogadása csak bizonyos állampolgároktól lenne ésszerűen elvárható, másoktól nem, így az állami kényszer sértené az utóbbiak szabadságát és az előbbiekkal egyenlő erkölcsi státuszát. Az igazolás eszerint csak az „önálló” politikai elvekre hivatkozhat.

A liberális demokrácia elvei (amelyek Rawlsnál nemcsak közjogi, hanem alapvető materiális igazságossági elvek is) tehát valami sajátos státuszt élveznek a polgárok egymással részben összeegyeztethetetlen világnézeteihez képest. Hogy ez valami olyasmit jelent-e, amit Bagi tulajdonít a liberálisoknak, nevezetesen, hogy az átfogó erkölcsi-világnézeti viták illetékességi területén kívülként gondolnak a politikai elveikre, az azon múlik, hogy mi közelebbit tudunk mondani erről az „önálló” státusról. Honnan vesszük a politikai elveket, hogyan igazoljuk őket, és mi a viszonyuk az átfogó nézetrendszerekhez?

Nos, Rawls nagyon optimistának tűnik azt illetően, hogy a különböző világnézeti polgárok, ha jóhiszeműek, egyaránt elfogadnak bizonyos egyenlőségi és kölcsönöségi megfontolásokat, elfogadják, hogy azokban a kérdésekben, amelyekben a világnézeteik elvlasztják őket, nehéz helyesen ítélni, önmagukat sem tartják tévedhetetlennek, ezért a másik eltérő vélekedését is képesek alkalmasint helytelennek, de jóhiszeműnek tartani. Éppen ezért készek olyan elvek szerint együttműködni a többiekkel, amelyek a más világnézeti, de jóhiszemű polgártársaik számára is elfogadhatók. Az a feltevés, hogy a politikai elvekről sokkal könnyebb egyetértésre jutni, mint a személyes morál, a metafizika, a jó élet, esetleg a vallás kérdéseiről. A szűk értelemben vett politikai elvek a különböző, de egyaránt jóhiszemű és ésszerű átfogó nézetrendszerek hívei között kialakítható „átfedő konszenzus” körébe esnek. Az igazolási semlegesség elve így érvényes lesz magukra a liberális elvekre: a politikai liberalizmus igazolása nem támaszkodhat valami átfogó erkölcsi nézetrendszerre, hiszen akkor a kényszeralkalmazás monopóliumával rendelkező állam rendjét valami olyasmivel igazolnánk, aminek az ésszerű elfogadását nem várhatjuk mindenkitől. Rawls reménye az, hogy erre nincs is szükség, mert a politikai liberalizmus elvei csupán explicitté teszik a demokratikus közösség politikai kultúrájában implicite meglévő elveket,

amelyeket az átfogó nézeteik különbségei ellenére egyaránt elfogadhat mindenki, aki a többiekkel való együttműködésben a kölcsönösségre és a méltányosságra törekszik. Ehhez az kell, hogy jóhiszemű és ésszerű átfogó nézetrendszerek legalábbis kompatibilisek legyenek a liberális politikai elvekkel. Ez viszont vagy túlzott optimizmusnak tűnik, vagy az látszik kikerekedni belőle, hogy a liberális politikai elvekkel való kompatibilitás lesz az átfogó nézetrendszerek jóhiszeműségének és ésszerűségének kritériuma, amiben talán tényleg van valami abból a nem demokratikus attitűdből, amit Bagi érzékel.

Vannak tehát teoretikusok, akik alapvető, más elvekből levezethetetlen, de igazolásra nem is szoruló elvnek tekintik a liberális semlegességi elvet, ami mellett az ember egy szabad gesztussal elkötelezi magát, mint Rorty, anélkül, hogy elköteleződését átfogó erkölcsi meggyőződéseiből kiindulva igazolni tudná (sőt inkább ez utóbbiakat alakítja az elköteleződéséhez). Erős a gyanú, hogy ez az etikai szkeptikus liberálisok álláspontja (lásd Kis, 2012). Vannak mások, akik ugyan nem állítják, hogy az elv alapvető, igazolásra nem szoruló vagy igazolhatatlan lenne, de fontosnak tartják, hogy az igazolás ne függjön az átfogó erkölcsi (filozófiai, vallási, világnézeti) nézetrendszerek, a jó és értelmes életről alkotott különböző felfogások egyikétől sem (bár erősen kétséges szerintem, hogy Rawls reménye a politikai elvek „önálló” megalapozhatóságát illetően indokolt-e).

Megint más liberális szerzők viszont nem hisznek abban, hogy a politikai elvek ne lennének igazolandók és igazolhatók, sem abban, hogy leválaszthatók lennének általában az erkölcsi elvek és ítéletek világáról, az „*átfogó nézetrendszerekről*”, és igazolhatók lennének másval, mint ugyanolyan erkölcsi érveléssel, mint amilyennel általában igazgatjuk az erkölcsi ítéleteinket az elveinkhez (és viszont). Kis János ezek közé a szerzők közé tartozik: „*A liberálisok nem védelmezhetik az elméletüket úgy, mintha az valami pártatlan bíró volna sok különböző »szektás doktrína« konfliktusában, hanem csak mint egyet a vitatott nézetek közül, ami igényt tart az igazként való elismerésre.*” (Kis, 2012.) Az ilyen liberálisok jó eséllyel erkölcsi objektivisták (lásd például Dworkin, 1996), és szó sincs arról, hogy valami „formát” akarnának „abszolutizálni”, hogy ne kelljen elköteleződniük valamilyen „eszme” mellett.

Érdekes módon őket is szokás azzal vádolni, hogy antidemokratikus következtetésekre jutnak, természetesen ezúttal nem azért, mintha a liberális politikai elveket ki akarnák vonni az erkölcsi vita illetékességi köréből, hanem épp ellenkezőleg: azért, mert azt gondolják, hogy van erkölcsi igazság, és esetleg a jognak (benne a közjogi berendezkedésnek is) az a rendeltetése, hogy egy igaz erkölcsi elméletet intézményesítsen (lásd például Dworkin, 1977, 1986). Az antidemokratikusság vádjá épp abból adódik, hogy a „formát”, azaz a procedúrát nem „abszolutizálják”, vagyis szerintük a legitimitásnak nemcsak procedurális, hanem tartalmi követelményei is vannak. Azért lehetnek a legitimitásnak tartalmi követelményei is, mert a „forma” nem önmagáért való, hanem erkölcsi célt szolgál. Ha a liberális demokrácia közjogi rendje erkölcsi célt szolgál – első közelítésben azt az erkölcsi célt, hogy a közösségi együttműködés során eleget tegyünk annak az erkölcsi kötelezettségünknek, hogy egymással mint szabad és egyenlő erkölcsi lényekkel bánjunk –, akkor például a törvényhozást köthetik tartalmi elvek, amelyeket az egyenlőség elvét a legjobban érvényesítő procedúrában megszülető döntésekben sem léphet át anélkül, hogy megsértené az erkölcsi célt, amit a procedúra szolgál. Ilyenek a formát valóban abszolutizáló majoritáriusok szerint nem lehetnek: bármi, amire a legitim törvényhozás legitim eljárásban jut, rendben van. Arról, hogy a jogot az erkölcs alrendszerének tekintő, Dworkinhoz hasonló liberálisok felfogása demokratikus-e vagy sem – tekintettel arra, hogy egy demokrácia polgárainak az erkölcsi meggyőződése azokról az elvekről is elterhetnek, amelyeket alkotmányba szoktak foglalni –, szól elsősorban a konstitucionalisták és majoritáriusok közti vita (lásd például Waldron, 1999).

Szóval, kicsit bonyodalmasabb ez az egész annál, hogysem azt lehetne mondani, hogy a liberalizmus demokráciaképében van valami nyilvánvalóan antidemokratikus vonás. Kicsit olyan ez, mint mikor a nyuszikával az a baj, hogy vagy van rajta sapka, vagy nincs. Akik azt gondolják, hogy a liberális elvek valamiképpen előfeltételként megelőzik a különböző átfogó erkölcsi nézetrendszerek közti demokratikus vitát, azok azért antidemokratikusak, mert ezeket az elveket kivonják a vita alól. Akik viszont beállnak ebbe a vitába, mert azt gondolják, hogy a liberális elveket az erkölcsi igazság megtalá-

lására irányuló vitában kell és lehet megvédeni, azok azért antidemokratikusak, mert azt gondolják, hogy van erkölcsi igazság, és az állam berendezkedésének az a normatív mércéje, hogy megfelel-e ennek az igazságnak.

Hogy mindez releváns-e annak a kérdésnek az eldöntése szempontjából, hogy specifikusan a magyar liberalizmus demokráciaképe antidemokratikus-e, abban nem vagyok biztos. Talán igen. A magyar liberálisok közül nyilván vannak, akik törődnek ezekkel az elméleti vitákkal, mások meg nem. Azt hiszem azonban, hogy Bagi Zsolt valami többet akart mondani annál – a talán plauzibilis, de nehezen igazolható – szociológiai állításnál, hogy a magyar liberálisok általában türelmetlenek a nem liberálisokkal szemben. Ha a türelmetlenség valami módon a liberális elméletből fakad, a lényegéhez tartozik, akkor talán mégis érdemes az elmélet néhány konkrét változatát szemügyre venni. (Az elmélet koherenciára törekvő kifejtései közt aligha van specifikusan magyar változat.)

Az Európára hivatkozás persze üres gesztus, és nyilván nem a jólneveltségre kell apellálni a liberális elvek védelmében. De az is biztos, hogy hasonlóan mellétrafál, aki épp Kis Jánost véli példának arra, hogy a magyar liberálisok nem hajlandók érdemi erkölcsi vitában megvédeni tekinteni a liberális politikai elveket. (Az pedig, hogy az igazolási kísérlet egy lépésben a természetjognál fog kikötni, ezért alig különbözik a liberális elvek pusztá posztulálásától, szintén nem állja meg a helyét – de ez már tényleg túlmegy ennek a cikknek a keretén. Persze egy erkölcsi vitában előbb-utóbb kénytelenek vagyunk kitenni az asztalra azokat az erkölcsi intuíciónkat, amelyek mellett már nem tudunk cirkularitástól mentesen érvelni. Ebben azonban a liberálisok nem különböznek semmilyen más nézet képviselőitől.)

Elégtelen-e a (magyar) liberalizmus demokráciafogalma?

Itt is legalább három kérdés csúszik egymásra. Valóban elégtelen-e az a demokráciafogalom, amit Bagi a magyar liberalizmusnak tulajdonít? (Persze.) Indokolt-e ezt a demokráciafogalmat tulajdonítani a specifikusan magyar liberalizmusnak? (Ki tudja ezt eldönteni?) Ha eltekin-tünk attól a nehézségtől, hogy valószínűleg bajos egy domináns demokráciafelfogást tulajdonítani a sokféle magyar liberálisnak, vannak-e olyan vonások általában a liberális demokráciaképben,

amelyek Bagi kritikáját jogossá teszik? (Talán ez a kérdés érdemli a legtöbb figyelmet.)

Bagi szerint a magyar liberálisok azt gondolják, hogy a liberális köztársaság közjogi rendje konstituálja a demokráciát. Ez talán igaz a magyar liberálisok egy részére, másokra meg biztosan nem. Az intézmények nyilván minden liberális számára fontosak. Kevés egyértelműbb jele van annak, hogy valaki liberális, mint ha a politikai érdeklődésében az intézmények helyes kialakítása nagy súllyal szerepel (például sokkal hajlamosabb jól megszerkesztett intézményekben, mint vezetők karizmájában bízni). Ebben semmi meglepő nincs. Ha az embernek fontos a személyes önrendelkezés, izgatni fogja az a kérdés, hogy a közösség nevében meghozott döntések kikényszeríthetősége mikor igazolható, az erre a kérdésre adott válaszok pedig jelentős részben politikai intézményekről és procedúrákról fognak szólni. Következik-e ebből, hogy aki liberális, annak a demokráciaképe olyan módon redukív kell, hogy legyen, ahogy Bagi leírja?

Egyáltalán nem. Azoknak a liberálisoknak a számára, akik úgy gondolják, hogy a liberális demokrácia erkölcsi célt szolgál – azt a célt, hogy a társadalmi együttműködésben egymással egyenlő erkölcsi lényekhez méltó módon bánjunk –, a demokratikus intézmények természetesen nem önmagukért valók. Ha a liberális elveknek megfelelő közjogi rend nem cél, hanem eszköz – annak az eszköze, hogy a közösség nevében történő döntéshozatal az erkölcsi autonómiánkat és egyenlőségünket a lehető leginkább tiszteletben tartó közösségi önrendelkezésként működjön –, akkor természetesen arról is lehet beszélni, hogy ez a cél mennyiben teljesül, mennyiben nem. És az is lehetséges, hogy nem az intézményrendszer kialakítása az egyetlen tényező, ami ezt befolyásolja.

Azok számára, akik így gondolkodnak, a liberális demokrácia elsődlegesen nem közjogi, hanem erkölcsi képződmény. Az, hogy nincs helye más kényszernek, csak olyannak, ami a szabadságunkból és egyenlőségünkünkől fakadó követelményeknek eleget tevő közösségi önrendelkezésből született, erkölcsi állásfoglalás, ami más, rivális erkölcsi nézetekkel verseng a közösség általi elfogadásért. Liberális demokrácia akkor van, ha az állampolgárok nagy részének a meggyőződésében, attitűdjeiben, közösségi magatartásában, a politikai intézményekkel és szereplőkkel szemben támasztott elvárásaiban ez az

erkölcsi állásfoglalás meghatározóan jelen van, és az intézmények ezért olyanok, amilyenek.

Nem hinném, hogy lehetne olyan demokraciafogalmat alkotni, ami nincs ráutalva az intézményekre. Bagi azt írja: „*A társadalmi tömegnek, amikor közvetlenül nyilvánul meg, nem artikulálatlan üvöltés a hangja: követelésesei vannak. A legfontosabb követelése, hogy ő maga gyakorolja a hatalmat. Én ezt nevezem demokráciának, a tömeg uralmának.*” Ez nagyszerű, de amint a tömeg konkrét kérdésekben döntésre akar jutni, előbb-utóbb elege lesz majd abból, hogy az akaratát valami megafonba kiabáló dühös lényeglátó fogalmazza meg a nevében, és ezen a ponton kezdetét veszi azoknak az intézményeknek a megalkotása, amelyekre majd úgy tekintünk, hogy a bennük meghozott döntések a közösség döntésének számítanak. Enélkül a társadalmi tömeg akaratnyilvánítása csak egész kicsivel lesz differenciáltabb az artikulálatlan üvöltésnél. Nem sok értelme van a közösségi önrendelkezést és a közösségi önrendelkezést szolgáló intézményeket egymással szembeállítani.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy Baginak ne lenne sok mindenben igaza.

Ha a liberális demokrácia erkölcsi képződmény, akkor önmagában attól, hogy a korábban leírt körülmények között egyszer sikerült valahogy behekkelni a liberális elveknek megfelelő közjogi rendet Magyarországra, nem volt komolyan várható, hogy liberális demokrácia lesz. Erre legfeljebb halvány esélyt adott a '89-es „refolúció”.

Baginak abban is igaza van, hogy 2006 sorsdöntő pillanataiban a magyar liberálisok többsége nem akart tudni arról, hogy a liberális demokrácia erkölcsi képződmény. Nem ismerték fel, hogy azokban a pillanatokban, amikor talán néhányan úgy vélték, hogy a liberális demokrácia intézményes rendjét védelmezik azokkal szemben, akik a demokrácia erkölcsi rendeltetésével összhangba nem hozható magartatása miatt látták volna szükségesnek az intézményes rendnek megfelelően újraválasztott miniszterelnök távozását, azokban a pillanatokban száll el ennek az intézményes rendnek a maradék hitele, ami miatt esetleg el lehetne hinni, hogy tényleg ezeket az erkölcsi célokat szolgálja. És vele együtt száll el az esély arra, hogy ezt az intézményes rendet meg lehessen védeni azokkal szemben, akik magasról tesznek a liberális demokrácia intézményeire és erkölcsi rendeltetésére egyaránt. (Most már minnek is mutogatnék

vissza az ebben a tárgyban írt akkori kétségbeesett cikkeimre.)

És itt már meg is érkezünk a harmadik fő állításhoz.

Valóban a liberális gondolat szívében kell-e keresni a harmadik köztársaság bukásának okát?

Mára a köztársaság bukásának magyarázata valóságos iparágá lett azok körében, akik hajlandók az életükből időt áldozni arra, hogy politikai világunkat értelmezni próbálják. Az iparág eddigi működésének egyik legfontosabb tanulsága szerintem, hogy a monokauzális magyarázatok nem reálisak.

Szóval, a rövid válasz: nem, nem a liberális gondolat szívében rejtőzködő antidemokratikuság ölte meg a liberális köztársaságot. És nem, a liberális köztársaság nem is úgy bukott meg, mint egy szintelen-szagtalan neutrális szabályrendszer, „a közömbösség értelmében vett szabadság” rendje, az érdemi erkölcsi-politikai mecscek jól nevelt lejátzásának kívülről adottnak vélt, merőben formális táncrendje, hanem úgy bukott meg itt nálunk, mint egy valódi és nagyon is ambiciózus erkölcsi vállalkozás, amelyik a vállalásaiból nagyon keveset tudott teljesíteni. Mik voltak ezek a vállalások? Röviden körülbelül ezek: Hogy szabad és egyenlő polgárok önrendelkező közösségeként fogjuk alakítani a közös sorsunkat, és hogy ebből valahogy majd megszületik a közjó, méltányos és emberhez méltó módon fogjuk berendezni az életünket. Nem így lett.

Miért? Ezer oka van, de ezek közül egy sincs a liberális gondolat szívében. Az, hogy néhány döntő pillanatban (például 2006-ban) a magyar liberálisok többsége úgy viselkedett, mintha teljesen megfeledkezett volna arról, hogy mi van a liberális gondolat szívében, az már inkább. És az is, amit Kis János *AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ*-ben leírt: hogy a magyar jobb- és baloldal (ha nem is egyenlő mértékben, de) képtelen volt egymás létét elfogadni, önmagát és ellenfelét a liberális köztársaság eszméjével összeegyeztethető módon értelmezni. Hogy egyik félnek sem sikerült kiállnia a köztársaságot erkölcsi értelemben konstituáló, elvileg közös alapértékek mellett, különösen, amikor a kiálláshoz a saját oldal képviselőitől kellett volna (és kelle-ne most is) megvonni a támogatást. Szög volt a köztársaság koporsójában minden egyes elcsalt közbeszerzés, pártfinanszírozási mutyi, ál-

lami intézménytől induló lánctartozástól tönkremenő kisvállalkozás, a közpénzen helyzetbe hozott haverokról szóló beteg gazdaság, a díszburkolatokra szétlocsolts fejlesztési pénz, az üveges szemmel a kamerába mondott megszámlálhatatlan cinikus mondat. És végül a rengeteg súlyos közpolitikai hiba, a kormányzásban tanúsított nihilizmus, opportunizmus, rövidlátás, önzés, szimpla tudatlanság és ostobaság, ami ezt az országot egy nyomorúságos és elviselhetetlenül igazságtalan helyé tette. Aminek a gyümölcse a katasztrofálisan alacsony szinten befagyott foglalkoztatás, a foglalkoztatás zöméért felelős kisvállalkozási szektor pangása, a masszív képzetlenség és a képzetlenek munkája iránti kereslet hiánya, kombinálva az OECD talán legkirekesztőbb, a foglalkoztathatatlan-ságot újratemelő közoktatási rendszerével, és mindezek nyomában a harmadik világbeli nyomor. Ennek szerintem ismét csak nagyon kevés köze van a liberális gondolat szívéhez, hacsak nem gondoljuk a liberális eszme szívtájékához tartozónak azt a végzetes téveszmét, hogy egy szanaszét szakított, boldogtalan társadalomban liberális köztársaságot lehetne építeni.

Irodalom

- Dworkin, Ronald, 1977: *TAKING RIGHTS SERIOUSLY*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Dworkin, Ronald, 1986: *LAW'S EMPIRE*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Dworkin, Ronald, 1996: *OBJECTIVITY AND TRUTH, YOU'D BETTER BELIEVE IT*. *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 25, No. 2, pp. 87–139.
- Kis János, 2012: *STATE NEUTRALITY*. = Michael Rosenfeld–András Sajó (eds.): *THE OXFORD HANDBOOK OF CONSTITUTIONAL COMPARATIVE LAW*. Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, John, 1985: *JUSTICE AS FAIRNESS, POLITICAL, NOT METAPHYSICAL*. *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14, No. 3, pp. 223–251.
- Rawls, John, 1993: *POLITICAL LIBERALISM*. New York: Columbia University Press.
- Rorty, Richard, 1991: *THE PRIORITY OF DEMOCRACY TO PHILOSOPHY*. = *OBJECTIVITY, REALISM AND TRUTH: PHILOSOPHICAL PAPERS*, Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waldron, Jeremy, 1999: *LAW AND DISAGREEMENT*. New York: Oxford University Press.

Rauschenberger Péter

A SZAVAK SÚLYA – REFLEXIÓK „AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ” RECENZIÓI KAPCSÁN

A hazai közélet verbális bozótharcaiban rohamosan inflálódnak a klasszikus politikai fogalmaink, amire talán épp a „liberalizmus” kifejezés drámai jelentésvésztése szolgáltatja a leglátványosabb példát. Ez a szó mára egyfajta üres jelölővé kopott a párhuzamos kinyilatkoztatások dialógusnak bajosan tekinthető vitájában, mely immár alig-alig hordoz értékelhető eszmei tartalmat, viszont könnyedén kibéllelhető tetszőleges, többnyire negatív érzelmi töltettel. Az effajta helyzetekben különösen nagy szükség van hiteles álláspontok kialakítására és felelevenítésére, melyek kirajzolhatják egy konstruktívabb dialógus ígérését a hazai közbeszéd szürkülő egén.

Többek között ezért is volt tavaly annyira üdvözlendő *AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ* című kötet megjelenése, mely Kis János politikai írásainak javát gyűjti össze a rendszerváltás óta eltelt huszoneöt évből. Hiszen Kis szövegei felvonultatják azokat az intellektuális erényeket, melyeknek manapság annyira híján vagyunk: határozottak, de sosem indulatosak, létező társadalmi vitákban foglalnak állást, ám mégsem bliccelik el a filozófiai alaposságot, és mindig valódi érveket sorakoztatnak föl, melyeknek célja a közös gondolkodás virtuális terének megeremtése, nem pedig a puszta identitásképzés és önszuggesztió. Az efféle szövegek értéke nem is mérhető azon, hogy minden sorával egyetértünk-e, hisz a velük való szellemi vita is nagyban hozzásegít saját álláspontunk finomhangolásához és morális megalapozásához.

A retrospektív kötet érvényességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a benne olvasható, olykor akár több évtizedes írások korántsem avultak el. Még most, 2014-ben is képesek előremutató diskurzust gerjeszteni, amit a *Holmi* áprilisi számában megjelent alapos recenziók is jól példáznak. A szövegek időszerűsége persze részben annak a sajnálatos ténynek is köszönhető, hogy a bennük körbejárt társadalmi-politikai kérdések nagy része egy tapodtat sem közeledett a megoldás felé az elmúlt évtizedek során – gondoljunk csak az aktanyilvánosság

dilemmáira, a romák leszakadásának és megbélyegzésének ördögi köreire vagy akár a határon túli magyarok helyzetének korszerű ki-sebbségvédelmi modellekkel való javítására.

Hogy ezek és az ehhez hasonló fajsúlyú kérdések kezelése miként is maradhatott el, arra a könyv alaptézise ad választ, mely a címadó esszéiben kerül legalaposabban kifejtésre. Eme diagnózis szerint a jobb- és a baloldali, vagyis a nagy pártok és holdudvaraik leginkább a totális hatalmi harccal voltak elfoglalva az elmúlt negyedszázad alatt, hisz mindkét oldalon hiányzott az a bizalmi tőke, mely stabilizálhatta volna a köztársaságot mint közös politikai és erkölcsi vállalkozást. A köztársaság kudarcának azonban a rendszerváltás cezúráján jócskán túlnyúló történelmi gyökerei vannak Kis genealogikus olvasatában, aki a vézetes szembenállást a két oldal „százéves háborújából” eredezteti. *„A két világháború közötti tekintélyuralmi rezsim az 1918/19-es forradalmak elleni harcra alapozta létjogosultságát. A II. világháború utáni totalitárius rezsim a Horthy-fasizmus elleni harcra. Nem lehetséges politikai közösség olyan erők között, melyeknek identitása a másikhoz való totális harchoz kötődik.”* (Kis János: *AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ*. Kalligram, 2013. 124.) A rendszert tehát két egymást életető anakronizmus szimbiózisa bénította, melyek közös erővel képesek voltak ellenállni a formálisan kiépülő demokrácia korrigáló hatásának, sőt, rákos daganatként falták fel a köztársaság központi idegrendszerét jelentő alkotmányosságot.

Bármekkora magyarázóerővel bír is a fenti elmélet, hajlamos vagyok Weiss Jánossal egyet érteni abban, hogy a történeti értelmezés túlzottan abszolutizált szerepet kap Kis társadalmi kórképében. Kis ugyan leszögezi egy ponton, hogy a köztársaság kudarca nem tekinthető teljesen determináltnak az eredete által, ám a felállított elmélet mégiscsak olyan kényszerpályát rajzol ki, melynek alapívét már eleve kijelölték a XX. század során mindkét oldalon felhalmozott történelmi sérelmek. Weiss nem tagadja a Horthy-korra emlékeztető nacionalizmus és a kádári reminiscenciák bénító jelenlétét, csak arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek nagyrészt jelen idejű politikai-társadalmi feltételekből táplálkoznak, így nem lehet őket „független változóként kezelni és történelmi tényezőként értelmezni”. (Weiss János: *EZZÉ LETT... Holmi*, 2014/4. 490.) Ebből következik, hogy ezek az attitűdök

valójában nem a Horthy- vagy a Kádár-korszakból származnak, hanem a rendszerváltás nyomán létrejövő körülmények szülöttei.

Mindezt annyival egészíteném ki, hogy az ideológiai-sérelmi átöröklődés komoly identitásformáló szerepe természetesen tagadhatatlan a rendszerváltás utáni politikai térképen, ám az elmúlt évtizedek politikai folyamatainak végső magyarázatához ez kissé sovány értelmezési keret. Jómagam gyerekefjével éltem át a rendszerváltás utáni első évtizedet, így ekkoriban a fagyaltok és rajzfilmek közti különbségek nagy dilemmái uralták a szellemi horizontomat, nem pedig a pártprogramok közötti választás. Nekem így az ezredforduló utáni politikai tudatosodásomat követően jött a sokkoló felismerés, hogy gondosan ápolott történelmi sérelmek hisztérikus díszletei közt kell meghoznii életem első felelős állampolgári döntését. Az azonban már ekkor is felsejlett, hogy ezek a sérelmek nem maguktól éltek és élnek túl mindeneket, hanem nagy műgonddal szerkesztett kommunikációs gépezetek tartják fenn őket, melyek nem annyira a történelmi messzeségben, inkább nagyon is jelen idejű érdekekben gyökereznek.

Meggyőződésem tehát, hogy bár a történelmi olvasat létjogosultsága tagadhatatlan, ám egyúttal erősen korlátozott. Az idő valóban *összetorló* dott, így a rendszerváltást követően állandósuló hideg polgárháború okainak a „szinkron” és a „diakron” elmélete csakis együtt vezethet eredményre. Weiss, a történelmi megközelítést határozottan elutasítva, inkább Kis korábbi kordiaognosztikai írásainak fogalmi apparátusát tartja alkalmasnak a jelenlegi helyzet leírásához, mint amilyen például „*a politikai küzdelmek éleződése, a társadalom és a politika közötti szakadék kitágulása, valamint a populizmus*”. (Uo.) Félő azonban, hogy a genealogikus értelmezést teljességgel diszkvalifikáló, szigorúan szinkron elmélet pusztán a politikai mechanizmus felszíni megértését teszi lehetővé, a mögöttes mozgatórugók egy részét kizárva a látószögéből.

Kétségtelen, hogy a hatalmi harcokba belefedkezett magyar politika nem volt képes érdemben reagálni a legégetőbb társadalmi problémákra és feszültségekre, ami szép lassan erodálta a rendszerváltás alkotmányos alapvetéséhez fűzött kezdeti reményeket, de ez a bénító küzdelem nem kizárólag anakronisztikus múltfelfogásokon, hanem egyúttal átöröklött és újon-

nan szárba szökkenő érdekcsoportok antagonizmusában is alakult, melyek sokszor csak a szavak szintjén ápoltak közösséget a lejárt szavatosságú identitásokkal. Mindez sikeresen mozgásban tartotta a parlamenti ciklusok srófjára pörgő ígérgetési körhintát, melyből a citált esszé fókuszában szereplő értelmiségi holdudvarok nem pusztán ideológiailag, hanem egzisztenciális lehetőségeiket tekintve is gyakran profitáltak. Ezzel pedig vissza is értünk ahhoz a kérdéskörhöz, hogy miként üresedhettek ki pár évtized alatt azok a klasszikus fogalmak, melyek értelmezni hivatottak az életünket meghatározó politikai viszonyokat. Felfogásom szerint ennek a hiteltelen közbeszéd következtében fellépő intellektuális inflációs folyamatnak legalább akkora szerepe van az alkotmányosság lebontása fölötti széles körű érdektelenségben, mint az eredendő ideológiai bizalmatlanságnak, melyet a jobb- és a baloldal tanúsított a köztársaság projektje iránt.

A politikai terminusok egymásnak feszülő jelentéstartományainak nagy jelentőséget tulajdonít Bagi Zsolt is, aki fundamentálisabb szinten kritizálja Kis nézeteit, mint az iménti meglátások. Szerinte ugyanis a köztársaságot megszüntető feszültségek egyáltalán nem ott támadtak, ahol Kis János diagnosztizálta azokat, hanem sokkal inkább magában „*a liberális gondolat szívében*”. (Bagi Zsolt: *A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG URALKODÓ ESZMÉI. Holmi*, 2014/4. 500.) A jobb- és baloldali anakronizmusok harcát felelőssé tevő interpretáció így „*jól mutatja a hazai liberalizmus önképét: a progresszió egyedüli letéteményeseként áll szemben a múlt két avítas formájával*”. (Uo. 494.) Bagi szerint Kis és a magyar liberalizmus egyéb képviselői egy idealizált és homogenizált, sosem volt Európára hivatkozva fetiszizáltak a demokrácia szabadelvű felfogását, és annak történelmi esetlegességként létrejött közjogi formájába való bármiféle beavatkozást a természet rendjének megbolygatásaként értelmezték.

Bagi gondolatébresztő szövegében az angolszász közösségelvű liberalizmuskritika klasszikus érvei visszhangoznak, bizonyos mondatai akár Charles Taylor vagy Michael Sandel szövegeiből is származhatnának: „*A liberalizmus e változata gyakorlatilag semmi mást nem kívánt garantálni, mint a közömbösség értelmében vett szabadságot, azaz azt a formát, amely mindenki számára jogegyenlőséget és vélemény szabadságot bizto-*

sít. Szántszándékkal megtartóztatta magát bármiféle tartalom, bármiféle eszme vagy életmód melletti elkötelezettségtől, annak érdekében, hogy a formát abszolútizálja.” (Uo. 496.) Szerinte azonban a forma abszolútizálása végzetes tévútra vezet, mert mindig szükséges hozzá valamiféle tartalom – vagyis annak tudomásulvétele, hogy a liberális demokrácia, mint bármilyen egyéb közjogi forma, történelmi esetlegesség eredménye, melynek legitimitációja nem tekinthető evidensnek, hanem alapos indoklást igényel.

Véleményem szerint alapvetően téves Bagi és az említett komunitárius szerzők ama feltevése, hogy a liberalizmus ne bírna semmiféle erkölcsi tartalommal. Az állam „közömbösségének” – vagy más, ismertebb nevén: „semlegességének” – szabadelvű kitétele ugyanis nem valamiféle lappangó nihilizmust takar, hanem épp egy határozott erkölcsi felfogás számára igyekszik kibontakozási teret biztosítani, mely az egyéni autonómiára és az esélyegyenlőség elvére épül. Az persze igaz, hogy ez az erkölcsi tartalom nem egyenlő egy meghatározott életmód melletti (állami) elköteleződéssel, amit a szerző néhol számon kér rajta.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát mint lehetséges erkölcsi háttérzást maga Bagi is említi egy ponton, de szerinte a magyar liberalizmus, Kissel egyetemben, hamar elvágta magát ettől a hivatkozási alaptól a tisztán procedurális felfogás sértetlenségének megőrzése érdekében. Kis János életművének esetében azonban majdhogynem értelemzhetetlen az alapos erkölcsi indoklás hiányának vádpontja. Még ha egy pillanatra figyelmen kívül hagyjuk is az életműsorozat későbbi kötetekben bizonyára majd helyet kapó VANNAK-E EMBERI JOGAINK?, az ALKOTMÁNYOS DEMOKRÁCIA, illetve AZ ÁLLAM SEMLEGESSÉGE című műveit, melyek hosszasan elidőznek a képviseleti demokrácia intézményrendszere mögött meghúzódó morális alapvetésnél, akkor is elég felütnünk a most tárgyalt könyv bevezetőjét, hogy effajta okfejtésbe ütközzünk. Az első oldalakon ugyanis Kis nyíltan leteszi a garast a liberalizmus fent említett két elve mellett, és semmi kétséget nem hagy afelől, hogy a közjogi forma, akárcsak a szabadpiaci kapitalizmus – nem önmagában vett cél, hanem ezen elvek minél teljesebb megvalósításának eszköze: „A liberalizmus nem pusztán erkölcsi elvek együttese; egyszersmind arra vonatkozó elgondolás is, hogy modern, nagy népességet

átfogó társadalomban milyen intézményi rend ad leginkább esélyt az erkölcsi alapelvek megvalósítására.” (AZ ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ, 11.) Természetesen lehet vitatni a liberalizmus erkölcsi alapelveit, akárcsak azt, hogy valóban az a közjogi keret szolgálja-e a legjobban ezeket az elveket, melyet Kis védelmébe vesz – de az az állítás nehezen komolyan vehető, miszerint Kisnél hiányzik az elvi és az intézményi szintet összekötő „alapos indoklás”.

Rendkívül izgalmas Bagi elemzése a demokrácia „liberális” és „populáris” felfogásának szembenállásáról, de az erre épülő kritika ismét célt téveszt, megítélésem szerint. A „populáris” felfogás a tömeg uralmát jelenti, melyet a népnek *felelős* kormányzás, vagyis a „semmit rólunk nélkülünk!” elve önmagában definiál. A „liberális” felfogás ezzel szemben elszakad a népfeliségtől az olyan hibás előfeltételezések bővületében, mint a célracionálisan viselkedő állampolgárok, a demokratikus viselkedést értelemszerűen életre hívó demokratikus forma, illetve a társadalom összes rétegét reprezentálni képes pártrendszer téveszméi.

Ezek az utóbbi dilemmák valóban fennállnak, és rendre komoly fejtörést is okoznak a liberális elméletalkotóknak. Az azonban már korántsem igaz, hogy ezek a dilemmák végleg elszakítják a liberális demokráciát a népfeliségtől. Sőt, nehezen képzelhető el a felelős kormányzás tartós fennmaradása ezeknek a procedurális biztosítékoknak a megléte nélkül. Nem meglepő, hogy Bagi, bár antidemokratikusnak tartja a hazai liberálisok demokráciafelfogását, ám arról hallgat, hogy miként is kerülhető el a tömegek – vagy akár egy magát az általános akarat szószólójának kinevező szűk csoport – zsarnoksága egy tisztán „populáris” demokráciában, ahol nem tekintik fundamentálisnak a fékek és ellensúlyok alkotmányosan rögzített rendszerét. A korlátozásokra épp azért van szükség, mert a demokrácia a szabadelvű felfogás szerint nem végcél, hanem fundamentális eszköz, melynek révén a társadalom megvalósíthatja a Bagi által korábban hiányolt erkölcsi elveket.

Mindamellet Kis János szövegeiből egyértelműen kiderül, hogy a békés hatalmi verseny stabilizálása, az alapjogok garantálása és az esélyegyenlőség elősegítése mellett a felelős kormányzás is alapvető eleme a következőt felfogott liberális demokráciának. Különösen

hangsúlyossá válik ez a gondolat a politikai válságok idején írt esszéit összefogó PENGÉLEEN című fejezet során, melyben a formális közjogi kereteken túlmutató elszámoltathatóság alapvető fontossága mellett érvel: „A köztársaság addig él, amíg tagjainak – minden fogyatékosága ellenére – okuk van hinni, hogy az ő nevükben kormányzó emberek valóban az ő megbízottjaik, hogy felelősséggel tartoznak nekik, és elszámoltathatók tetteikért” – írja az „őszödi botrányt” követő lázas időszakban (602.), ahogy már a D-209-es ügy kapcsán is szenvedélyesen támadta a politika és erkölcs elválasztásának az elvét, amiért oly sok támadás érte a saját világnézeti táboraából is (591.).

Bagi tehát deklarálta „a magyar liberalizmus lényegi kritikáját” (i. h. 494.) kívánja nyújtani szövegében, melynek kiváló apropójaként fogja fel Az ÖSSZETORLÓDOTT IDŐ-t. Véleményem szerint ebben az igyekezetében kudarcot vall, de nem azért, mintha a hazai liberalizmus ne szolgált volna rá a kritikára. Messzemenőig egyetértek Kis János ama tételével, miszerint a társadalmi párbeszéd ellehetetlenülése viseli a legnagyobb felelősséget a jelenlegi áldatlan állapotokért – még akkor is, ha kisebb jelentőséget tulajdonítok ebben a történelmi örökségnek, mint ő. Úgy

gondolom, hogy a hazai liberalizmus egyes prominens képviselői is alaposan kivették a részüket ezen elidegenedési folyamat serkentéséből, mellyel egyúttal jó időre padlóra küldték a liberalizmus itthoni esélyeit is. A hiteltelenség és a kinyilatkoztató hangnem valóban nem szerencsés együttállás, ennek azonban semmi köze nincs a liberalizmus eszméihez, inkább egyes képviselőinek esetleges attribútuma, akárcsak egyéb politikai eszmerendszerek esetében is. Kis János munkássága kapcsán azonban sem a hiteltelenség, sem a kioktató attitűd vádjá nem merülhet fel, amiről méltán tanúskodik a több mint két évtized politikai írásait felölelő kötet példátlan eszmei következetessége is. Ma különösen nagy szükség lenne az övéhez hasonlóan hiteles fellépésekre, melyek világnézeti platformtól függetlenül hangsúlyozzák a konstruktív társadalmi párbeszéd fontosságát. Egy olyan párbeszédét, ahol a kritika nem végzetes támadásnak számít, ahol a belátás nem gyengéség, és ahol az érvek valóban a másik fél meggyőzését, nem pedig a saját tábor érzelmi megerősítését szolgálják. Úgy gondolom, hogy erre a fajta dialógusra láthatunk példát az általam elemzett recenziókban is.

Jankovics Márton

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI)
és a MOL támogatásával jelenik meg

nka

Nemzeti Kulturális Alap

